

Tom 5

Spółeczność międzynarodowa

w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe

Spółeczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe

Tom 5

Redakcja

Aleksandra Kordonska

Roman Kordonski

Olsztyn – Lwów 2020

Publikacja ukazała się drukiem w ramach współpracy międzynarodowej Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie i Wydziału Stosunków Międzynarodowych, Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki

Recenzenci:

dr hab. **Teresa Astramowicz-Leyk**, prof. UWM,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
prof. dr hab. **Nataliya Khoma**,
Lwowski Uniwersytet Narodowy im. I. Franki

Projekt okładki: Rostyslav Romaniuk

Spółeczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe, Tom 5, A. Kordonska, R. Kordonski (red.), Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn – Lwów 2020, 280 s.

ISBN 978-83-66259-16-4

Prezentowana publikacja naukowa zawiera wyniki badań naukowców reprezentujących różne dyscypliny naukowe i podejmujących w rozdziałach swojego autorstwa problematykę z obszaru zainteresowania stosunków międzynarodowych, politologii, ekonomii oraz prawa. Celem redaktorów było rozwinięcie współpracy międzynarodowej pomiędzy ośrodkami naukowymi w Polsce i na Ukrainie.

Redaktorzy niniejszej pracy zbiorowej oddają Czytelnikom książkę, która stanowi kolejny krok we współpracy naukowej polsko-ukraińskiej. Żywią oni także nadzieję, na dalsze jej kontynuowanie i rozwijanie w przyszłości.

Odpowiedzialność za treść artykułów ponoszą autorzy.

Data publikacji: **5.09.2020.**

© Autorzy, 2020
© Instytut Nauk Politycznych,
UWM w Olsztynie, 2020
© Wydział Stosunków Międzynarodowych LUN im. I. Franki, 2020

SPIIS TREŚCI

Wstęp	5
--------------------	---

CZEŚĆ I. SPOŁECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA W UJĘCIU POLITYCZNO-GOSPODARCZYM

Waldemar Tomaszewski

The competences of the EU Member States in the field of security. Polish perspective.....	8
--	---

Oleksii Kokoriev

Компаративний аналіз процесів деконсолідації ліберальної демократії у країнах Балтії: кейси Естонії, Латвії та Литви.....	21
--	----

Artur Niedźwiecki

Dekompozycja reżimów międzynarodowych w badaniach szkoły prawa i ekonomii.....	37
---	----

Justyna E. Kulikowska-Kulesza, Mateusz H. Ziemblicki

The origin and development of the Schengen Area.....	49
--	----

Natalia Reznikova, Oksana Ivashchenko, Volodymyr Panchenko

Міжнародне співробітництво в сфері економічної дипломатії: досвід КНР крізь призму реалізації політики санкцій.....	62
--	----

Majka Łojko

Makrospołeczne uwarunkowania bezrobocia w Polsce w okresie transformacji polityczno-gospodarczej 1989-2000.....	87
--	----

Rostyslav Hnatiuk, Maria Natalochna

Порівняльний аналіз фондового ринку України та Угорщини.....	103
--	-----

Aleksandra Kultys

Zielone obligacje jako efekt współpracy międzynarodowej w celu ochrony środowiska naturalnego.....	118
---	-----

Małgorzata Grząba

Badanie stabilności współczynnika BETA ze względu na przyjęte metody estymacji na przykładzie amerykańskich spółek należących do sektora medialnego.....	130
--	-----

Artur Tyński

Rywalizacja amerykańsko-rosyjska
o środkowoeuropejskie rynki gazu ziemnego.....145

Piotr Dutkiewicz

Technological transformation and its impact on private life
in the People's Republic of China.....159

Jarosław Osmolak

20 lat kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej
małej przedsiębiorczości.....169

CZEŚĆ II.
SPOŁECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA
W UJĘCIU PRAWNO-GOSPODARCZYM

Artur Lis

Attempt of iron and water in The Book of Elbląg.....184

Anna Dzieciolowska

Okoliczności kulturowe w polskim procesie karnym
w dobie migracji społecznych.....193

Dariusz Brakoniecki

Limits of security privatization. Introduction to considerations.....208

Paweł Banul

Wpływ umów międzynarodowych na polskie
postępowanie cywilne.....221

Ewelina Kurowicka-Roman

Korzyści i ograniczenia pracy
w międzynarodowych zespołach wirtualnych.....234

Tomasz Zarębski

Prawne aspekty handlu elektronicznego.....245

Agnieszka Liskowicz

Międzynarodowe prawo upadłościowe – porównanie przepisów.....256

Dominika Cedrońska

Ujawnianie beneficjentów rzeczywistych podmiotów
gospodarczych na gruncie polskich regulacji prawnych
w świetle przestępstwa prania brudnych pieniędzy.....267

Wstęp

Środowisko międzynarodowe ulega ciąglej transformacji, dlatego coraz trudniejsza wydaje się analiza obecnych oraz prognoza przyszłych skutków zachodzących zmian. Polityczne, społeczne, gospodarcze procesy, które rozgrywały się na przestrzeni lat, dziś mogą niepokoić swoją intensywnością. Rozwój gospodarki światowej i zmiany systemów politycznych, nabierają charakteru tendencji globalnych. Globalne i regionalne procesy mają bezpośrednie przełożenie na struktury społeczne, a wręcz jednostkowe państw. Zmiany zachodzące w społeczeństwie istotnie wpływają na życie człowieka, jego sposób bycia oraz próby odnajdywania się we współczesnej rzeczywistości. Przyczyn tych zmian należy upatrywać w światowych trendach odnoszących się do społeczeństwa międzynarodowego w wymiarze globalnym – traktujących świat, jako „system naczyń połączonych”, gdzie reakcja w jednym punkcie globu, ma swoje konsekwencje w innych rejonach świata. Wydaje się, że początków zmian należy również upatrywać w załamaniu się dwubiegunowego ładu międzynarodowego i zakończeniu ery zimnowojennej.

Niniejsza publikacja jest kontynuacją rozważań nad problematyką o charakterze interdyscyplinarnym. Publikacja stanowi efekt pracy naukowców, którzy prowadzą badania w ramach swoich dyscyplin naukowych. Uczestnikami owej refleksji są przedstawiciele z polskich ośrodków naukowych, a także osoby związane z uczelniami ukraińskimi.

Publikacja została podzielona na dwie części.

Część pierwsza mieści rozważania autorskie dotyczące wieloaspektowego pojmowania społeczności międzynarodowej w ujęciu polityczno-gospodarczym. W sposób szczegółowy przedstawiono: kompetencje państwa członkowskiego Unii Europejskiej w dziedzinie bezpieczeństwa z perspektywy polskiej (Waldemar Tomaszewski); analizę porównawczą procesów dekonsolidacji liberalnej demokracji w krajach bałtyckich na przykładzie Estonii, Łotwy i Litwy (Oleksii Kokoriev); analizę dekompozycji reżimów międzynarodowych w badaniach szkoły prawa i ekonomii (Artur Niedźwiecki); rozważania autorskie dotyczące powstania i rozwoju strefy Schengen (Justyna Kulikowska-Kulesza, Mateusz Ziemblicki); współpracę międzynarodową w dziedzinie dyplomacji gospodarczej: doświadczenia Chin przez pryzmat realizacji polityki sankcyjnej (Natalia Reznikova, Oksana Ivaschenko, Volodymyr Pan-

chenko); makrospołeczne uwarunkowania bezrobocia w Polsce w okresie transformacji polityczno-gospodarczej 1989-2000 (Majka Łojko); analizę porównawczą rynku akcji Ukrainy i Węgier (Rostyslav Hnatiuk, Maria Natalochna); rozważania dotyczące zielonych obligacji jako efekt współpracy międzynarodowej w celu ochrony środowiska naturalnego (Aleksandra Kultys); analizę stabilności współczynnika BETA na przykładzie amerykańskich spółek należących do sektora medialnego (Małgorzata Grząba); rywalizację amerykańsko-rosyjską o środkowoeuropejskie rynki gazu ziemnego (Artur Tyński); analizę transformacji technologicznej i jej wpływ na życie prywatne w Chińskiej Republice Ludowej (Piotr Dutkiewicz); rozważania autorskie dotyczące dwudziestolecia kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej małej przedsiębiorczości (Jarosław Osmolak).

Część druga mieści rozważania autorskie dotyczące społeczności międzynarodowej w ujęciu prawno-gospodarczym. W sposób szczegółowy przedstawiono: rozważania dotyczące próby żelaza i wody w Księżdzie Elbląskiej (Artur Lis); okoliczności kulturowe w polskim procesie karnym w dobie migracji społecznych (Anna Dzieciółowska); wprowadzenie do rozważań nad ograniczeniami prywatyzacji zabezpieczeń (Dariusz Brakoniecki); analizę wpływu umów międzynarodowych na polskie postępowanie cywilne (Paweł Banul); analizę korzyści i ograniczeń pracy w międzynarodowych zespołach wirtualnych (Ewelina Kurowicka-Roman); prawne aspekty handlu elektronicznego (Tomasz Zarębski); analizę porównawczą przepisów dotyczących międzynarodowego prawa upadłościowego (Agnieszka Liskowicz); analizę dotyczącą ujawniania beneficjentów rzeczywistych podmiotów gospodarczych w świetle przestępstwa prania brudnych pieniędzy (Dominika Cedrońska).

Ważnym punktem odniesienia do proponowanego wydania stały się wnioski z poprzednich edycji wydawniczych, systematycznych badań naukowców z Polski oraz Ukrainy i pogłębionej refleksji nad aktualnymi problemami rozwoju społeczności międzynarodowej. Wieloaspektowość zakresu rozważań, przyczynia się do nowego spojrzenia na złożony charakter społeczności międzynarodowej oraz prowadzi do lepszego zrozumienia przeszłości. Złożoność aspektów badawczych determinuje do kontynuacji rozważań, a także wskazania nowych obszarów z zakresu tytułowej problematyki.

Zespół Redakcyjny

CZĘŚĆ I.

SPOŁECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA W UJĘCIU POLITYCZNO-GOSPODARCZYM

**The competences of the EU Member States
in the field of security. Polish perspective**

Security policy is a key problem of every state. Therefore, after joining the European Union, each new member state tried to ensure that the area of security matters remained within the scope of retained competences. This solution was confirmed in subsequent treaties (founding and reforming the EU). It should be remembered that after moving away from the EU pillar structure and introducing a simplified treaty revision procedure, the EU's own competences have significantly increased. As a consequence, the boundaries in the Multi-level Governance system have become not sharp. This caused a problem in determining the scale of the EU's influence on the security system within the EU Member States. A clear example of this was the question of migration. Individual EU countries had different, often different from the EU approach to solving this dilemma. This article focuses on defining the scope of the EU's influence on EU member states in the area of their security. The migration problem was selected as the subject of the analysis. The case study is the Polish state. Therefore, the whole of the issue of the Common Foreign and Security Policy area of the EU has not been studied, as these issues have already been addressed in numerous publications and are well known¹. However, there is a shortage of studies pointing to the need for another reform of EU law in order to guarantee EU Member States to create their own security systems. This issue was addressed in this article together with the presentation of specific *de lege UE ferenda* demands. For the needs of the study, the following methods were adopted as the main: institutional-legal and comparative analysis.

* prof. Waldemar Tomaszewski, Institute of Political Science, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Poland) / dr hab. Waldemar Tomaszewski, prof. UWM, Instytut Nauk Politycznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: waldemar.tomaszewski@uwm.edu.pl

¹ In Poland, this problem has been often discussed in recent years: T. Aleksandrowicz, S. Piotrowski, T. Dubowski, P. Wawrzyk and others. Authors outside Poland, for example: S. Blockmans, P. Koutrakos, M. Broberg, D. Fiott, M. Cremona, P. Leino and others.

EU competences and competences of a EU Member State

Verification of the hypothesis should be started by defining the system of division of competences in the EU. This analysis will determine the real scope of the EU and its institutions' entry into the security sphere of the Member States.

We can treat the concept of security very broadly. In terms of functioning in the European Union, the most common considerations in this respect concern energy security, cultural security, and national identity. In this paper, I will focus on security regarding state sovereignty². This will be considered in the aspect of the competence of the EU Member State and the EU's own competences³.

The hypothesis was made: the EU treaty law distinguishes competences between the EU and its Member States. The scope of EU competence is constantly growing. The governments of the Member States wanted to ensure their decisions in matters of security. However, this area of international affairs is beginning to be dominated by EU institutions. It causes problems and conflicts of competence. An example is the issue of the allocation of immigrants between EU Member States and various concepts of the new EU external border security system. The division of these competencies should therefore be determined precisely. The lack of these regulations weakens the EU's integrity and threatens to break it down.

On the basis of the Treaty arrangements (the Treaty of Lisbon⁴ and the Treaty on European Union⁵ and the Treaty on the functioning of the

² N. MacCormick, *Sovereignty and after*, [in:] H. Kalmo, Q. Skinner (eds.), *Sovereignty in Fragmentp. The Past, Present and Future of a Contested Concept*, Oxford 2014, pp. 151-168; G.J. Simpson, *The Diffusion of Sovereignty: Self-Determination in the Post-Colonial Age*, „Stanford Journal of International Law” 1996, vol. 32, pp. 255, 264–65.

³ A. Warleigh, *Conceptual Combinations: Multilevel Governance and Policy Networks*, [in:] M. Cini, A.K. Bourne (eds.), *Palgrave Advances in European Union Studies*, Basingstoke 2005, pp. 77-96; A. Giddens, *The Nation-State and Violence. Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge 1984, p. 263-265.

⁴ Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007, “Official Journal of the European Union”, C 306/1, 2007.

⁵ Consolidated version of the Treaty on European Union, “Official Journal of the European Union”, C 326, 2012.

EU⁶), the authorities of the Member States transfer on the European Union part of their competences⁷.

The interests of the Member States may be the driving forces of this transfer of competences. According to this functional theory of delegating competences, the EU and its institutions can influence the change of the political structure of the international system, and in the long run question the sovereignty of the national state⁸.

The transfer of competences causes the creation of a common level of activity (in the Multi-level Governance system) and common interests⁹. Primary delegation was mainly considered. Its effects are: a decrease in the scope of functions performed by the state; accumulation of competences at EU level; lowering the legitimacy of the government of a Member State and the potential weakening of its electoral result.

Having the Union's own competences means that only the Union can be a legislative basis in a given area of politics¹⁰. In terms of competences shared with the Member States. Member States shall exercise their competence to the extent that the Union has not exercised its competence¹¹. Competences in which Member States must pursue a coordinated policy (art. 5 TfUE)¹², the competences in supporting, coordinating or

⁶ Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union, "Official Journal of the European Union", C 326, 2012.

⁷ P.C. Szmitter, *Neo-neofunctionalism*, [in:] A. Wiener, T. Diez (eds.), *European Integration Theory*, Oxford 2004, p. 49.

⁸ M.A. Pollack, *The Engines of European Integration. Delegation, Agency and Agenda Setting in the EU*, New York 2005.

⁹ P. Piattoni, *The Evolution of the Studies of European Union MLG*, [in:] E. Ongaro, A. Massey, M. Holzer, E. Wayenberd (eds.), *Governance and Intergovernmental Relations in the European Union and the United States: Theoretical Perspectives*, Cheltenham 2010, p. 169.

¹⁰ The Union has own competence in the following areas: customs union; establishing competition rules necessary for the functioning of the internal market; monetary policy for Member States whose currency is the euro; common fisheries policy; common commercial policy. See: G. Marks, F. Nielsen, L. Ray, J. Salk, *Competencies, Cracks and Conflicts: Regional Mobilization in the European Union*, [in:] G. Marks, F.W. Scharp, P.C. Scmitter (eds.), *Governance in the European Union*, London 2006, pp. 40-63; I. Bache, M. Flinders, *Themes and Issues in Multi-Level Governance*, [in:] I. Bache, M. Flinders (eds.), *Multi-level Governance*, New York 2004, pp. 3-10.

¹¹ Shared competences: internal market; social policy; economic cohesion; agriculture and fisheries; environment; energy; freedom and justice. See: K. Hussain (ed.), *The European Commission in the Twenty-First Century*, Oxford 2013.

¹² Economic policy; employment policy; social policy.

complementing activities of Member States (art. 6 TfUE)¹³ and the competences belonging to the Member States indicated in the Treaties¹⁴. And those that I will distinguish: application of measures to maintain law and order and ensure internal security in the spheres of visas, asylum, immigration and policies related to the free movement of persons; protection of basic security interests of the state.

EU competences are expanding. This can happen by changing the founding treaties. It is dangerous to change treaties without the participation of national parliaments and without the participation of citizens (referendum). This is done through the procedure of a simplified revision of Treaties (*passarelle*) (art. 48, paragraph 7, of the Treaty on European Union). This provision allows the possibility of introducing changes in the decision-making procedures concerning: Space of Freedom, Security and Justice¹⁵.

According to the treaty law, the indicated procedure does not apply to decisions affecting military or defense matters¹⁶. However, the practice has shown that it is not. There is also the possibility of extending competences with non-formal methods, mainly through: an extended interpretation of the competences of the Treaties; use of implied competences, general or additional competences; exerting political and financial pressure on national governments.

Change in the position of authorities in Poland after the accession to the EU

As a sovereign state, Poland should independently make decisions on the level of acceptance or rejection of certain policies. For example, the Polish government decided not to accept refugees and looks forward to introducing the principle of the voluntary reception of refugees. Such action will strengthen the guarantees of Polish sovereignty over migra-

¹³ Protection and improvement of human health; industry; culture; tourism; education, vocational training and sport; civil protection; administrative cooperation.

¹⁴ Imposing restrictions on the movement of capital and payments; defining the basic principles of social security systems; defining the content of teaching and organization of educational systems; ensuring cultural and linguistic diversity; defining the rules of ownership.

¹⁵ P. Lasok, *General Principles of EU Law*, [in:] D. Vaughan, A. Robertson, A. Yevgenyeva (eds.), *Law of the European Union*, Oxford 2013, pp. 45-60; K. Bradley, *Legislating in the European Union*, [in:] C. Barnard (ed.), *European Union Law*, Oxford 2014, pp. 97-138.

¹⁶ E. Vink, *Multi-Level Democracy: Deliberative or Agonistic? The Search for Appropriate Normative Standards*, "Journal of European Integration" 2007, no. 3, pp. 302-303.

tion. In return, Poland is ready to join the efforts to slow down migration and control EU borders.

Poland is in favor of strengthening the protection of the EU's external border. Poland, after Finland, has the longest external border in the European Union. Polish border with the Ukraine is (529 km), with Belarus (416 km), with Russia (210 km). Total: 1155 km.

Poland has demonstrated the effectiveness in defending the external borders. Poland supports all EU initiatives strengthening the external borders. However, the Polish government does not accept uncontrolled expansion of Treaties for the competences of new institutions, such as the European Border and Coast Guard. This Guard was to be allowed to enter any part of the external border without the prior consent of the government of a Member State. It was blocked by Poland.

One of the topics of this paper is the executive power in contemporary Poland. One of the main goals is to consider the problem of the relationship between normative solutions, related to the tasks and responsibilities of the executive, as well as their implementation in terms of functioning of the Polish state in the European Union.

The essential aim of the paper is to diagnose the system of government in Poland and to determine the changes in scope of competences within the executive branch, which occurred as a result of the state's accession to the European Union¹⁷. Moreover, the issues analyzed include the competences of the organs of state power defining the scope of the "core sovereignty" of Poland.

In the process of research the following questions appear: What are the obligations of the executive power in Poland arising from the country's membership in the EU? What competencies of the executive bodies have already been submitted to the EU institutions? How did the political position of the executive power change after the accession to the EU? What is the real system of government in Poland after the country's accession to the EU?

¹⁷ K. Goetz, *European Integration and National Executives: A Cause in Search of an Effect*, "West European Politics" 2000, no. 23, pp. 55-60; T. Heukels, J. de Zwaan, *The Configuration of the European Union: Community Dimensions of Institutional Interaction*, [in:] D. Curtin, T. Heukels (eds.) *Institutional Dynamics of European Integration: Essays in Honour of Henoy G. Schermers*, Dordrecht 1994, pp. 213-214.

The main hypothesis is that following Poland's accession to the European Union the whole system of government has changed in the scope of constitutional practice. The process resulted from the necessity of implementation of the EU obligations and some competences of the state authorities were transferred to the EU institutions. Therefore, the relations between various organs of power in Poland and their systemic status changed.

Polish accession to the European Union brought tangible social and political economic benefits. However, the presence in the EU has also obliged the state's organs of power to implement the commitments set by the EU¹⁸. Therefore, Poland's particular objectives shall be achieved in consideration with benefits of other European Union Member States.

Entering the current level of European integration in many areas required transferring competences to the European Union¹⁹. However, the competences that constitute Polish sovereignty, still belong to the state authorities. Extending the range of competences of the Union, therefore, does not undermine the sovereignty of the state, while changing the position of different subjects of the political system of state power.

Through new roles and responsibilities regarding both the legislative and the executive power, the whole system of government is subject to evolution²⁰.

Polish Cabinet takes a leading position in conducting of European affairs²¹. It is mainly responsible for efficient functioning of the state in the system of the European Union. The possible activities of the President of the Republic were significantly limited, which actually weakened his "rationalized" position defined by the Constitution, whereas the Polish

¹⁸ A. Manzella, *The Role of Parliaments in the Democratic Life of the Union*, [in:] P. Micossi, G.L. Tosato (eds.), *The European Union in the 21st Century*, Brussels 2009, pp. 257-270; E. Tanja, A. Alberts, *The Future of Sovereignty in Multilevel Governance Europe: A Constructivist Reading*, „Journal of Common Market Studies” 2004, no. 1, pp. 23-45.

¹⁹ C. Colino, I. Molina, *National Governments and the European Union*, [in:] M.P. van der Hoek (eds.), *Handbook of Public Administration and Policy in the European Union*, Boca Raton 2005, pp. 341-355.

²⁰ W. Tomaszewski, *Władza wykonawcza w Polsce z perspektywy funkcjonowania państwa w Unii Europejskiej. Pomiędzy normatywizmem a realizmem*, Olsztyn 2015, pp. 102-140; N. Nugent, *The Government and Politics of the European Union*, Basingstoke 2010, pp. 139-141; P. Hagemann, B. Høland, *Bicameral Politics in the European Union*, „Journal of Common Market Studies” 2010, vol. 48, pp. 811-832.

²¹ *Intergovernmental Conference – IGC*, <http://www.euractiv.com/future-eu/intergovernmental-conference-200-links-dossier-188163> [20.04.2020].

parliament, largely due to compensation of the loss of its legislative importance, gained significant competences in EU matters. Such circumstances meant that Polish membership in the European Union caused a practical divergence from a set normative system of government.

Taking into account the requirements of the EU, a rationalized constitutional parliamentary system has been replaced by another form of parliamentarism.

Just as in the Polish Constitution of the 2° of May of the 1997, but also in practice, the functioning of the state within the European Union, it is not a model system of government. It has also underwent some rational changes which were a consequence of the real actions undertaken by the state authorities in the decision-making and legislative processes of the European Union, as well as regarding the forum of the EU institutions²². This system is constantly *in statu nascendi*, yet, further defined as *finalité politique* of European Union.

Conclusions and postulates to EU *de lege ferenda*

The main conclusion is that between the EU and its member state, such as Poland, there is a constant struggle for dominance in all policy areas. This also applies to the field of security. Poland is trying to prevent the possibility of creating this state policy from being lost. Full protection of sovereignty in this matter can only take place through clarification of EU law and implementation of the postulates presented below. However, it will be very difficult to implement. There are too many different interests within the EU today. The strong position of Poland has allowed so far for the implementation of several important projects.

The issue of competence European Border and Coast Guard and FRONTEX

Poland's position regarding the EU's external border security system is supported by the Visegrad Group countries: Hungary, the Czech Republic and Slovakia. In addition, maintaining the decision on the lack of forced relocation of immigrants among EU countries is a matter of ensuring security and protection of the external borders of the communi-

²² L.L. Martin, B.A. Simmons, *Theories and Empirical Studies of International Institutions*, [in:] L. Martin, B.A. Simmons (eds.), *International Institutions. An International Organization Reader*, Cambridge – London 2001, p. 451.

ty. In this context, the reform of FRONTEX must lead to better security management, but above all to the EU's external borders.

The issue of migrants

At the informal EU summit in Salzburg (September 2018) Poland's position on the EU's external border security system, which was also the position of the Visegrad Group states, on the completely voluntary reception of refugees, was fully upheld. In addition, Austria and Sweden supported this position. The attitude of French citizens is also changing (more and more support for "Marine" Le Pen), like in Italy, Germany, Scandinavia. It is worth emphasizing this because it was the concept of Poland.

Integrity of the EU

Lack of precise regulation of EU competences in the security system caused dissatisfaction in many countries. The example is Brexit. Britain's exit from the EU has caused an EU crisis. It is another element of the disintegration in Europe. It reduces its consolidation and strength in relation to other regions of the world and the subjects of the political scene.

Therefore, it is in the EU's interest to maintain its consistency. This cannot be achieved without a security system reform. However, with the sovereignty of the Member States. Among other important postulates of Poland towards the EU, we must indicate: EU integration in the field of energy security; implementation of Treaty provisions in the field of security; the change of the EU legal and institutional system should not threaten the sovereignty of the state.

*Postulates de lege ferenda in the field of *acquis communautaire**

EU law should not violate: the ability to stop the EU from increasing its competences; procedures for amending an international agreement while maintaining constitutional requirements; protection of human dignity and constitutional rights; implementation of the principle of statehood, democracy, the rule of law; implementation of the principle of social justice and subsidiarity; implementation of constitutional values; prohibition of transferring constitutional authority; competence to create EU competences; maintaining competences to shape the state security system.

Belonging to the European Union causes in each of the Member States the problem of relations between the national law and EU law, defining the limits of opening the state order to European law and guaranteeing the sovereignty of the state. Despite numerous dilemmas in the aspect of the sovereignty of member states in the European Union, it should be noted that these countries maintain their sovereignty because their constitutions retain their meaning²³. The addition or subtraction of certain competences may not affect the essence of sovereignty in the political sense.

In particular, ensuring national security remains within the exclusive competence of each Member State. EU countries “facilitate the Union’s fulfillment of its tasks and refrain from taking any measures that could jeopardize the achievement of the Union’s objectives” (art. 4 of the TUE). In addition, if the Union takes measures to support, coordinate or complement Member States’ activities, it “does not replace their competence in these areas” (art. 4 of the TUE).

The legal order in the Member States is multi-component. It includes treaty norms, secondary EU law and national laws. Relations between the EU and the national legal order are evolving along with reforming EU law. Tribunals and constitutional courts in the Member States pointed to various attributes guaranteeing sovereignty, and legislative competences are one of the basic ones²⁴. In this aspect, the issue of securing the national legal order before crossing the borders threatening sovereignty arises. Accession to the Union and the evolution of EU law result in the Member States monitoring this process in terms of compliance with the national constitution. The constitutional review ensures that the EU system is checked against the national law that is in correlation with it. This is confirmed by the practice of European tribunals and constitutional courts. France, Spain, Denmark and Greece recognize the primacy of EU law in relation to ordinary but not constitutional legislation. Italy, Sweden and Austria recognize the primacy of EU law, but with some restrictions. The Netherlands and Ireland recognize, without exception, the supremacy of EU law.

²³ Ch. Brown, *Understanding International Relations*, New York 2001, p. 128.

²⁴ *Relacje między prawem konstytucyjnym a prawem wspólnotowym w orzecznictwie sądów konstytucyjnych państw Unii Europejskiej*, Biuro Trybunału Konstytucyjnego, Warszawa 2010; J. Czaputowicz, *Suwerenność*, Warszawa 2015, pp. 369-371.

In France, it was pointed out that the provisions of the Treaty of Lisbon are not the basis for transferring competences to the Union²⁵. Thus, an appropriate amendment to the constitution was necessary in this respect and the supreme power of the constitution in the internal legal order was confirmed²⁶.

In Germany, it was recognized that the Treaty of Lisbon extended the application of the flexibility clause to the area of primary law of the Union, excluding foreign and security policy²⁷. The Constitutional Court of the Czech Republic recognized that under the Treaty of Lisbon Member States retain their constitutional identity²⁸.

Issues related to the sovereignty of the state in the conditions of functioning in the European Union reformed by the Treaty of Lisbon were the subject of interest of the Constitutional Court of Latvia²⁹, the Hungarian Constitutional Court³⁰, or the Austrian Constitutional Court³¹. These authorities have ruled on the compatibility of the Treaty with the constitutions of states. In the indicated countries, it was emphasized that possible changes to the treaty provisions must not lead to a departure from the principle of state sovereignty and a democratic state ruled by law. The importance of constitutional and constitutional identity as an attribute of the sovereignty of the Member States was pointed out. The European constitutional courts stressed the importance of the consti-

²⁵ Décision N 2007-560 DC du 20 décembre 2007, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisionp> [20.04.2020].

²⁶ LOI constitutionnelle N°2008-103 du 4 février 2008 modifiant le titre XV de la Constitution (1), <http://www.conseil-constitutionnel.fr> [11.04.2020]; Décision N°2007-560 DC du 20 décembre 2007, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions> [11.04.2020].

²⁷ W. Czapliński, *European Union Law and Laws of the Members Statep. Sources of EU Law*, Warsaw 2013, pp. 126-127; Act no. 2 BvE 2/08, 2 BvE 5/08, 2 BvR 1010/08, 2 BvR 1022/08, 2 BvR 1259/08, 2 BvR 182/09, http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/es20090630_2bve000208.html [12.04.2020]; Leitsätze zum Urteil des Zweiten Senats vom 30. Juni 2009, http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/es20090630_2bve000208.html [12.04.2020].

²⁸ Decisions 2008/11/26 – Pl. ÚS 19/08: Treaty of Lisbon I, [http://www.usoud.cz/en/decisions/?tx_ttnews\[tt_news\]=484&cHash=621d8068f5e20ecadd84e0bae052755](http://www.usoud.cz/en/decisions/?tx_ttnews[tt_news]=484&cHash=621d8068f5e20ecadd84e0bae052755) [13.04.2020].

²⁹ See: The Constitutional Court of the Republic of Latvia, <http://www.satv.tiesa.gov.lv/?lang=2> [14.04.2020];

³⁰ See: The Constitutional Court of Hungary, <http://www.mkab.hu> [14.04.2020].

³¹ See: The Austrian Constitutional Court, <http://www.rip.bka.gv.at/UI/Erv/Info.aspx> [14.04.2020].

tutions and laws of the Member States as guaranteeing sovereignty and national identity.

This analysis clearly shows that not only Poland is trying to secure its competences in the field of security. Other Member States also make legal efforts to prevent them from losing sovereign decisions on internal and external security policies. The European Union remains a union of sovereign states, and Member States retain full sovereignty and are “masters of treaties”. The European Union’s competences can, therefore, be extended to the extent that it will not jeopardize the loss of the constitutional identity of the Member States.

Referring to the hypothesis presented in the introduction, one should state that: current EU law allows for extending UE competences in a simplified way. This also applies to the area of security that was previously reserved to the Member States. Only strictly determined action undertaken by a Member State can stop the EU from dominating all policies. However, in order to make these actions more effective, coalitions of states should be included. In addition, Member States introduce internal safeguards through the interpretation of constitutional law. The EU’s lack of a unified position of the EU and its Member States in reference to security is clearly weakening the UE. This was demonstrated by the migration problem. Thus, the adopted hypothesis has been confirmed.

Bibliography

Literature:

- Bache I., Flinders M., *Themes and Issues in Multi-Level Governance*, [in:] I. Bache, M. Flinders (eds.), *Multi-level Governance*, Oxford University Press, New York 2004.
- Bradley K., *Legislating in the European Union*, [in:] C. Barnard (ed.), *European Union Law*, Oxford University Press, Oxford 2014.
- Brown Ch., *Understanding International Relations*, 2^d edition, Palgrave Macmillan, New York 2001.
- Colino C., Molina I., *National Governments and the European Union*, [in:] M.P. van der Hoek (ed.), *Handbook of Public Administration and Policy in the European Union*, Taylor & Francis, Boca Raton 2005.
- Czapliński W., *European Union Law and Laws of the Members States. Sources of EU Law*, [in:] D. Milczarek, A. Adamczyk, K. Zajączkowski (eds.), *Introduction to European Studies: A New Approach to Uniting Europe*, Centre for Europe, University of Warsaw, Warsaw 2013.
- Czaputowicz J., *Suwerenność*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2015.

- Giddens A., *The Nation-State and Violence. Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- Goetz K., *European Integration and National Executives: A Cause in Search of an Effect*, "West European Politics" 2000, no. 23.
- Hagemann P., Høland B., *Bicameral Politics in the European Union*, „Journal of Common Market Studies” 2010, vol. 48.
- Heukels T., de Zwaan J.W., *The Configuration of the European Union: Community Dimensions of Institutional Interaction*, [in:] D. Curtin, T. Heukes (eds.), *Essays in honour of Henry G. Schermers, volume II : institutional dynamics of European integration*, Martinus Nijhoff, Kluwer, Dordrecht 1994.
- Hussain K. (ed.), *The European Commission in the Twenty-First Century*, Oxford University Press, Oxford 2013.
- Lasok P., *General Principles of EU Law*, [in:] D. Vaughan, A. Robertson, A. Yevgenyeva (eds.), *Law of the European Union*, Oxford University Press, Oxford 2013.
- MacCormick N., *Sovereignty and after*, [in:] H. Kalmo, Q. Skinner (eds.), *Sovereignty in Fragmentp. The Past, Present and Future of a Contested Concept*, Oxford University Press, Oxford 2014.
- Manzella A., *The Role of Parliaments in the Democratic Life of the Union*, [in:] P. Micossi, G.L. Tosato (eds.), *The European Union in the 21st Century*, Centre for European Policy Studies, Brussels 2009.
- Marks G., Nielsen F., Ray L., Salk J. (1996), *Competencies, Cracks and Conflicts: Regional Mobilization in the European Union*, "Comparative Political Studies", no. 29(2).
- Martin L.L., Simmons B.A., *Theories and Empirical Studies of International Institutions*, [in:] L. Martin, B.A. Simmons (eds.), *International Institutions. An International Organization Reader*, The MIT Press, Cambridge – London 2001.
- Nugent N., *The Government and Politics of the European Union*, 7th edition, Palgrave, Basingstoke 2010.
- Piattoni P., *The Evolution of the Studies of European Union MLG*, [in:] E. Ongaro, A. Massey, M. Holzer, E. Wayenberg (eds.), *Governance and Intergovernmental Relations in the European Union and the United States: Theoretical Perspectives*, Edward Elgar Pub, Cheltenham 2010.
- Pollack M.A., *The Engines of European Integration. Delegation, Agency and Agenda Setting in the EU*, Oxford University Press, New York 2005.
- Relacje między prawem konstytucyjnym a prawem wspólnotowym w orzecznictwie sądów konstytucyjnych państw Unii Europejskiej*, Biuro Trybunału Konstytucyjnego, Warszawa 2010.
- Simpson G.J., *The Diffusion of Sovereignty: Self-Determination in the Post-Colonial Age*, „Stanford Journal of International Law” 1996, vol. 32.
- Schmitter P.C., *Neo-Neofunctionalism*, [in:] A. Wiener, T. Diez (eds.), *European Integration Theory*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- Tanja E., Alberts A., *The Future of Sovereignty in Multilevel Governance Europe: A Constructivist Reading*, „Journal of Common Market Studies” 2004, no. 1.

Tomaszewski W., *Władza wykonawcza w Polsce z perspektywy funkcjonowania państwa w Unii Europejskiej. Między normatywizmem a realizmem*, Wydawnictwo INP UWM, Olsztyn 2015.

Vink E., *Multi-Level Democracy: Deliberative or Agonistic? The Search for Appropriate Normative Standards*, "Journal of European Integration" 2007, no. 3.

Warleigh A., *Conceptual Combinations: Multilevel Governance and Policy Networks*, [in:] M. Cini, A.K. Bourne (eds.), *Palgrave Advances in European Union Studies*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2005.

Legal acts:

Act no. 2 BvE 2/08, 2 BvE 5/08, 2 BvR 1010/08, 2 BvR 1022/08, 2 BvR 1259/08, 2 BvR 182/09, http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/es20090630_2bve000208.html/.

Consolidated version of the Treaty on European Union, "Official Journal of the European Union", C 326, 2012.

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union, "Official Journal of the European Union", C 326, 2012.

Décision N 2007-560 DC du 20 décembre 2007, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisionp/>.

Décision N°2007-560 DC du 20 décembre 2007, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions/>.

Decisions 2008/11/26 – Pl. ÚS 19/08: Treaty of Lisbon I, [http://www.usoud.cz/en/decisions/?tx_ttnews\[tt_news\]=484&cHash=621d8068f5e20ecadd84e0bae052755/](http://www.usoud.cz/en/decisions/?tx_ttnews[tt_news]=484&cHash=621d8068f5e20ecadd84e0bae052755/).

Leitsätze zum Urteil des Zweiten Senats vom 30. Juni 2009, http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/es20090630_2bve000208.html/.

LOI constitutionnelle N°2008-103 du 4 février 2008 modifiant le titre XV de la Constitution (1), <http://www.conseil-constitutionnel.fr/>.

Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007, "Official Journal of the European Union", C 306/1, 2007.

Webography:

Intergovernmental Conference – IGC, <http://www.euractiv.com/future-eu/intergovernmental-conference-200-links dossier-188163/>.

The Austrian Constitutional Court, <http://www.rip.bka.gv.at/UI/Erv/Info.aspx/>.

The Constitutional Court of Hungary, <http://www.mkab.hu/>.

The Constitutional Court of the Republic of Latvia, <http://www.satv.tie-sa.gov.lv/?lang=2/>.

Компаративний аналіз процесів деконсолідації ліберальної демократії у країнах Балтії: кейси Естонії, Латвії та Литви

У Лісабонському договорі (стаття 2) демократія визначена базовою цінністю ЄС. Однак вже друге десятиліття в країнах ЄС нарастає дефіцит демократії. Щораз чіткіше окреслюються дефекти демократії та збільшується їх спектр. Радикальні громадсько-політичні актори різного кшталту протистоять неоліберально-демократичним цінностям і підривають їх мовою ненависті, інтолерантними акціями тощо. Відтак постала низка питань: чи відповідають держави ЄС, зокрема „молоді” демократії Балтії, обрані предметом нашого вивчення, демократичному (ліберально-демократичному) стандарту? наскільки нині виражений у них дефіцит демократії та з якими саме її дефектами ці країни стикаються? наскільки загрозливим для виконання цілей і завдань ЄС є демократичний відступ „молодих” європейських демократій?

Очевидно, що країни Балтії наразі не здійснили неліберального повороту, як Угорщина або ж Польща, але останнім часом вони увиразнюють стагнацію і навіть деякий регрес у зміцненні ліберально-демократичних цінностей. Видається, що держави, прийняті до ЄС в ході великого розширення 2004 р., дещо відійшли від Копенгагенських критеріїв, які виконували для прийняття до ЄС. Перевіримо цю гіпотезу на прикладі кейсів Естонії, Латвії та Литви.

Дефекти ліберальної демократії Естонії

Упродовж усього періоду членства в ЄС Естонія отримувала доволі високі міжнародні оцінки щодо якості демократії. Загалом демократія в Естонії є міцною, права людини гарантуються, е-демократія забезпечує прозорість влади і под. Традиційно, Естонію

* dr Oleksii Kokoriev, Odeska Narodowa Akademia Łączności im. A.S. Popowa (Ukraina) / Олексій Кокорев, канд. філос. наук, викладач Коледжу зв'язку та інформатизації, Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова, e-mail: politlaw@ukr.net

уважають лідером демократичних трансформацій з-поміж країн Балтії. Інтеграція в західні структури та прихильність до демократії, верховенства права були основними складовими успіху цієї держави після здобуття нею незалежності в 1991 р. Проте результати парламентських виборів навесні 2019 р. поставили під сумнів таку подальшу перспективу Естонії, адже в країні відбувся перехід до більш консервативного, націоналістичного порядку денного.

Понад 5% населення Естонії не мають громадянства цієї держави, а відтак не можуть реалізувати активне виборче право на загальнонаціональних виборах. Попри перехід до моделі е-держави, корупція (особливо – політична) залишається проблемою. Наявні випадки дискримінації національних, сексуальних та ін. меншин. І це не вичерпне коло проблем у площині оцінки якості естонської ліберальної демократії.

З огляду на наявні проблеми, в Індексі демократії за 2019 р., Естонію віднесено до групи держав з недосконалою демократією (*flawed democracy*). Така оцінка зумовлена тим, що хоч в Естонії наявні вільні та прозорі вибори, основні права та свободи дотримуються, однак фіксуються випадки тиску на журналістів та видання, прояви інтолерантності. Також недостатньо розвинена демократична політична культура населення, низьким залишається рівень його громадсько-політичної участі тощо. Починаючи від 2006 р., відколи *Economist Intelligence Unit* визначає Індекс демократії Естонії, ця країна не долала рубіж до повної демократії (*full democracy*).

Найбільші недоліки Естонії вбачаються саме в площині політичної участі та політичної культури населення. Естонці ще значною мірою за цінностями близькі до колишніх країн Східного блоку, і ще уповні не увібрали в себе цінності західноєвропейських або ж нордичних країн. Очевидно, що цінності виживання в естонців наразі домінують над цінностями самовираження. Водночас цінності, на яких базується ЄС, ґрунтуються на таких інтегральних стовпах, як відповідальна свобода (обмеження себе задля спільного співіснування та поступу) і відповідальна співпраця (схильність до співпраці, активність, готовність до компромісів, довіра, толерантність, участь у прийнятті рішень тощо). Цінності виживання, які ще міцно увиражені в естонцях, вступають у суперечність з цінностями ЄС. Високий рівень недовіри усім, хто поза межами близького кола осіб,

а особливо т. зв. „Іншим”; висока недовіра державним установам тощо є характеристиками спільнот, в яких домінують цінності виживання. Це є безумовною перешкодою стійкості ліберальної демократії.

Нині в політичному процесі Естонії простежується деконсолідація демократії. Хоч темпи технологічного, економічного зростання Естонії упродовж останніх років були доволі значними (принаймні до початку пандемії COVID-19), очевидно, що деструктивні процеси, спрямовані на підриз неоліберальної демократії, після парламентських виборів 2019 р. вийшли на поверхню. Йдеться про електоральний успіх Консервативної народної партії Естонії (ест. *Eesti Konservatiivne Rahvaerakond*, далі: EKRE). У 2015 р. ця новостворена партія, вперше беручи участь у виборах, одразу отримала 8,1% голосів (7 зі 101 місця в Рійгікогу). У 2019 р. її підтримали вже 17,8% виборців (19 місць); це найбільший приріст електоральних симпатій з-поміж естонських партій. Очевидно, в естонському суспільстві доволі сильним є запит на ті цінності та вектори розвитку, які просуває партія EKRE. Не виключаємо, що причиною цього є те, що в естонського електорату доволі сильний попит на антиелітарну позицію, однак така гіпотеза потребує проведення окремого дослідження для підтвердження/спростування.

Партія EKRE просуває мету збереження естонської етнічності та традиційних цінностей. Основними темами партійного дискурсу є „антиросійська позиція, євроскептицизм, пропаганда сімейних цінностей і виступ проти біженців”¹. Партійна програма з позицій консерватизму спрямована на підтримку молодих естонських сімей, зменшення еміграції естонців, запобігання імміграції з-поза меж ЄС, дискримінацію ЛГБТІ-спільноти тощо. EKRE опозиційна до мультикультуралізму, сексуальних меншин, фемінізму, одностатевого партнерства тощо. Ця партія виступає за різке зменшення прав російської національної меншини, а також вважає, що єврейська меншина має надто багато привілеїв в Естонії. Критики курсу EKRE звинувачують цю політичну силу в ксенофобії, нативізмі, неорасизмі. Власне ми вважаємо, що зміцнення позицій цієї партії у зако-

¹ A. Kasekamp, M.-L. Madisson, L. Wierenga, *Discursive Opportunities for the Estonian Populist Radical Right in a Digital Society*, „Problems of Post-Communism” 2019, № 66(1), с. 47.

нодавчій та виконавчій гілках влади долучило Естонію до загальнопланетарної тенденції піднесення правого радикалізму та демократичного відступу. Ідеологія ЕКРЕ увиразнює особливо тривожний нетолерантний популістський розворот Естонії зі загостренням євроскептицизму, відкиданням неоліберальних цінностей, нарощанням мови ненависті тощо.

В структурі громадянського суспільства Естонії представлений достатньо радикальний неліберальний сегмент, який за змістом є квазігромадянським суспільством. Такий сегмент створює атмосферу, в якій різного кшталту неорасисти, націоналісти та етнопопулісти формулюють наративи, спрямовані на уразливі групи (етнічні та сексуальні меншини, біженці та ін.), підняття населення для захисту кордонів (від мігрантів), сприяють екстремістському релігійному консерватизму (спрямований проти абортів, прав ЛГБТ-спільнот тощо), атакують мультикультурні цінності².

Зауважимо, що з якої б причини останніми роками мігранти не намагалися осісти в Естонії, значна частина естонців не розуміє цього та протестує з позиції „кожен повинен жити у своєму домі” („iga roju oma vi”). При цьому згадане гасло озвучується щораз частіше. А після початку європейської міграційної кризи в Естонії відбулися протести проти прийняття біженців з Близького Сходу та Африки³. Політики (наприклад, ексміністр закордонних справ Естонії та член Європарламенту К. Оюланд) навіть озвучили гасла на кшталт того, що білій расі загрожують темношкірі іммігранти. Це очевидний вияв мови ненависті. Відтак бачимо: політика Естонії поступово стає інтолерантною до мігрантів, які зрештою у своїй більшості намагаються після набуття статусу біженця якнайшвидше переїхати до Фінляндії, ФРН чи Швеції. Видається, що після приходу партії ЕКРЕ до влади, країна стає все більш закритою для мігрантів. В оцінці питання розміщення біженців на території Естонії, ЕКРЕ застерігала від прийняття будь-якої кількості біженців, позаяк це

² L. Bustikova, P. Guasti, *The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe?*, „Politics and Governance” 2017, № 5(4), с. 169.

³ Від 2015 року Естонія прийняла лише 206 біженців, близько сотні з яких згодом покинули країну. В опитуваннях громадської думки естонці саме міграцію називають найбільшою проблемою ЄС.

зробить Естонію уразливою для подальшого тиску ЄС з метою розмістити ще більше таких осіб у майбутньому.

Попри прогрес Естонії за останні три пострадянські десятиліття, наразі цю країну не можна віднести до „істинно стійких демократій” (*genuine lasting democracy*)⁴ найперше – з огляду на діяльність ультранационалістичної партії ЕКРЕ. Припускаємо, що Естонія не стане на шлях неліберальної демократії, як Угорщина та Польща, однак стійкість демократичних цінностей сьогодні є підірвані і ці процеси можуть поглиблюватися, особливо, якщо при владі залишатимуться радикальні політичні сили.

Якщо електоральна підтримка партії ЕКРЕ, а відтак і владні важелі, надалі зміцнюватимуться, то прогнозовано це сприятиме реалізації її очевидного наміру вести Естонію „третім шляхом”, вільному від впливу як Росії, так і ЄС. Просування націоналістично-консервативного дискурсу цієї політичної сили та її союзників розглядаємо загрозою поступальній перспективі не лише Естонії, а й загалом ЄС як ліберально-демократичного проєкту.

Сповільнення ліберально-демократичних перетворень у Латвії

Попри те, що Латвія є повноправним членом ЄС, ліберальна демократія в цій країні не є стійкою, а її цінності контroversійні для багатьох громадян. За оцінками *V-Dem Institute*, Латвія належить до групи саме ліберальних, а не електоральних демократій, однак для країни характерне наростання дефектів демократії⁵. Британська аналітична компанія *Economist Intelligence Unit* не віднесла Латвію (як і інші країни Балтії) до країн зі стабільною демократією з огляду на недоліки у площині політичної культури, політичної участі. За результатами 2019 р. Латвія посіла 38-е місце у світі⁶, що відповідає оцінці „недосконалої демократії” (*flawed democracy*).

Після приєднання Литви до ЄС ліберально-демократичні трансформації сповільнилися й увиразнилися симптоми демокра-

⁴ E. Hobsbawm, *The Age of Extremes. The short twentieth century, 1914-1991*, London 1994, с. 442-443.

⁵ *Autocratization Surges – Resistance Grows. Democracy Report 2020*, Gothenburg 2020.

⁶ *The EIU Democracy Index 2019*, <https://www.eiu.com/topic/democracy-index> [18.05.2020].

тичної „втоми”. Вирішення Латвією фундаментальних задач (як-от, вступ до ЄС, „розлучення з Москвою”) разом із наростанням загальноєвропейських проблем на тлі глобальної економічної кризи (від 2008 р.), загальноєвропейського росту євроскептицизму та популізму, початку міграційної кризи (у 2015 р.) сповільнило ліберально-демократичний поступ. Очевидно, що в Латвії відбувається повільна та поступова ерозія демократії, стагнація ліберально-демократичних перетворень.

На останніх парламентських виборах у Латвії (2018 р.) значну електоральну підтримку отримали саме антисистемні популістські політичні сили, які вперше заявили про себе як суб’єкти пасивного виборчого права. Ці вибори реструктуризували політичний ландшафт Латвії. Фактично відбувся перехід до більш консервативного, націоналістичного порядку денного. Мова про таких політичних акторів, як партія „Кому належить держава?” (*Kam pieder valsts?*, KPV LV), партія „Нова консервативна партія” (*Jaunā konservatīvā partija*, JKP), альянс „Розвиток/За!” (*Attīstībai/Par!*).

Аргументом на користь тези про низьку якість латвійської демократії слугує низький рівень довіри латвійців до влади та інших значущих інститутів демократії. За результатами опитування Євробарометра, проведеного наприкінці 2019 р.⁸:

- в Латвії вкрай низька довіра до уряду та парламенту. Уряд довіряють лише 28% латвійців (для порівняння: у Литві – 32%, в Естонії – 43%). Ще нижчим є рівень довіри законодавчому органу: лише 19 % опитаних у Латвії довіряють йому (для порівняння: у Литві – 13%, в Естонії – 40%);

- національній системі правосуддя в Латвії довіряють лише 37% латвійців;

- лише 6 % латвійців довіряють політичним партіям. Якщо у Литві результати є дуже схожими з латвійськими, то в Естонії – незначні, але наявні відмінності в кращу сторону (13% опитаних довіряють);

⁷ Б.И. Макаренко, *Двадцать семи лет спустя: есть ли посткоммунистические государства?*, „Полития” 2019, № 1(92), с. 103.

⁸ *Standard Eurobarometer 92*, <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/1974/yearTo/2019/surveyKy/2255> [3.02.2020].

– рейтинг довіри національним друкованим медіа Латвії становить 48%. У випадку з телебаченням, яке традиційно має найсильніший вплив на громадян, рівень довіри вищий – 63%. Інтернет-медіа мають низьку довіру латвійців – 34%. Лише 22% латвійців довіряють інформації, поширеній у соціальних мережах.

Останніми роками в Латвії виникли нові конфлікти в площині ідентичності. Від питань, пов'язаних із російськомовною меншиною та негромадянами, вони змістили акценти на питання про місце неоліберальних і національно-консервативних цінностей у латвійській спільноті. Прикладами слугують проблеми ратифікації Стамбульської конвенції⁹ та Глобального пакту про міграцію.

Офіційних обмежень щодо права на об'єднання та мирні зібрання в Латвії немає, однак влада часто вдавалася до перешкоджання проведенню окремих публічних заходів, особливо організованих сексуальними меншинами. Зауважимо, що увесь комплекс питань, пов'язаних з правами латвійської ЛГБТІ-спільноти, є чутливим і має проблеми в частині толерантності. Ще у 2005 р. парламент Латвії прийняв поправку до конституції (ст. 110), що визначає шлюб саме як союз чоловіка та жінки. Ця поправка має сильну політичну та суспільну підтримку, і навряд чи буде скасована найближчим часом.

Кейс Латвії доводить: якщо зміни в політичній системі здатні відбутися доволі швидко, то цінності видозмінюється дуже повільно. Тридцять років тому почалася модернізація латвійської політичної системи, однак за цей час не відбулася зміна цінностей, все ще міцно укорінені рудименти попередньої недемократичної політичної культури, які не відповідають ціннісній парадигмі ЄС. Поступу ліберально-демократичних перетворень у латвійському суспільстві перешкоджає низький рівень взаємної довіри, незрілий соціальний капітал, висока недовіра до влади тощо. Популярності популістів у Латвії, зміцненню антиелітарних настроїв у суспільстві сприяє топ-корупція та фактична безкарність високопосадовців. Для Латвії характерні роздрібненість і слабкість політичних партій, усіх інститутів громадянського суспільства, загальна недовіра населення державним інституціям. Відтак, на наше переконання, хоч у період підго-

⁹ Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами.

товки до вступу до ЄС Латвія досягла значних успіхів у ліберально-демократичних трансформаціях, однак від 2004 р. не відбулося помітного поступу цієї країни в частині демократизації та навіть намітилася стагнація, а в окремих питаннях – очевидний регрес.

Вплив популізму та мінливості партійного ландшафту на якість демократії Литви

Настрої євроскептицизму, популізму, радикалізму нині не є сильно увиразнені в Литві, однак на постінтеграційному етапі нео-ліберальна демократія у цій країні проходить випробування на стійкість. Наявна низка викликів для ефективного функціонування ліберально-демократичних інститутів, очевидними є невідповідності політико-правової культури населення ліберально-демократичній моделі, на яку зорієнтований ЄС.

Дані звітів *Freedom House* „Нації у транзиті” за кілька останніх років дозволяють зробити висновок про стагнацію Литви у просуванні ліберально-демократичних цінностей. Наразі Литва (як і Естонія та Латвія) залишається в групі консолідованих демократій, але її досягнення не мають висхідної динаміки: 2017 р. – 78 балів, 2018-2020 рр. – по 77 балів. Втім, безумовним позитивом у ситуації загальнопланетарної кризи демократії є те, що Литва, на противагу багатьом „молодим демократіям” ЄС, наразі втримуються на позиціях консолідованих демократій.

Про наявність дефектів демократії свідчить, найперше, низький рівень довіри литовців до влади та основних інститутів політики. За результатами опитування (березень 2020 р.), проведеного литовською інституцією з вивчення громадської думки *UAB Vilmorius*, лише 7,5% респондентів довіряють політичним партіям, 10,6% – Сейму, 24,9% – судам. Для порівняння: пожежно-рятувальній службі довіряють 89,8% опитаних¹⁰.

За результатами опитування громадської думки (дослідження компанії *UAB Baltijos tyrimai*, проведене 13-26.02.2020 р.¹¹) інститу-

¹⁰ Tyrimo. Ar Jūs pasitikite, ar nepasitikite šiomis Lietuvos institucijomis?, <http://www.vilmorius.lt/index.php?mact=News,cntnto1,detail,o&cntnto1articleid=2&cntnto1returnid=20> [2.05.2020].

¹¹ G. Jaruševičiūtė, Reitingai: pasitikėjimas demokratija šalįje paaugo, tačiau vis dar išlieka žemas, <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/reitingai-pasitikejimas-demokratija-salyje-paaugo-taciau-vis-dar-islieka-zemas.d?id=83771521> [14.03.2020].

ту демократії не довіряли майже половина населення Литви: 47% опитаних скептично оцінили, як працює демократія в їх державі. Наголосимо: йдеться не про недовіру демократії як формі політичної організації суспільства, а про невдоволеність тим, як вона працює на національному рівні в конкретній країні. Більше задоволених функціонуванням демократичних інститутів у Литві є серед молоді до 30 років, жителів столиці, респондентів з вищою освітою, жіноцтва; менш задоволеними є чоловіки, особи, старші 50 років, селяни, особи з щомісячним сімейним доходом нижче 700 євро, пенсіонери, безробітні, домогосподарки, представники російської та польської національних меншин.

На якість демократії впливає рівень впливу популістів і радикальних політичних сил на політику країни, їх представленість в органах влади. Наразі популістські та радикальні політичні сили не мають такого значного впливу в Литві як у багатьох „молодих демократіях” ЄС. Кейс Литви, як правило, не включають у політологічний дискурс про європейський популізм і екстремізм з огляду на їх незначну вираженість на тлі яскравих проявів в інших країнах ЄС. Однак не можна ігнорувати той факт, що близько третини голосів на парламентських виборах литовський електорат віддає за популістські партії¹². Попри відсутність традиції популізму в Литві, в останнє десятиліття популістська риторика розширилася.

Імпульс популізму в Литві був даний на початку ХХІ ст.¹³. Проявом цього стало обрання (2003 р.) завдяки популістській риторичі на посаду глави держави Р. Паксаса (усунутий в порядку імпичменту 06.04.2004 р.) попри наявність гідного електорального конкурента – вираженого єврооптиміста, зрілого політика В. Адамкуса. Створена з ініціативи Р. Паксаса у 2002 р. партія „Порядок і справедливість” (*Tvarka ir teisingumas*) незмінно підтримується литовськими виборцями (2004, 2008, 2012 та 2016 рр.). Дискурс партії „Порядок і справедливість” не є націоналістичним¹⁴, а тому виправ-

¹² G. Aleknonis, R. Matkevičienė, *Populism in Lithuania: defining the research tradition*, „Baltic Journal of Law & Politics” 2016, № 9(1), с. 28.

¹³ D. Pabiržis, *Populistinės ideologijos partijos Baltijos šalyse 2011–2012 m.*, „Politikos mokslų almanachas” 2013, № 14, с. 121.

¹⁴ A. Ramonaitė, V. Ratkevičiūtė, *The Lithuanian Case: National Populism Without Xenophobia*, [w:] K. Grabow, F. Haetleb (ред.), *Exposing the Demagogues: Right-Wing and National Populist Parties in Europe*, Brussels – Berlin 2013, с. 264.

даним є віднесення цієї політичної сили до центристського популізму¹⁵. Попри те, що „Порядок і справедливість” вже чотири рази поспіль представлена в Сеймі, її популярність істотно знизилася після доведення причетності до політичної корупції (протекціонізму).

Прихід у 2016 р. до влади опозиційного Литовського союзу селян і зелених (лит. *Lietuvos valstiečių ir žaliųjų sąjunga*, LVŽS) (56 зі 141 місця в Сеймі) став переходом Литви до нового, консервативного політичного порядку денного. Припускаємо, що перемога на виборах 2016 р. такої нової партії, як LVŽS, була пов'язана зі загальноєвропейською тенденцією наростання популізму, коли розчаровані виборці шукали „нових облич” у політиці. LVŽS акцентувала на технократичному уряді професіоналів і громадських діячів, які прийдуть з-поза партійного середовища.

Консервативна позиція LVŽS, найперше, проявляється в християнсько-зорієнтованому підході до шлюбу та сім'ї, збереженні національної ідентичності тощо. Водночас партія за чотири роки перебування при владі не ініціювала радикальних перетворень, як, до прикладу, польська керівна партія PiS, яка виступила за законодавче закріплення звуження сексуальних і репродуктивних прав (обмеження доступу до абортів, криміналізацію популяризації сексуальної освіти в освітніх установах та за їх межами), а також озвучила низку інших ініціатив, які суперечать ліберально-демократичному курсу ЄС). Також відзначимо, що партія LVŽS фактично оминула у своїх виборчій кампанії та подальшій парламентській діяльності питання прав ЛГБТІ-спільноти, з огляду на те, що в середовищі партії наявні розбіжності щодо прийнятності інституту цивільного партнерства, зокрема й для одностатевих пар (як це є в Естонії). LVŽS, з одного боку, ставить завданням просувати консервативні цінності щодо шлюбу та сім'ї, однак, з іншого – не стає радикальною платформою для обговорення цієї теми. Отже, попри консервативно-зорієнтований курс керівної партії LVŽS, Литві наразі вдавалося уникати різкого наростання дефектів ліберальної демократії.

¹⁵ А.С. Романюк, В.С. Литвин, Н.В. Панчак-Бялоблоцка, *Політичні інститути країн центрально-східної Європи: порівняльний аналіз*, Львів 2014, с. 232.

Комплекс проблем, які визначально впливають на якість демократії в Литві, має перспективу загострення найближчим часом на тлі висхідних соціально-економічних проблем у результаті глобальної пандемії COVID-19. Не виключене поглиблення кризи неоліберально-демократичних цінностей і радикалізація литовської політики. Це може увиразнитися в результатах виборів до Сейму (заплановані на 11.10.2020 р.). Очевидно, що в умовах пандемії ця електоральна кампанія проходитиме за жорстких обмежень прав як кандидатів на виборні посади, так і виборців, а результати цих виборів будуть узалежнені від масштабів соціально-економічної кризи та реакції литовського уряду та парламентських партій щодо протидії інфікуванню населення та запобігання руйнівним для економіки та соціальної сфери наслідкам вимушених карантинних заходів.

Восени 2020 р. литовську демократію чекає випробування на зрілість: результати виборчої кампанії, проведеної на тлі глобальної пандемії та її руйнівного впливу на соціально-економічну сферу, покажуть, наскільки стійкими є цінності демократії, прав людини у литовців, наскільки відповідною є їх політико-правова культура ліберально-демократичному типу. На нашу думку, хоча вплив неліберальних політичних акторів у Литві досі був мінімальним, ерозія партійної системи в поєднанні з нездатністю LVŽS підтримувати високу довіру до технократичного уряду С. Скверняліса створює нішу для приходу до влади інших політичних сил, зокрема й радикальних, популістських. Вибори до парламенту в жовтні 2020 р. підтвердять або ж спростують цю нашу гіпотезу. Нині ж соціально-політичний клімат для приходу до влади неліберальних політичних сил є дуже сприятливий, адже в умовах пандемії COVID-19 відбувся значний економічний спад, сильно зросло безробіття, скоротилися доходи населення тощо. На результати чергових парламентських виборів та розклад політичних сил в країні сильно вплине оцінка громадянами ефективності дій уряду (найперше від 16.03.2020 р., коли були введені карантинні заходи в країні), його діалогу з громадою, підтримка бізнесу та нужденних прошарків, реагування на деструктивні зміни на ринку праці тощо. Саме нині населення дуже чутливо реагує на політику чинного уряду та керівних партій і це неминуче позначиться на результатах чергових парламентських виборів.

Висновки

Порівнювати країни Балтії з іншими групами посттоталітарних країн Європи, наприклад „Вишеградською четвіркою” (V4), то процеси деконсолідації демократії тут виражені значно менше. Це, найперше, проявляється у виваженості підходів країн Балтії у взаєминах з ЄС щодо найгостріших проблем, як-от міграційні квоти, права ЛГБТІ-спільноти та ін. Політичні еліти країн Балтії більш схильні до партнерства в межах ЄС, аніж до акцентування на національних інтересах, як у випадку з країнами V4 (найперше – Угорщиною та Польщею). Для держав Балтії пріоритетом залишається партнерство в межах ЄС на противагу жорсткому відстоюванню національних інтересів. Це не означає, що країни цього субрегіону неналежно дбають за свої національні інтереси, однак вони використовують при цьому менш радикальні методи, а відтак – займають проміжну позицію між скандинавськими країнами та країнами V4. Дефекти ліберальної демократії, наростання популізму та радикалізму в Естонії, Латвії та Литві посилюються під впливом низки чинників. Основними з них, на нашу думку, є: 1) наростання загальноєвропейських проблем на тлі глобальної економічної кризи (від 2008); 2) загальноєвропейська міграційна криза (від 2015); 3) віднедавна – початок чергового соціально-економічного спаду у результаті глобальної пандемії COVID-19 (2020 р.). Якщо в одних країнах ЄС ерозія демократії вже упродовж десятиліття має висхідну динаміку, то в країнах Балтії радше маємо справу зі збереженням консолідованої демократії за чітко вираженої стагнації ліберально-демократичних перетворень. У цьому процесі кожна з країн Балтії увиразнює національні особливості.

Естонія є лідером ліберально-демократичних трансформацій з-поміж країн Балтії. Посткомуністичні перетворення донедавна мали висхідну динаміку, однак вони, на нашу думку, сповільнилися після останніх парламентських виборів (03.03.2019 р.): до Рійгікогу (а згодом і в уряд) пройшли праворадикальні сили, зокрема Консервативна народна партія Естонії (EKRE). Відтак в Естонії антисистемні політичні актори не лише наявні, а й віднедавна перебувають при владі. Зміцнення позицій *EKRE* долучило Естонію до загальнопланетарного процесу піднесення правого радикалізму та демократичного відступу.

Хоч в Естонії наявні вільні та прозорі вибори, гарантоване дотримання основних прав та свобод, якісно організовані державні е-сервіси, однак фіксується тиск на медіа, різноманітні прояви інтолерантності, наростання мови ненависті. Останніми роками зросла активність етнопопулістів та інших радикально налаштованих політичних акторів, які формулюють наративи щодо уразливих груп (етнічні та сексуальні меншини, біженці та ін.), сприяють релігійному консерватизму та атакують мультикультурні цінності.

Проблеми якості демократії в Естонії напряду пов'язані з особливостями політичної культури естонців, яка ще уповні не є відповідною цінностям західноєвропейських або ж нордичних країн. Цінності виживання в естонців (як і в латвійців та литовців) наразі домінують над цінностями самовираження, в чому вбачаємо проблему для розвитку ліберальної демократії та правової держави. Відтак, попри безумовний прогрес Естонії за останні три пострадянські десятиліття, наразі ця країна ще не є стійкою ліберальною демократією. Ліберально-демократичні цінності сьогодні підриваються перебуванням при владі праворадикальної партії EKRE й ці процеси можуть поглибитися.

У Латвії ліберальна демократія ще менш стійка, ніж в Естонії, а її цінності – контрверсійні для багатьох громадян. У період виконання Латвією вимог ЄС щодо країн-кандидатів були проведені ліберально-демократичні реформи, а відтак – очікувалося, що європейський вектор розвитку й надалі стримає популізм та радикалізм. Однак нині прогнози зміщуються в керунку ймовірного сходження Латвії від ліберальної до електоральної демократії. Причиною цього є не лише незавершеність інституційних перетворень, а й недостатні зусилля як влади, так і громадянського суспільства Латвії щодо перерформатування цінностей населення відповідно до західного ліберально-демократичного стандарту.

Стійкість ліберальної демократії в Латвії погіршилася після останніх парламентських виборів (06.10.2018 р.), позаяк підтримку отримали новоутворені антисистемні популістські політичні сили, партії консервативного спрямування (найперше – партія „Кому належить держава?” (KPV LV), Нова консервативна партія (JKP)). Латвійців характеризує висока недовіра до традиційних партій та інститутів держави, що не в останню чергу пов'язано з масштабними

корупційними викриттями останніх років та неефективними діями держави щодо реагування на корупційні кейси. На політику Латвії продовжує здійснюватися деструктивний олігархічний вплив, хоча останніми роками більшість олігархів були витіснені з „великої політики”. Небезпеку для якості демократії також становить спрямованість на Латвію іноземних (найперше, російських) токсичних пропагандистських кампаній.

Як і в випадку з Естонією, загрозу ліберально-демократичному поступу Латвії становлять не лише незавершені інституційні реформи, а й невідповідність політичної культури латвійців ліберально-демократичному типу політико-правових цінностей. Консервативні цінності залишаються панівними, що проявляється не лише у поведінці населення, а й в діях влади. Прикладами слугують відмова ратифікувати Стамбульську конвенцію та Глобальний пакт про міграцію, перешкоджання сексуальним меншинам у проведенні своїх заходів і под. Все ще міцно укоріненими є рудименти попередньої недемократичної політичної культури, які вступають у суперечність із ціннісною парадигмою ЄС. Проблема для якості демократії в Латвії становить й крихкий прошарок середнього класу, одним зі завдань якого є забезпечення стійкості демократичних перетворень. Цінності виживання ще зберігають значущість для латвійців, однак серед молоді зростає значення цінностей самовираження як основи ліберально-демократичного поступу.

Настрої євроскептицизму, популізму, радикалізму не є істотно виражені та підтримувані в Литві. Однак на постінтеграційному етапі неоліберальна демократія у цій країні, як і загалом у Балтії, випробовується на стійкість. Парламентські вибори восени 2020 р. на тлі соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19 можуть засвідчити зміни у соціополітичних настроях литовців, особливо враховуючи схильність розчарованих литовців постійно шукати „нові обличчя” у політиці. Щоразу під вибори створюються нові політичні партії, зокрема від середини 2019 р. було створено кілька, переважно – консервативного спрямування. Наразі ж чітко увиразнена стагнація Литви у просуванні ліберально-демократичних цінностей, а рівень довіри населення до парламенту, уряду та політичних партій є критично низьким.

В останнє десятиліття в Литві розширилася популістська риторика. Зокрема, її увиразнює партія „Порядок і справедливість” (центристський популізм). Керівний в останні чотири роки Литовський союз селян і зелених (LVŽS) впроваджує консервативний політичний порядок денний, однак без радикальних ініціатив, завдяки чому досі Литві вдавалося уникати різкого наростання дефектів ліберальної демократії.

Інститут держави основну небезпеку демократичній державності Литви вбачає у діях Російській Федерації, недооцінюючи наявних національних радикальних акторів політики, які перебувають на позиціях „білого” націоналізму, антисемітизму, неонацизму (наприклад, етнофутуристичний молодіжний рух „Kryptis”, нелегалізована партія Литовський національний союз (LITAS) та ін.). В Литві періодично фіксуються прояви антисемітизму, неорасизму, неонацизму, ксенофобії, антимігрантські настрої. Дискримінованими групами, найперше, є литовські роми, представники ЛГБТІ-спільноти, біженці та ін. Останніми роками наростає антисемітизм. Водночас крайні праві політичні сили досі не проходили до Сейму та наразі залишаються на маргінесі політичного життя Литви.

У литовців ще глибоко вкорінені забобони та з'явилися нові етнічні стереотипи, страх перед імміграцією, що сприяє поширенню ксенофобії, гомофобії, мігрантофобії, ромофобії та ін. Литовська спільнота незмінно дотримується консервативної позиції в питаннях шлюбу та сім'ї. Нинішні зусилля литовських державних інституцій зі запобігання поширенню неорасистської, гомо-/трансфобній та іншій мові ненависті не є ефективними. Вважаємо, що нині на інституційному та ціннісному рівнях Литва не уповні відповідає ліберально-демократичному стандарту ЄС. Виконавши необхідні вимоги для прийняття до ЄС, Литва після завершення євроінтеграційного процесу увійшла в фазу стагнації ліберально-демократичних перетворень і потребує більш активної позиції інституту держави щодо інституційних реформ і ресоціалізації громадян у напрямку зміцнення прихильності до тих політико-правових цінностей, на утвердження яких спрямований ЄС.

Бібліографія

- Aleknonis G., Matkevičienė R., *Populism in Lithuania: defining the research tradition*, „Baltic Journal of Law & Politics” 2016, № 9(1).
- Autocratization Surges – Resistance Grows. Democracy Report 2020*, V-Dem Institute, University of Gothenburg, Gothenburg 2020.
- Bustikova L., Guasti P., *The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe?*, „Politics and Governance” 2017, № 5(4).
- Hobsbawm E., *The Age of Extremes. The short twentieth century, 1914-1991*, Michael Joseph, Viking Penguin, London – New York 1994.
- Jaruševičiūtė G., *Reitingai: pasitikėjimas demokratija šalyje paaugo, tačiau vis dar išlieka žemas*, <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/reitingai-pasitikėjimas-demokratija-salyje-paaugo-taciau-vis-dar-islieka-zemas/>.
- Kasekamp A., Madisson M.-L., Wierenga L., *Discursive Opportunities for the Estonian Populist Radical Right in a Digital Society*, „Problems of Post-Communism” 2019, № 66(1).
- Pabiržis D., *Populistišės ideologijos partijos Baltijos šalyse 2011–2012 m.*, „Politikos mokslų almanachas” 2013, № 14.
- Ramonaitė A., Ratkevičiūtė V., *The Lithuanian Case: National Populism Without Xenophobia*, [в:] K. Grabow, F. Haetleb (ред.), *Exposing the Demagogues: Right-Wing and National Populist Parties in Europe*, Centre for European Studies, Konrad-Adenauer-Stiftung, Brussels – Berlin 2013.
- Standard Eurobarometer 92*, <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/year-From/1974/yearTo/2019/surveyKy/2255/>.
- The EIU Democracy Index 2019*, <https://www.eiu.com/democracy-index/>.
- Тыримо. *Ar Jūs pasitikite, ar nepasitikite šiomis Lietuvos institucijomis?*, <http://www.vilmorus.lt/index.php?mact=News,cntnto1,detail,o&cntnto1articleid=2&cntnto1returnid=20/>.
- Макаренко Б.И., *Двадцать семь лет спустя: есть ли посткоммунистические государства?*, „Полития” 2019, № 1(92).
- Романюк А.С., Литвин В.С., Панчак-Бялоблocca Н.В., *Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз*, Навчальний посібник, ЛНУ ім. Івана Франка, Львів 2014.

Dekompozycja reżimów międzynarodowych w badaniach szkoły prawa i ekonomii

Perspektywa szkoły prawa i ekonomii jako propozycja badawcza w zakresie reżimów międzynarodowych dostarcza odpowiednich narzędzi do analizy zjawisk kooperacji transnarodowej. Do tej pory jej tezy były używane do eksplanacji fenomenu powstawania i funkcjonowania instytucji w ramach polityki regionalnej i/lub globalnej. Aktualnie powstaje wątpliwość, czy paradygmat ten może być użyty w badaniach symptomów dekompozycyjnych, widocznych w obrębie niektórych reżimów supranarodowych. Swoistość tej myśli polega na założeniu, iż stawia ona efektywność ekonomiczną ponad inne czynniki, którymi mogą kierować się aktorzy stosunków międzynarodowych. Można zatem zadać pytanie, czy prezentowana doktryna jest w stanie zdefiniować szeroki wachlarz czynników mających wpływ na fenomen dezintegracji instytucjonalnej. Tezą tej pracy jest stwierdzenie, iż wartość analityczna omawianego paradygmatu prezentuje określone ograniczenia w zakresie diagnozowania źródeł, przebiegu oraz rezultatów fenomenu dekompozycji, choć teoria ta wciąż charakteryzuje się wysokim poziomem przydatności w ogólnej refleksji na temat procesów integracyjnych.

Szkoła prawa i ekonomii wobec problematyki reżimów międzynarodowych

Istotą działania reżimów – zdaniem badaczy ekonomicznej analizy prawa – jest skoordynowane radzenia sobie z transgranicznymi wyzwaniami, stojącymi przed jednostkami lub państwami. Ich zasadniczym celem pozostaje formowanie zachowań aktorów w różnych obszarach polityki światowej. Przyjmuje się, iż fenomeny te pomagają kształtować ład globalny, odznaczający się regularnością, przewidywalnością oraz stabilnością modeli postępowania¹. Zgodnie z teorią liberalną, bę-

* dr Artur Niedźwiecki, Uniwersytet Łódzki, e-mail: artur.niedzwiecki@uni.lodz.pl

¹ E. Jones, *Towards a Theory of Disintegration*, „Journal of European Public Policy” 2018, nr 25(3), s. 440.

dacą podstawą prezentowanej myśli, kraje są pasami transmisyjnymi preferencji grup społecznych, a ustrój demokratyczny stwarza możliwość realizacji ich woli w relacjach zewnętrznych. Najbardziej pożądanym systemem politycznym jest demokracja, która zapobiega podejmowaniu zbędnego ryzyka. Zasadniczym narzędziem polityki zagranicznej pozostaje instytucjonalizacja stosunków międzynarodowych, gdyż ponadnarodowe gremia wspierają realizację oczekiwań jednostek. Nacisk na współpracę w skali regionalnej i/lub globalnej pochodzi od społeczeństw, pragnących osiągać zyski ekonomiczne. Model ten staje się nieodzowny, a instytucjonalizacja kooperacji prowadzi do konwergencji gospodarczej.

Jednostka w analizach szkoły prawa i ekonomii prezentowana jest jako egoistyczny *homo oeconomicus*, dążący do minimalizacji kosztów, a zarazem maksymalizacji korzyści². Zjawisko kreowania reżimów jest rezultatem aktywności krajów motywowanych pragnieniem wzrostu użyteczności rozumnych jednostek. Permanentne zachowania wspólnototwórcze – w obrębie organizacji międzynarodowych – są racjonalną możliwością dla państw szukających zysków we współpracy. Instytucje te prowadzą do modyfikacji kryteriów rozsądnego działania, w drodze nie kolektywnego rozwiązywania wspólnych problemów. Skupiając się na rachunku ekonomicznym, „egoistyczne” kraje dochodzą do przekonania, że w zdecentralizowanym otoczeniu zachowania kooperatywne przyniosą im więcej korzyści. Teoria racjonalnego wyboru proponuje rozstrzygnięcie dylematu podejmowania współpracy na rzecz konieczności kreacji rozmaitych reżimów. Koszty pozostawiania poza instytucjami są wyższe od strat wynikających z funkcjonowania danego aktora w organizacji³. Kooperacja krajów w poliarchicznym otoczeniu, pozbawionym centralnego podmiotu nadzorującego, nie jest efektem kurtuazji, ale wynika z pragmatycznej oceny dokonanej przez uczestników. Kraje realizujące własne interesy – w określonych okolicznościach – zawiązują współpracę, dystansując się od jednostronnej aktywności.

Powstaje pytanie, w jaki sposób reżimy powodują zmianę kryteriów racjonalnego działania ich uczestników. Instytucje zapewniają dostęp do informacji wszystkim stronom oraz stoją na straży przestrze-

² B. Brożek, J. Stelmach, W. Załuski, *Dziesięć wykładów o ekonomii prawa*, Warszawa 2017, s. 55.

³ R. Cooter, T. Ulen, *Ekonomiczna analiza prawa*, Warszawa 2011, s. 139.

gania wspólnych reguł. Pomagają generować atmosferę zaufania i lojalnej współpracy, co powoduje zmniejszenie kosztów transakcyjnych. Ich głównym zadaniem jest kreowanie trwałych relacji i długofalowej współpracy, w drodze rozwiązywania sporów w sposób ekonomicznie efektywny dla wszystkich stron. Prezentowane fenomeny stają się polem powtarzalnych działań, co gwarantuje ich kontynuowanie w przyszłości oraz zniechęca do naruszania reguł kooperacji.

Można stwierdzić, iż reżimy regionalne i/lub globalne zmieniają strukturę wypłat, a więc zysków osiąganych przez kraje podejmujące współpracę⁴. Wola kreowania międzynarodowych dóbr publicznych w dalszym ciągu jest motywowana egoistycznie definiowanymi interesami. Instytucje zmieniają otoczenie aktorów polityki światowej, czyniąc współpracę bardziej prawdopodobną. W ocenie badaczy, reżimy będą tym trwalsze, im bardziej będą przyczyniać się do rozwiązywania wspólnych problemów w sposób efektywny, przy jednoczesnym zachowaniu niskich kosztów funkcjonowania instytucji⁵.

Ekonomiczna analiza prawa stanowi, że tylko wtedy aktorzy będą użyteczni, gdy uda im się stawić czoła wspólnym wyzwaniom, najlepiej na zasadzie kompromisu, który pozwoli ochronić ich interesy. To dlatego jednostki wspierają tworzenie gospodarczo efektywnego prawa na poziomie państw narodowych, a następnie – w warunkach globalizacji – pragną eksportu tych regulacji w sferze ponadnarodowej, by działania innych grup człowieczych nie ograniczały rodzimych preferencji. Zgodnie ze szkołą prawa i ekonomii, kraje są zdolne do wytworzenia wspólnoty skłonnej do samoograniczania się podmiotów, przy użyciu instrumentów prawa międzynarodowego. W tym ujęciu ryzyka są ograniczane przez aktywność instytucji, powodujących zmniejszenie kosztów negocjacji, a zarazem prowadzących do konwergencji interesów.

Patrząc z punktu widzenia ekonomii, popyt na współpracę przekłada się na integrację jako zjawisko nieuniknione oraz nieodwracalne⁶. Wzrost gospodarczy prowadzi do powiększenia dobrobytu, a zarazem skłania do większej ostrożności przy podejmowaniu bardziej ryzykow-

⁴ S. Gates, B. Humes, *Games, information, and politics. Applying game theoretic models to political science*, Michigan 1997, s. 64.

⁵ S. Baier, J. Bergstrand, *Economic determinants of free trade agreements*, „Journal of International Economics” 2004, nr 64(1), s. 29.

⁶ A. Moravcsik, *The New Liberalism*, [w:] Ch. Reus-Smit, D. Snidal (red.), *The Oxford Handbook of International Relations*, Oxford 2008, s. 235.

nych decyzji. Powyższe znacznie wpływa na tworzenie organizacji, realizujących potrzeby demokratycznych społeczeństw, opowiadających się za ostrożnością i unikaniem działań radykalnych. W tym paradygmacie kraje są w stanie zachowywać się powściągliwie oraz zawierać kompromisy.

Dezintegracja instytucji międzynarodowych w świetle ekonomicznej analizy prawa

Prezentowana teoria może być interpretowana jako propozycja raczej jednostronna i wybiórcza, obniżająca rangę polityki do inżynierii społecznej oraz zarządzania technokratycznego. Szkoła prawa i ekonomii wydaje się być też wspierana głównie тезami o mikroekonomicznym charakterze, toteż istnieje wątpliwość, czy może być ona rozciągnięta na analizę spraw międzynarodowych. Co więcej, sama ekonomia pozostaje mocno uwikłana w wartości o charakterze społecznym, kulturowym i etycznym, jednakże w omawianych badaniach zdaje się brakować całościowej refleksji nad znaczeniem czynników pozagospodarczych. Traktowanie tego paradygmatu jako jedynie słusznego modelu analizy procesu deinstytucjonalizacji, ze względu na jego zauważalną selektywność, raczej nie jest racjonalne. Ekonomiczną analizę prawa uprzednio wykorzystywano do badań w ramach *common law*, tym samym myśl ta miała mniejsze znaczenie w systemie prawa kontynentalnego, czy międzynarodowego. W opinii ekspertów, postulaty szkoły prawa i ekonomii są możliwe do zrealizowania raczej tylko pośród demokracji liberalnych, odznaczających się gospodarką rynkową. Koncept ten jest zakorzeniony zasadniczo w myśli anglosaskiej i związanych z nią teoriach liberalnych, natomiast to właśnie aktualne rządy m.in. Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych oponują sensowi partycypacji w niektórych organizacjach międzynarodowych.

Zgodnie z prawidłami tej teorii, reżimy regionalne i/lub globalne – dla swojego dobrostanu – powinny być efektywne w sensie ekonomicznym. Losy procesu integracji europejskiej jednak uświadamiają, iż nawet wydolne gospodarczo instytucje mogą w określonych warunkach ulegać erozji. Działania wspólnoty europejskiej przez dekady generowały zyski dla jej uczestników, lecz po kryzysie finansowym 2008/2009 r. organizacja ta zaczęła być oceniana przez niektórych jako źródło gospodarczych ryzyk. Pojawił się sceptycyzm, skutkujący konstatacją, że być

może bardziej korzystne jest działanie poza instytucjami ponadnarodowymi, toteż nasileniu uległy tendencje odśrodkowe w określonych organizacjach międzynarodowych (łącznie z Unią Europejską).

W opinii analityków, obecnie obserwowany kryzys integracji może być jednak tylko przejściowym jej spowolnieniem, a po okresie regresu kooperacja powróci do dawnej efektywności. Zawirowania mogą doprowadzić do implementacji koncepcji integracji o zmiennej geometrii, prowadzącej do większego zróżnicowania zasad nią rządzących. Zdaniem badaczy, dojdzie ledwie do okresowego obniżenia poziomu wymiany transnarodowej wraz z częściową renacjonalizacją polityk, polegającą na przeniesieniu niektórych kompetencji z powrotem na poziom narodowy. Pomimo wrażenia dojmującej zapaści, wiele płaszczyzn współpracy wciąż działa zadowalająco, a zarazem ujawniają się nowe inicjatywy, które odpowiadają na potrzeby społeczeństw⁷.

Szkola prawa i ekonomii nakazywałaby postrzegać zjawisko deinstytucjonalizacji jako czasowe zwiększenie elastyczności dotychczasowych formuł współpracy, wynikające z przejściowej dywergencji interesów ich uczestników. Tak pojmowana dyferencjacja mogłaby polegać na tworzeniu derogacji w określonych obszarach kooperacji lub przenoszeniu wybranych kompetencji z powrotem na poziom narodowy, aby uzyskać korzyści. Dezintegracja w tej optyce mogłaby też skutkować zastąpieniem aktualnych zasad współpracy innymi prawidłami, przybierającymi postać nowych instytucji. Takie organizmy, jak unijne struktury, osiągają znaczny poziom trwałości, pomagając państwom stawić czoła kolektywnym problemom oraz realizować funkcje, których kraje nie są w stanie samodzielnie osiągnąć. Jeśli aktorzy państwowi zdecydują się zabiegać samodzielnie o własne interesy, wówczas zainteresowanie wspólnymi organizacjami osłabnie, jednak jest to proces długotrwały i możliwy do odwrócenia za pomocą nowego impulsu integracyjnego.

W ocenie przedstawicieli tego paradygmatu, suwerenne państwa, dysponując uprawnieniem do opuszczenia danej organizacji, rezygnują zazwyczaj z takiego scenariusza, szczególnie w odniesieniu do członkostwa w najbardziej zintegrowanych reżimach, z obawy przed potencjalnymi kosztami. Instytucjonalizacja sprawia, że poważny kryzys ekonomiczny nie skutkuje gwałtownym rozkładem instytucji, lecz co najwyżej

⁷ H. Vollaard, *Explaining European Disintegration*, „Journal of Common Market Studies” 2014, nr 52(5), s. 1144.

modyfikacją reguł nimi rządzących. W tym ujęciu dezintegracja wspólnoty europejskiej pozostaje raczej mało prawdopodobna, gdyż wymagałaby kumulacji czynników o rozmaitej naturze⁸.

Z punktu widzenia prezentowanej teorii, trudno wyobrazić sobie proces dezintegracji również dlatego, że musiałby on wiązać się z utratą istniejących korzyści ze współdziałania jej uczestników. Tworzyłyby bariery w zakresie kooperacji, które instytucje międzynarodowe dotychczas usuwały, a zatem byłby kosztowny pod względem ekonomicznym. Jeśli rezultatem dekompozycji reżimów międzynarodowych stałoby się przywrócenie obostrzeń handlowych, mogłoby dojść do zerwania międzynarodowych linii dostaw, prowadzącego do obniżenia poziomu dotychczasowej wymiany gospodarczej. Konieczność dostosowania się do nowych uwarunkowań niesłaby ze sobą istotne podwyższenie kosztów transakcyjnych.

Analitycy twierdzą, iż instytucjonalizacja jest procesem wzajemnie opłacalnym, więc jej zahamowanie, przykładowo poprzez wystąpienie jednego z krajów, mogłoby powodować obniżenie atrakcyjności tego fenomenu także dla pozostałych uczestników. Uzyskanie korzyści gospodarczych z wycofania się z kooperacji jest niezwykle niebezpieczne dla procesów integracyjnych, toteż zjawisko dekompozycji musi generować koszty dla ustępującego państwa, by zniechęcić elektoraty pozostałych uczestników do analogicznych kroków⁹.

Intuicja podpowiada, że gdy dochodzi do dekompozycji danej organizacji, koszty jej utrzymywania przewyższają korzyści osiągane z jej działania¹⁰. Jednak tendencje odśrodkowe zachodzą także tam, gdzie instytucje przynoszą zyski netto ich uczestnikom. Ekonomiczna analiza prawa prawdopodobnie nie jest w stanie uchwycić wszystkich przyczyn procesów rozkładowych, ale z pewnością ukazuje trudności w przeprowadzeniu takiego „rozvodu”. Pozwala także wyjaśnić, dlaczego mimo dezintegracji, właściwie od razu pojawia się potrzeba instytu-

⁸ T. Pepinsky, *Dis-Embedding Liberal Internationalism*, [w:] *Workshop on the Challenges to the Contemporary World Order*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3054001, [20.04.2020].

⁹ P. Kurrild-Klitgaard, *Opting-out: The constitutional economics of exit*, „American Journal of Economics and Sociology” 2002, nr 61(1), s. 125.

¹⁰ J. Ikenberry, *The End of Liberal International Order?*, „International Affairs” 2018, nr 94(1), s. 7.

cjonalizacji nowych zasad kooperacji, aby uzyskiwać korzyści ze zmodyfikowanych modeli współpracy¹¹.

Dogmatem prezentowanej teorii jest stwierdzenie, że regulacje niedemokratyczne z definicji nie mogą być efektywne. Procedury demokratyczne służą wzmacnianiu użyteczności, przyczyniając się do powstawania spójnego, transparentnego oraz społecznie legitymizowanego prawa. W tym miejscu należy zauważyć, iż integracja europejska była tworzona po II wojnie światowej w wybranych obszarach, czerpiąc swą prawomocność pośrednio z systemów politycznych państw członkowskich. Obecnie w dobie jej kryzysu, pytanie o rolę demokracji w zapewnieniu skuteczności reżimów powraca, a ekonomiczna analiza prawa na nowo inicjuje dyskusję, czy instytucje (szczególnie ponadnarodowe) mogą być użyteczne, jeśli nie czerpią swej legitymizacji z bezpośrednich procedur demokratycznych¹².

Warto też zastanowić się nad problemem racjonalności uczestników systemu, których decyzje – zgodnie z prezentowanym paradygmatem – w zasadzie w każdej sytuacji powinny odznaczać się walorem rozumności. Z uwagi na chociażby asymetrię informacji, której reżimy ostatecznie nie niwelują, przyjęcie tezy o permanentnej racjonalności aktorów wydaje się zbyt optymistyczne. Uczestnicy systemu mogą zachowywać się bowiem irracjonalnie, kierując się różnymi lękami i emocjami społecznymi. Powody udziału w reżimach międzynarodowych nie są jedynie natury gospodarczej, co zdaje się przeczyć tezom szkoły prawa i ekonomii.

Omawiana doktryna uczy, że jeden wybór oznacza utratę innego wariantu. Zatem paradygmat ten opowiada się za nieustannym porównywaniem dokonywanych wyborów i utraconych z tego tytułu alternatyw. Można domniemywać, iż ekonomiczna analiza prawa postulowałaby dezakcesję ze wspólnoty w sytuacji, gdy ewentualne korzyści z tytułu funkcjonowania poza Unią przewyższałyby benefity osiąmane w obrębie tej organizacji przez państwo członkowskie. Powstaje jednak pytanie, czy członkostwo we wspólnocie europejskiej jest motywowane wyłącznie

¹¹ C. Alexandrakis, R. Jones, *Secession and exit: an analysis of two competing hypotheses*, [w:] *The Elgar companion to public economics: empirical public economics*, Cheltenham – Northampton 2006, s. 388.

¹² T. Börzel, *Researching the EU (Studies) into Demise?*, „Journal of European Public Policy” 2018, nr 25(3), s. 475.

czynnikami o gospodarczej proveniencji. Dla wielu państw, oprócz obiektywnych zysków ekonomicznych, przynależność do UE jest również wyborem cywilizacyjnym, gwarantującym ochronę wartości pozaekonomicznych (pokój, bezpieczeństwo itp.).

W ocenie badaczy, koszty udziału we wspólnocie rosną wraz ze wzrostem liczby członków, z uwagi na zwiększenie różnorodności danej organizacji¹³. Z tego punktu widzenia kolejne rozszerzania Unii niosłyby ze sobą wzrost kosztów funkcjonowania w niej uczestników, jednak należy zauważyć, iż przykładowo tzw. wschodnie rozszerzenie 2004/2007 skutkowało korzyściami dla wszystkich stron. Dodatkowo, ewentualność wystąpienia „zamożnego” kraju, będącego płatnikiem netto do wspólnego budżetu, powinna skłaniać inne państwa do koncesji na rzecz kraju zainteresowanego opuszczeniem wspólnoty, by podtrzymać jego wolę do pozostania we wspólnych strukturach. Powyższe twierdzenie, wraz z innymi argumentami, stanie się przedmiotem weryfikacji w dalszej części pracy, poświęconej wyjściu Wielkiej Brytanii z Unii.

Brexit w optyce szkoły prawa i ekonomii – studium przypadku

Przedstawiona w danej pracy interpretacja fenomenu dekompozycji może być konfrontowana z obecnie obserwowaną polityką dezakcesyjną, wspartą demokratycznymi decyzjami wyrażonymi w wyborach bądź referendum (przykładowo tzw. „Brexit”).

Tendencje dezintegracyjne zainicjowane przez demokracje liberalne, działające pod wpływem mandatu wyborczego, skłaniają aktorów państwowych do częściowego lub całkowitego wycofywania się z gremiów międzynarodowych. Decyzje dekompozycyjne charakteryzują się dość wysokim stopniem demokratycznej legitymacji, zmuszając kraje do zmniejszenia liczby wspólnych polityk publicznych. Warto skonstatować, iż obecnie coraz bardziej widoczna staje się niechęć do zastanych formuł współpracy, wzmacniając siły wyrażające wolę dokonania zmian w obszarze integracji¹⁴.

¹³ D. Webber, *How Likely Is It That The European Union Will Disintegrate? A Critical Analysis of Competing Theoretical Perspectives*, „European Journal of International Relations” 2014, nr 20(2), s. 342.

¹⁴ S. Walter, *The Mass Politics of International Disintegration*, <http://www.stefaniewalter.de/>, [20.04.2020].

Okazuje się, że gdy wyborcom stworzy się możliwość wyrażenia zdania, mogą oni poprzeć poglądy nawołujące do występowania ze wspólnych organizacji. Nadmiar demokracji bezpośredniej może zatem prowadzić do rozsądzania instytucji, stąd sceptycyzm niektórych środowisk wobec plebiscytów dotyczących spraw zagranicznych. Z drugiej strony, hamowanie tendencji dekompozycyjnych, wbrew rozstrzygnięciom wyborczym, może podważać fundamentalną wartość szkoły prawa i ekonomii w postaci znaczenia demokracji w ujawnianiu preferencji społecznych, niezbędnych do tworzenia użytecznych regulacji.

Pomimo niebagatelnej roli zapasów gospodarczej 2008/2009 r., wydaje się, że do Brexitu doszło głównie ze względów pozaekonomicznych, niemających pierwszoplanowego znaczenia w badaniach tego paradygmatu. Rzetelna analiza zysków i strat związanych z unijnym członkostwem zapewne sprzyjałaby głosowaniu przeciwko wystąpieniu z UE, toteż fenomen Brexitu może spowodować zakwestionowanie określonych prawideł omawianej myśli. Wyjście Wielkiej Brytanii ze wspólnoty może skutkować wygenerowaniem znaczących pokładów ryzyka i niepewności, co wymyka się analizowanej teorii, opowiadającej się za stabilnością oraz przewidywalnością procesów instytucjonalizacji. Jedna z znaczących gospodarek Europy, na fali demokratycznego referendum, postanowiła opuścić organizację przynoszącą obiektywne korzyści gospodarcze wszystkim jej uczestnikom¹⁵.

Patrząc na zjawisko Brexitu z perspektywy szkoły prawa i ekonomii, można rozważać co jest bardziej racjonalne: czy kierowanie się głosem wyborców, czy też podążanie za korzyściami ekonomicznymi ze wzajemnej kooperacji? Zahamowanie perspektywy wystąpienia Wielkiej Brytanii z Unii, ze względu na jej koszty, oznaczałoby przekreślenie znaczenia decyzji jego zwolenników, trudne do pogodzenia z koncepcją zakotwiczoną w myśli liberalnej, przykładającą wagę do preferencji grup społecznych. Racjonalna ocena korzyści i kosztów funkcjonowania w unijnym reżimie prawdopodobnie skłoni Zjednoczone Królestwo do pozostania w relacji z jego strukturami, głównie z powodu presji czynników ekonomicznych. W epoce globalizacji wyjście państwa z jednolitego rynku i unii celnej jest zbyt kosztowne, więc ocenia się, że Londyn

¹⁵ S. Berglund, *Prison or voluntary cooperation? The possibility of withdrawal from the European Union*, „Scandinavian Political Science” 2006, nr 26(2), s. 147.

wynegocjuje umowę, która oznaczać będzie utrzymanie *status quo*¹⁶. Niewykluczone, że wyjście Wielkiej Brytanii ze wspólnoty zakończy się jedynie nieznacznym poluzowaniem więzi.

Skoro instytucja ma na celu zaspokajanie interesów jej uczestników, to oznacza, że jej dezintegracja powinna – jeśli podjęta na podstawie racjonalnych przesłanek – także zmierzać do ekonomicznej użyteczności. Można skonstatować, iż wystąpienie Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej najprawdopodobniej nie będzie oznaczać zupełnego rozpadu współpracy na linii Londyn – Bruksela, tylko zmianę jej modelu, co współgrałoby z tezami badaczy ekonomicznej analizy prawa.

Gospodarczy pragmatyzm sprzyjać będzie utrzymaniu relacji ze wspólnotą, ponieważ dostępne analizy wskazują na korzyści handlowe, które stały się udziałem Wielkiej Brytanii z tytułu unijnego członkostwa. Szkoła prawa i ekonomii nakazuje powątpiewać w prawdopodobieństwo bezumownego Brexitu, wskazując na ogromne koszty takiego scenariusza dla brytyjskiego biznesu. Straty te byłyby zapewne wysokie także dla UE-27, gdyż Wielka Brytania, jako kraj odznaczający się deficytem w wymianie gospodarczej ze wspólnotą, pozostaje istotnym odbiorcą unijnych towarów i usług¹⁷. Biorąc pod uwagę interesy Londynu i Brukseli, racjonalne wydaje się zatem osiągnięcie porozumienia umożliwiającego swobodny handel po dezakcesji z unijnego reżimu (tzw. „*soft Brexit*”).

Brexit mógłby być racjonalny tylko wówczas, gdyby koszty ponoszone z tytułu funkcjonowania w Unii były wyższe od kosztów spodziewanych w wyniku wystąpienia z tej struktury. Wówczas – dla uniknięcia strat – bardziej opłacalne byłoby wystąpienie z omawianego reżimu, aniżeli tkwienie w jego strukturach. Intuicja podpowiada, iż secesja Wielkiej Brytanii z Unii nie będzie charakteryzować się *Pareto*-efektywnością, więc z punktu widzenia szkoły prawa i ekonomii zdarzenie to plasuje się poza skalą zdrowego rozsądku¹⁸. Problematyka Brexitu może jednak obnażać potencjalną słabość tej teorii, która przy rozpatrywaniu zjawisk dezintegracyjnych zdaje się nie brać pod uwagę takich czynników, jak emocje, nastroje, uprzedzenia, czy stereotypy. Warto jednak

¹⁶ A. Moravcsik, *The great Brexit kabuki – a masterclass in political theatre*, www.princeton.edu/~amoravcs/library/Brexit.FT.pdf, [20.04.2020].

¹⁷ M. Matthijs, *Europe after Brexit. A Less Perfect Union*, „Foreign Affairs” 2017, January/February, s. 85.

¹⁸ A. Bongardt, F. Torres, *The Political Economy of Brexit: Why Making It Easier to Leave the Club Could Improve the EU*, „Intereconomics” 2016, nr 51(4), s. 214.

pamiętać, iż integracja europejska historycznie zrodziła się w sektorowych obszarach o charakterze gospodarczym, lecz jej nadrzędnym celem było zapewnienie pokoju i pojednania w Europie.

Zakończenie

Szkół prawa i ekonomii może dostarczać argumentów uzasadniających proces instytucjonalizacji, ale raczej niewiele można odnaleźć w niej tropów służących objaśnaniu zjawisk dekompozycyjnych. Teoria ta dotychczas pozwalała wyjaśnić genezę zjawisk integracji regionalnej i/lub światowej, a także sukcesy jej następnych etapów rozwojowych. Pełniła ona rolę naukowego uzasadnienia dla fenomenu budowy instytucji, polegającego na kreowaniu rozmaitych reżimów. Powstaje zatem pytanie, czy obecnie obserwowane zjawiska dezintegracyjne spowodują podważenie fundamentów prezentowanej doktryny, która dawniej pomagała zrozumieć instytucjonalizację supranarodową. Takie wydarzenia, jak przykładowo Brexit, pokazują, że nieodwracalność i nieodzowność reżimów międzynarodowych może być zakwestionowana. Zdarzenie to prowadzi do obniżenia poziomu zaufania do określonych twierdzeń szkoły prawa i ekonomii, wykazujących bezradność względem fenomenu dekompozycji, choć określone aspekty tej myśli nadal są wiążące. Globalizujące się współzależności sprawią prawdopodobnie, że Wielka Brytania pozostanie w bliskim związku z Unią, co pozwoli uniknąć znaczących kosztów rozpadu unijnych formuł współpracy.

Bibliografia

- Alexandrakis C., Jones R., *Secession and exit: an analysis of two competing hypotheses*, [w:] A.F. Ott, R.J. Cebula (red.), *The Elgar companion to public economics: empirical public economics*, Englar publishers, Cheltenham – Northampton 2006.
- Baier S., Bergstrand J., *Economic determinants of free trade agreements*, „Journal of International Economics” 2004, nr 64(1).
- Berglund S., *Prison or voluntary cooperation? The possibility of withdrawal from the European Union*, „Scandinavian Political Science” 2006, nr 26(2).
- Bongardt A., Torres F., *The Political Economy of Brexit: Why Making It Easier to Leave the Club Could Improve the EU*, „Intereconomics” 2016, nr 51(4).
- Börzel T., *Researching the EU (Studies) into Demise?*, „Journal of European Public Policy” 2018, nr 25(3).
- Brożek B., Stelmach J., Załuski W., *Dziesięć wykładów o ekonomii prawa*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2017.

- Cooter R., Ulen T., *Ekonomiczna analiza prawa*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011.
- Gates S., Humes B., *Games, information, and politics. Applying game theoretic models to political science*, University of Michigan Press, Michigan 1997.
- Ikenberry J., *The End of Liberal International Order?*, „International Affairs” 2018, nr 94(1).
- Jones E., *Towards a Theory of Disintegration*, „Journal of European Public Policy” 2018, nr 25(3).
- Kurrild-Klitgaard P., *Opting-out: The constitutional economics of exit*, „American Journal of Economics and Sociology” 2002, nr 61(1).
- Matthijs M., *Europe after Brexit. A Less Perfect Union*, „Foreign Affairs” 2017, January/February.
- Moravcsik A., *The New Liberalism*, [w:] Ch. Reus-Smit, D. Snidal (red.), *The Oxford Handbook of International Relations*, Oxford University Press, Oxford 2008.
- Moravcsik A., *The great Brexit kabuki – a masterclass in political theatre*, www.princeton.edu/~amoravcs/library/Brexit.FT.pdf/.
- Pepinsky T., *Dis-Embedding Liberal Internationalism*, [w:] *Workshop on the Challenges to the Contemporary World Order*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3054001/.
- Vollaard H., *Explaining European Disintegration*, „Journal of Common Market Studies” 2014, nr 52(5).
- Walter S., *The Mass Politics of International Disintegration*, <http://www.stefaniewalter.de/>.
- Webber D., *How Likely Is It That The European Union Will Disintegrate? A Critical Analysis of Competing Theoretical Perspectives*, „European Journal of International Relations” 2014, nr 20(2).

Justyna E. Kulikowska-Kulesza*
Mateusz H. Ziemblicki**

The origin and development of the Schengen Area

After World War II, at a time when the iron curtain authorities of communist countries introduced new restrictions on the movement of citizens of their countries, democratic countries of Northern and Western Europe tried to develop solutions that did not weaken the security of individual countries, including that which make easier for citizens to travel between them¹. The Treaty establishing the European Economic Community of 1957 already introduced provisions regarding the need to ensure the free movement of goods, persons, services and capital within the emerging community².

As it is pointed out in the literature on the subject, restrictions on free border crossing were the first – as early as in the mid-1950s – abolished by countries associated within the so-called Nordic Passport Union, i.e. the Kingdom of Norway, the Kingdom of Denmark, the Republic of Finland and the Kingdom of Sweden (and in 1966 Iceland also joined the abovementioned Convention)³. These countries were the first in Europe to abolish passport controls at their internal borders. Under an agreement concluded on July 12, 1957 in Copenhagen, the citizens of these countries could freely cross borders between states parties to the Convention, without any control⁴.

Similar to the Nordic solution was introduced in the 1960s by the Benelux countries, i.e. three neighboring monarchies: the Kingdom of

* dr Justyna E. Kulikowska-Kulesza, Uniwersytet w Białymstoku / PhD Justyna E. Kulikowska-Kulesza, University of Białystok (Poland), e-mail: jkulikowska@uwb.edu.pl

** mgr Mateusz H. Ziemblicki, Uniwersytet w Białymstoku / MA Mateusz H. Ziemblicki, PhD student, University of Białystok (Poland), e-mail: mateusz.ziemblicki@gmail.com

¹ W. Bednaruk, *Geneza układu z Schengen*, [in:] W. Bednaruk, M. Bielecki, G. Kowalski (red.), *Polska w Strefie Schengen*, Lublin 2010, p. 74.

² Ibidem.

³ D. Kościwicz, *Instytucje integracyjne regionu nordyckiego – organizacja, funkcje i inicjatywy*, „Nauki Społeczne Social Sciences” 2012, no. 1(5), p. 80.

⁴ A. Gruszczak, *Wzmocniona współpraca w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych Unii Europejskiej*, „Studia Europejskie” 2012, no. 2, p. 107.

Belgium, the Kingdom of the Netherlands and the Grand Duchy of Luxembourg, systematically abolishing controls at their borders, and thus realizing the free movement of persons within this region⁵. It was possible, among others due to the fact that the processes related to economic integration began in these countries much earlier than in the other EC countries – already in the interwar period. Therefore, at the time of the creation of the European Communities the degree of their preparation for cooperation with other countries was much higher⁶. Thus, they could introduce the principle of free movement of persons within their territories much earlier than the Federal Republic of Germany, the French Republic and the Italian Republic, which in the 1960s focused rather on strictly economic cooperation⁷.

The difficult beginnings of “*Europe without borders*”

Attempts to limit or eliminate the control of the flow of people across the internal borders of the European Communities were made as early as in the 1970s. In December 1974, at the Paris Summit, debating the broader program of activities for ‘Europe of citizens’, the possibility of creating a passport union within the EC⁸ in the future was considered. Nevertheless, being a consequence of this discussion, and prepared a year later, in December 1975, the so-called The Tindemans report, which contained proposals for the gradual abolition of controls at the internal borders of the European Communities and the creation of a passport union by EC member states, was not specifically reflected in the decisions taken in the coming years⁹. The EC was not yet ready for such a deep degree of integration.

As Gruszczyk notes, the beginning of the next decade brought new impetus to the EC, both political (European Union project), economic (creation of the Common Market) and treaty (preparation for

⁵ A. Maksimczuk, L. Sidorowicz, *Ochrona granic...*, op. cit., p. 46.

⁶ W. Bednaruk, *Geneza układu...*, op. cit., p. 74.

⁷ K. Łastawski, *Idee, ruchy i działania integracyjne w Europie w pierwszych latach po II wojnie światowej*, „Społeczeństwo i polityka” 2005, no. 3(4), p. 233.

⁸ A. Maksimczuk, L. Sidorowicz, *Ochrona granic...*, op. cit., p. 45.

⁹ J.H. Donner, *Abolition of Border Controls*, [in:] H.G. Schermers (ed.), *Free Movement of Persons in Europe. Legal Problems and Experiences*, Dordrecht-Boston-London 1993, p. 5.

treaty reform)¹⁰. The political union project proposed by the Federal Republic of Germany and the Italian Republic in 1981 referred, inter alia, to introduce the free movement of persons, in particular the liberalization of the movement of persons as well as the abolition of internal border controls between EC Member States¹¹. The discussion on the systemic reform of the European Communities, the future of economic and monetary integration and the creation of the Common Market coincided with the transport crisis of February 1984¹². In the face of communication paralysis, the transport ministers of the EC member states at the meeting of the Council of Ministers in May 1984 committed themselves to further liberalization and harmonization of the rules for crossing borders. Shortly afterwards, just before the European Council summit in Fontainebleau, the Franco-German consultations ended with an agreement on the gradual abolition of controls at their common border¹³. Also thanks to these arrangements, during the summit, which took place on June 25-26 1984, the European Council clearly advocated the abolition of police and customs controls on persons and goods crossing the internal Community borders¹⁴. During the summit, an ad hoc committee was established on the “*Europe of Citizens*” (the so-called Adonnino Committee¹⁵), whose task was to develop rules for the abolition of police and customs formalities as soon as possible at internal borders within the EC area. Among the Member States of the European Communities, however, there was no clear will to implement the recommendations of the so-called Adonnino Committee¹⁶. In the face of fiasco, the Federal Republic of Germany (represented by Chancellor Helmut Kohl) and the French Republic (represented by President François Mitterand) concluded – in addition to the structures of the EC

¹⁰ A. Gruszczyk, *Schengen – Kłopotliwy sukces*, „Nowa Europa. Przegląd Natoliński” 2012, no. 2, p. 29.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ H.C. Taschner, *Tło historyczne wejścia w życie Układu z Schengen oraz jego związek z Traktatem ustanawiającym Wspólnotę Europejską*, [in:] J. Beczała (ed.), *Układ z Schengen. Współpraca policji i organów sprawiedliwości po Maastricht*, Łódź 1998, pp. 29-30.

¹⁴ European Council Meeting At Fontainebleau, Conclusions of the Presidency, p. 8, https://www.consilium.europa.eu/media/20673/1984_june_-_fontainebleau_eng_.pdf [9.09.2018].

¹⁵ A. Gruszczyk, *Schengen – Kłopotliwy...*, op. cit.

¹⁶ Ibidem.

– on 13 July 1984 in Saarbrücken a bilateral agreement, making it easier for the citizens of these countries to cross the common border (however, this only concerned checks at the road border crossing points)¹⁷. Soon after, the Benelux countries: the Kingdom of Belgium, the Kingdom of the Netherlands and the Grand Duchy of Luxembourg issued a memorandum to the parties to the Saarbrücken agreement, in which they proposed to extend the agreement to Benelux Passport Union¹⁸.

In the course of intensive negotiations – using, among others, a part of the solutions of the Saarbrücken agreement and the experience of the Benelux countries, 14 June 1985, in the small town of Schengen, in Luxembourg (located at the interface of three countries: the Grand Duchy of Luxembourg, the Federal Republic of Germany and the French Republic), between the Governments of the Benelux Economic Union States, the Federal Republic of Germany and the French Republic, an agreement was concluded which concerned the gradual abolition of checks at common borders¹⁹, commonly referred to as the Schengen agreement. Importantly, this agreement was concluded outside the structures of the European Economic Community and thus did not form a part of Community law²⁰. The Schengen Agreement, consisting of 33 articles, containing specific measures and solutions thanks to which the five states covered by the agreement – in the next few years – was to achieve complete abolition of controls at common borders, meant gradual implementation of the idea of a passport union within the EC. Thus, in the integrating EC area there was to be one more, more integrated area, which was designated by the framework of the agreement described²¹.

The Schengen Agreement points out two types of measures, i.e. short-term measures (Title 1-16) and long-term measures (Title 17-27) in Title II. According to the content of art. 30 of the agreement, short-

¹⁷ A. Maksimeczuk, L. Sidorowicz, *Ochrona granic...*, op. cit., p. 46.

¹⁸ K. Rokicka, *Włączenie acquis Schengen w ramy prawne Unii Europejskiej*, „Studia Europejskie” 2000, no. 2, p. 78.

¹⁹ Agreement between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of checks at their common borders, Schengen, 14 June 1985, Official Journal L 239, 22/09/2000, hereinafter referred to as Schengen Agreement.

²⁰ E. Lesiewicz, *Strefa Schengen w dobie kryzysu migracyjnego*, „Przegląd Politologiczny” 2016, no. 4, p. 181.

²¹ Ibidem.

term measures were to apply from 1 January 1986 (and in the case of freight traffic from 1 July 1985), and long-term measures from 1 January 1990.

Short-term measures in the Agreement from Schengen are:

1) limiting the control of private vehicles at border crossing points to ordinary visual inspection, without stopping them (passenger cars were to cross the border at reduced speed, having on the wind-screen attached a green shield of a certain size, which was supposed to indicate that passengers of the vehicle are crossing border in accordance with the rules of border control, they transport goods allowed under customs exemptions and comply with currency exchange regulations; possible, more detailed vehicle inspections were in turn to take place outside the lane so as not to obstruct the traffic of other cars);

2) introducing – without prejudice to the use of more favorable arrangements between the parties – facilities for residents of border administrative areas (including enabling them to cross the border in places outside the established border crossing points, and regardless of the working time of border crossings);

3) obliging the parties to approximate visa policy as soon as possible in order to avoid adverse consequences in relation to immigration and security issues that may result from the relaxation of controls at common borders;

4) due to the weakening of controls at common borders and taking into account the occurrence of significant differences in the laws of the parties, the announcement of taking decisive steps to combat illegal drug trafficking in their territories and coordinating joint actions in this respect;

5) commitment of the parties to strengthen cooperation – including exchange of information – between customs and police authorities in the field of combating crime, in particular: a) illicit trafficking in narcotic drugs and weapons, b) illegal entry and residence of persons, c) customs and tax fraud, and smuggling, and d) illegal capital flows;

6) in the case of cross-border road transport, the abolition of systematic carrying out at the common borders of the following controls in freight traffic: a) compliance with driving time and the rest of drivers (periods when heavy wheeled traffic is allowed), b) weights and sizes of commercial vehicles, and c) technical condition of vehicles;

7) replacement of document controls which specify transport activities (and which are not carried out on the basis of a license or quota pursuant to Community or bilateral regulations) by routine document checks authorizing the transport of goods;

8) an announcement of seeking solutions that could shorten the waiting time at common borders in connection with completing border formalities in relation to rail transport.

On the other hand, the long-term actions indicated in the Schengen Agreement are, among others:

1) in relation to the movement of persons, the parties' desire to lift controls at common borders and move them to their external borders through: a) harmonization – where it is necessary – laws, regulations and administrative provisions regarding bans and restrictions under which controls are carried out, b) taking additional measures to protect internal security as well as preventing illegal immigration of citizens of countries that are not EC members, c) harmonization of policies visas and entry conditions into their territory;

2) the parties' commitment to engage in appropriate talks (taking into account the results of adopting short-term measures) regarding the issues of: a) developing agreements, including police cooperation in crime prevention and investigation, b) analyzing the difficulties that may arise when applying agreements on international judicial assistance and extradition, in order to determine the most appropriate solutions to improve cooperation between the parties in the abovementioned c) seeking measures to jointly combat crime, including by considering the introduction of the right to police pursuit, taking into account existing means of communication as well as international judicial assistance;

3) taking actions that would seek to harmonize laws and regulations, in particular regarding intoxicants, trade in weapons and explosives, as well as registration requirements in hotels.

The Schengen Agreement became the first multilateral initiative that normalized free movement of persons along with the abolition of border personal control on such a large scale²². It also emphasized that

²² T. Siedlecki, *Układ z Schengen – urzeczywistnienie idei Europy bez granic*, [in:] J. Białockiewicz (ed.), *Integracja Polski z UE. Zadania Straży Granicznej*, Kętrzyn 2000, pp. 21-22.

the ever closer union of the nations of the Member States of the European Communities should be reflected in the freedom of crossing internal borders for all citizens of the Member States, as well as in the free movement of goods and services²³. At the same time, it emphasized that the removal of obstacles to free movement on the common borders of the Schengen states is taking into account the progress achieved within the EC in connection with the free movement of persons, goods and services²⁴. Thus, already at the very beginning of the functioning of the Schengen area borders, one can also notice a clear openness to other EC countries and the desire to include the Schengen Agreement solutions in Community law²⁵.

Convention implementing the Schengen Agreement

Between 1985 and 1990, the EEC Commission showed considerable reserve regarding the signed Schengen agreement, even expressing its fear that this action was contrary to the principle of solidarity²⁶. Despite this, the parties to the Schengen Agreement organized their work, which resulted in the creation of a management body, i.e. the Commission of Ministers, the Central Negotiation Group and its four working groups: for police and internal security, for free movement of persons, for transport and for free movement of goods²⁷. The EEC Commission was invited to attend the meetings of ministers as an observer²⁸. However, the Schengen Agreement countries needed five more years to implement the so-called replacement measures, and the text of the executive agreement was agreed only in autumn, 1989 (negotiations were temporarily suspended due to changes in Europe at that time, the fall of the so-called Iron Curtain and the unification of the Federal Republic of Germany, which were resumed in the spring of 1990)²⁹. The effect of these negotiations was the signing in June 19, 1990 of the Convention implementing the Schengen Agreement of June 14, 1985 between the Governments of the Benelux Economic Union States, the Federal Re-

²³ A. Szachon-Pszenny, *Granice strefy Schengen a granice Unii Europejskiej – uwarunkowania normatywne*, „Pogranicze” 2018, vol. 6, no. 1, p. 57.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ A. Maksimczuk, L. Sidorowicz, *Ochrona granic...*, op. cit., p. 47.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ E. Lesiewicz, *Strefa Schengen...*, op. cit., p. 181.

public of Germany and the French Republic on the gradual abolition of controls at common borders³⁰. Its parties are: 1) countries that have concluded the Executive Convention, i.e. the Kingdom of Belgium, the Kingdom of the Netherlands, the Grand Duchy of Luxembourg, the Federal Republic of Germany, the French Republic, 2) countries that joined the Schengen Group (signed accession agreements), i.e. Italian (from November 27, 1990), Kingdom of Spain and the Republic of Portugal (from June 25, 1991), Hellenic Republic (from November 6, 1992), Republic of Austria (from April 28, 1996), Kingdom of Denmark (from so-called opt-out), the Kingdom of Sweden and the Republic of Finland (all three countries from December 19, 1996), the Republic of Poland, the Czech Republic, the Slovak Republic, the Republic of Lithuania, the Republic of Latvia, the Republic of Estonia, Hungary, the Republic of Slovenia and the Republic of Malta (all since December 21, 2007), 3) non-EC countries (currently EU), i.e. the Kingdom of Norway and Iceland (they obtained observer status on December 19, 1996, and association agreements they signed the Schengen agreement on May 18, 1999), the Swiss Confederation (which signed the first relevant agreements in 2004 but it was not until 2009 that it became a full member of the Schengen area) and the Kingdom of Liechtenstein (since 2011).

The Executive Convention is preceded by an introduction in which the States Parties emphasize the will to fulfill the obligations arising out of the Schengen Agreement concluded previously, which are intended to abolish controls on the movement of persons, as well as to facilitate the transport and movement of goods across their common borders. They also refer to the Treaty establishing the European Communities³¹ (supplemented by the Single European Act L 169, 29.6.1987), stipulating that the internal market comprises an area without internal borders. The Executive Convention consists of 142 art. and is divided into eight titles (i.e. I – Definitions, II – Abolition of internal border controls and movement of persons, III – Police and security, IV – Schengen Information System, V – Transport and movement of goods, VI – Protection of personal data, VII – Executive Committee, VIII – Final provisions). The Executive Convention, confirming the

³⁰ OJ L 239, 22.9.2000, p. 19-62, hereinafter referred to as Executive Convention.

³¹ Treaty establishing the European Community (Consolidated version 2002), OJ C 325, 24.12.2002, p. 33-184, hereinafter referred to as Executive Convention TEC.

intention of the parties to abolish control of the movement of persons and facilitate the transport of goods across the internal borders of the EC, introduces a complex of so-called compensation rules (security measures, also called compensatory measures)³².

Acquis Schengen

Both the Schengen Agreement and its Implementing Convention gave rise to the Schengen *acquis*. The legal definition and scope of the Schengen *acquis* were defined by the Protocol integrating the Schengen *acquis* into the framework of the European Union³³, which was subsequently annexed to the Amsterdam Treaty signed on 2 October 1997 (it entered into force on 1 May 1999). Protocol has also become an integral part of the Lisbon Treaty³⁴, which emphasizes the preservation of the Schengen *acquis* in the form it has gained since the entry into force of the Amsterdam Treaty³⁵. These reforms gave the Schengen *acquis* the status of EU law. It should also be noted that the European Union has committed itself to developing the Schengen *acquis* in order to achieve the goal of providing the citizens of the EU without internal borders with an area of security, freedom and justice. According to the legal definition of the Schengen *acquis* are: 1) Agreement between the governments of the Benelux Economic Union States, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of controls at common borders, signed in Schengen on June 14 1985; 2) Convention implementing the Schengen Agreement of 14 June 1985 between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of checks at common borders, signed in Schengen on 19 June 1990; 3) protocols and agreements on accession to the 1985

³² A. Maksimeczuk, L. Sidorowicz, *Ochrona granic...*, op. cit., p. 48.

³³ Its full name is: Protocol integrating the Schengen *acquis* into the framework of the European Union with the Annex: Schengen *acquis* and three separate protocols: Protocol on the application of certain aspects of Article 14 (d. 7a) of the Treaty establishing the European Community to the United Kingdom and Ireland, Protocol on position of the United Kingdom and Ireland and the Protocol on the position of Denmark; hereinafter referred to as the Schengen Protocol.

³⁴ Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 OJ C 306, 17.12.2007, pp. 1-271, hereinafter referred to as Lisbon Treaty.

³⁵ A. Szachon-Pszenny, *Acquis Schengen a granice wewnętrzne i zewnętrzne Unii Europejskiej*, Poznań 2011, p. 23.

Schengen Agreement and the Executive Convention of 1990, concluded with the Italian Republic, the Kingdom of Spain, the Republic of Portugal, the Hellenic Republic, the Republic of Austria, the Kingdom of Denmark, the Kingdom of Sweden, the Republic of Finland, together with the Final Acts and declarations accompanying them; 4) decisions and declarations adopted by the Executive Committee (established y under the Executive Convention) together with the acts adopted for the purposes of implementing the Executive Convention by the bodies to which the Executive Committee has conferred the power to make decisions.

As is pointed out in the literature on the subject, the Schengen Agreement is the merits of the Schengen *acquis*, constituting the legal basis for the development of the Schengen area, and the Executive Convention is the 'backbone' of what was later referred to as the Schengen *acquis*³⁶. As emphasized by A. Szachoń-Pszenny, the Schengen *acquis*, to some extent, concerns the abolition of controls at the internal borders of the Schengen Member States and the strengthening of controls at their external borders, regulating the free movement of persons, visa, asylum and immigration policies, defining the principles of cooperation police, criminal, and the functioning of SIS³⁷.

Since the entry into force of the Amsterdam Treaty, decisions on the Schengen area have been taken at Community level as one of the most important policies of the European Union (at the same time, Member States have agreed to certain exceptions that have complicated the structure of the EU by introducing so-called *variable geometry*³⁸). The Council has replaced the Executive Committee, and its legal acts (including decisions on the accession of other countries to the Schengen area) constitute the Schengen *acquis*³⁹. In negotiations regarding the accession of new Member States to the EU, the Schengen *acquis* and other measures adopted by the institutions in the field of its application are considered to be an *acquis* which should be fully implemented by all candidate countries⁴⁰. Due to the constant development of the

³⁶ R. Rybicki, *Ochrona granic zewnętrznych w kontekście współpracy Schengen*, [in:] F. Jasiński, K. Stomer (eds.), *Obszar wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości Unii Europejskiej. Geneza, stan i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2005, p. 169.

³⁷ A. Szachoń-Pszenny, *Acquis Schengen...*, op. cit., p. 24.

³⁸ A. Gruszcak, *Schengen – Kłopotliwy...*, op. cit., p. 29.

³⁹ Schengen Protocol, art. 2.

⁴⁰ Ibidem, art. 7.

Schengen *acquis*, its scope is determined each time new countries join the Schengen area.

With the entry into force of the Amsterdam Treaty, the Schengen *acquis* has become part of the legal and institutional framework of the European Union. The incorporation of the Schengen *acquis* consisted of three stages: the first, providing closer, practical cooperation between the Schengen Secretariat and the General Secretariat of the Council; the second, allowing the substitution of individual institutions of the Schengen area with EU institutions; the third, which incorporated the Schengen *acquis* into EU law under the Schengen Protocol, which was annexed to the Amsterdam Treaty⁴¹.

It should be noted that the changes introduced by the Amsterdam Treaty did not mean an immediate communitarisation of the Schengen *acquis*. Since its entry into force on 1 May 1999, the Council has for five consecutive years established measures to gradually establish an area of security, freedom and justice. Thus, the implementation of the Schengen *acquis* lasted until May 1 2004, which coincided with the largest EU enlargement in its history to date, associated with the accession of ten new countries. This fact had the greatest impact on the harmonization of the Schengen area and the European Union⁴².

Conclusions

The area of EU Member States and the Schengen area should be treated as a uniform legal territory in the area of which uniform principles apply in individual countries within the free movement of persons⁴³. In the normative dimension, the borders of the EU and the Schengen area are unified (despite differences in the territorial dimension). In the course of the ongoing process of incorporating the Schengen *acquis* into the primary law of the European Union and its development through secondary legislation, each Member State had to develop a legal position vis-à-vis the Schengen *acquis*. Thus, in legal terms, no country remained indifferent to the Schengen area (despite territorial heterogeneity)⁴⁴. One of the most important determinants that was to eliminate territorial differences in the future was the adop-

⁴¹ A. Szachon-Pszenny, *Acquis Schengen...*, op. cit., p. 25.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem, p. 34.

⁴⁴ A. Szachon-Pszenny, *Granice strefy...*, op. cit., p. 55.

tion by the Amsterdam Treaty of the legal requirement for full integration of new EU Member States into the Schengen area (subject to meeting certain conditions). Therefore, no Member State that joined the EU after 1999 can no longer exclude itself from the Schengen area. In this way, the process of unification of the borders of the European Union and the Schengen area will deepen more and more⁴⁵.

In the context of the above, EU borders are of particular importance. While the borders between the Member States themselves are losing importance, the borders of the European Union with third countries are becoming clearer. There is no doubt that individual EU Member States retain state power in their territories, but the crossing of its internal borders by EU citizens becomes virtually imperceptible. Undoubtedly, we are dealing with the implementation of one of the aspects of the originally postulated idea of a “*Europe of citizens*”. All freedoms enjoyed by EU citizens do not end with the border between the Member States and the border separating the territory of the European Union from the territories of third countries. This constitutes a new dimension of the *quasi-state* border. The EU, with international legal personality, is an internally homogeneous territory whose borders must be properly managed and protected. In other words, the borders of the European Union are the boundaries of an area of freedom, security and justice, closely linked to the Schengen area.

Bibliography

- Agreement between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of checks at their common borders, Schengen, 14 June 1985, Official Journal L 239, 22/09/2000.
- Bednaruk W., *Geneza układu z Schengen*, [in:] W. Bednaruk, M. Bielecki, G. Kowalski (eds.), *Polska w Strefie Schengen. Konsekwencje dla stosunków społecznych i gospodarczych Polski i państw ościennych. Próba oceny*, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin 2010.
- Convention implementing the Schengen Agreement of June 14, 1985 between the Governments of the Benelux Economic Union States, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of controls at common borders OJ L 239, 22.9.2000, pp. 19-62.
- Donner J.H., *Abolition of Border Controls*, [in:] H.G. Schermers (ed.), *Free Movement of Persons in Europe. Legal Problems and Experiences*, Springer, Dordrecht-Boston-London 1993.

⁴⁵ Ibidem.

- European Council Meeting At Fontainebleau, Conclusions of the Presidency, https://www.consilium.europa.eu/media/20673/1984_june_-_fontainebleau_eng.pdf/.
- Gruszczak A., *Wzmocniona współpraca w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych Unii Europejskiej*, „Studia Europejskie” 2012, nr 2.
- Gruszczak A., *Schengen – Kłopotliwy sukces*, „Nowa Europa. Przegląd Natoliński” 2012, no. 2.
- Kościewicz D., *Instytucje integracyjne regionu nordyckiego – organizacja, funkcje i inicjatywy*, „Nauki Społeczne Social Sciences” 2012, no. 1(5).
- Lesiewicz E., *Strefa Schengen w dobie kryzysu migracyjnego*, „Przegląd Polilogiczny” 2016, no. 4.
- Łastawski K., *Idee, ruchy i działania integracyjne w Europie w pierwszych latach po II wojnie światowej*, „Społeczeństwo i polityka” 2005, no. 3(4).
- Maksimeczuk A., Sidorowicz L., *Ochrona granic i obsługa ruchu granicznego*, Wydawnictwo LexisNexis Polska, Warszawa 2007.
- Protocol integrating the Schengen acquis into the framework of the European Union with the Annex: Schengen acquis and three separate protocols: Protocol on the application of certain aspects of Article 14 (d. 7a) of the Treaty establishing the European Community to the United Kingdom and Ireland, Protocol on position of the United Kingdom and Ireland and the Protocol on the position of Denmark, OJ C 321E , 29.12.2006, p. 191-195.
- Rokicka K., *Włączenie acquis Schengen w ramy prawne Unii Europejskiej*, „Studia Europejskie” 2000, no. 2.
- Rybicki R., *Ochrona granic zewnętrznych w kontekście współpracy Schengen*, [in:] F. Jasiński, K. Stomer (eds.) *Obszar wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości Unii Europejskiej. Geneza, stan i perspektywy rozwoju*, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2005.
- Siedlecki T., *Układ z Schengen – urzeczywistnienie idei Europy bez granic*, [in:] J. Białocerkiewicz (ed.), *Integracja Polski z UE. Zadania Straży Granicznej*, Centrum Szkolenia Straży Granicznej, Kętrzyn 2000.
- Szachoń-Pszenny A., *Acquis Schengen a granice wewnętrzne i zewnętrzne Unii Europejskiej*, ARS BONI ET AEQUI, Poznań 2011.
- Szachoń-Pszenny A., *Granice strefy Schengen a granice Unii Europejskiej - uwarunkowania normatywne*, „Pogranicze” 2018, vol. 6, no. 1.
- Taschner H.C., *Tło historyczne wejścia w życie Układu z Schengen oraz jego związek z Traktatem ustanawiającym Wspólnotę Europejską*, [in:] J. Bezczała (ed.), *Układ z Schengen. Współpraca policji i organów sprawiedliwości po Maastricht*, Instytut Europejski w Łodzi, Łódź 1998.
- Treaty establishing the European Community (Consolidated version 2002), OJ C 325, 24.12.2002, p. 33-184.
- Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 OJ C 306, 17.12.2007.

Natalia Reznikova*
Oksana Ivashchenko Volodymyr Panchenko*****

Міжнародне співробітництво в сфері економічної дипломатії: досвід КНР крізь призму реалізації політики санкцій

Протягом останнього десятиліття Китай безсумнівно став новим центром сили на міжнародній арені. Оголосивши про намір проактивної участі в міжнародних справах, Китай здобуває репутацію відповідальної держави, що виконує свої зобов'язання перед міжнародною спільнотою. Однак, будь-яка країна навряд чи може залишатися повністю відстороненою від участі в сучасній міжнародній системі з характерним для неї високим рівнем взаємозалежності, що неминуче означатиме для неї абсолютне невтручання¹. Більше того, втручання за певних обставин є обґрунтованим як останній засіб для вирішення внутрішніх і міжнародних проблем². Отже, проголошення Китаєм принципів невтручання суперечить мотивам його дипломатичного впливу на міжнародній арені.

* prof. dr hab. Natalia Reznikova, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki (Ukraina) / Наталія Резнікова, доктор економічних наук, професор кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, e-mail: reznikova-natalia@gmail.com

** dr Oksana Ivashchenko, Narodowa Akademia Statystyki, Rachunkowości i Audytu w Kijowie (Ukraina) / Оксана Іващенко, кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри економіки та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності, Національна академія статистики, обліку і аудиту, e-mail: oi2013@ukr.net

*** dr hab. Volodymyr Panchenko, Dyrektor Państwowego Agencji Rozwoju miasta Dnipra (Ukraina) / Володимир Панченко, доктор економічних наук, директор Агентства розвитку Дніпра, e-mail: crossroadso77@gmail.com

¹ Н.В. Резнікова, *Міжнародне співробітництво в сфері економічної політики: проблема збереження суверенітету та аналіз потенційних вигод*, "Актуальні проблеми міжнародних відносин" 2013, № 113, с. 149-159; Н.В. Резнікова, *Діалектика національного та глобального в умовах міжкраїної взаємозалежності*, "Економіка та держава" 2012, № 9, с. 8-11.

² Н.В. Резнікова, *Економічна експансія в умовах становлення нового каркасу міжкраїнової взаємодії*, "Актуальні проблеми міжнародних відносин" 2012, № 111, с. 90-100; Н.В. Резнікова, *Теоретико-методологічні засади визначення економічної залежності в умовах двополярного зонування світової економіки*, "Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право" 2012, № 4(63), с. 38-42.

Як один із п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН, Китай має право використовувати Раду як механізм для висловлювання ідей стосовно прав і обмежень на міжнародні акції та для блокування певних пропозицій щодо втручання. Санкції Ради Безпеки ООН виступають інтервенціоністським інструментом апарату ООН. Санкції вважаються важливим інструментом підтримування і відновлення міжнародного миру і безпеки. Передбачаючи фактично примусове втручання, санкції входять у логічне протиріччя не тільки з принципом державного суверенітету, а й з принципом невтручання, на якому постійно наполягає китайський уряд, декларуючи це у заявах³. Хоча санкції Ради Безпеки ООН не застосовуються у порушення норм невтручання і, отже, загалом приймаються членами міжнародної спільноти, китайський уряд чітко сигналізує, що будь-який акт примусу та ізоляції є контрпродуктивним там, де йдеться про досягнення співпраці з країнами-об'єктами санкцій. Більше того, одна із легітимних ролей Ради Безпеки ООН полягає в тому, що її дозвіл є безперечною умовою для втручання основних держав, оскільки країни-члени Ради здатні розпоряджатись санкціями для задоволення своїх конкретних зовнішньополітичних цілей, які можуть не відповідати цілям інших країн-членів ООН. Дослідження реакції Китаю на санкції Ради Безпеки ООН можуть виявитись показовими при визначенні того, якою мірою китайський уряд реалізує політику невтручання, аби чинити опір або йти на поступки міжнародній спільноті.

Т. Жао⁴ порівняв історичний досвід Китаю як країни-об'єкта санкцій і як країни-ініціатора санкцій, стверджуючи на цій підставі, що Китай став набагато більш відкритим для використання стратегічних санкцій і набагато активніше вдається до використання тактичних санкцій в його власній практиці. Китай зазвичай підкреслює своє занепокоєння з приводу санкцій як інструменту зовнішньоекономічної політики, але він рідко застосовував своє

³ Н.В. Резнікова, О.А. Іващенко, *Стратегічне партнерство як нова форма економічної інтеграції: аспекти незалежності ЄС та КНР*, "Економіка та держава" 2015, № 11, с. 6-9; О.А. Іващенко, *Місце КНР у світовому інтеграційному просторі*, "Актуальні проблеми міжнародних відносин" 2012, № 108, с. 18-24.

⁴ T. Zhao, *Sanction experience and sanction behavior: an analysis of Chinese perception and behavior on economic sanctions*, "Contemporary Politices" 2010, № 16(3), с. 263-278.

право вето для зміни первинних санкційних пропозицій. Китай від самого вступу до Ради Безпеки ООН досить позитивно ставився до санкційних резолюцій. У ХХІ ст. Рада Безпеки ООН прийняла 178 санкційних резолюцій, з яких Китай підтримав 170 (від 8 утримувався). Протягом цього періоду Китай утримувався від голосування менше разів, ніж протягом усіх 1990-х років, хоча він використовував вето чотири рази (табл. 1).

Таблиця 1. Голосування Китаю за запровадження санкцій у Раді Безпеки ООН у післявоєнний період

Роки	Підтримка санкцій	Утримання від голосування	Вето
1990-1999	78	20	0
2000-2009	133	5	1
2010-2014	37	3	3

Джерело: *Official Document System of the United Nations*, <https://conf.unog.ch/dms/content/official-united-nations-documents>, [15.12.2019].

Протягом цього періоду негативні голосування Китаю, які складались із утримань від голосування і вето, безпосередньо стосувалися санкцій проти країн Африки та Близького Сходу, включаючи Судан, Сомалі та Еритрею, Лівію, Зімбабве і Сирію (табл. 2). Утримання використовуються не лише як засіб для висловлювання нейтралітету, але у випадку Китаю можуть розглядатись як спосіб розмежування із західними країнами у Раді Безпеки ООН і як висловлювання Китаєм його преференцій, перспектив або навіть його оцінок тих чи інших подій в умовах міжнародного тиску. Частково це пояснюється тим, що утримання і вето Китаю стосувалися резолюцій, спрямованих на держави, в яких Китай мав широкі інтереси. Таку думку відстоює Дж. Трауб, який стверджує, що „Китай використовує владу з метою захисту режимів, що зловживають владою в країнах, з якими він перебуває у дружніх відносинах”⁵.

⁵ J. Traub, *The world according to China*, “The New York Times Magazine” 2006, http://www.nytimes.com/2006/09/03/magazine/03ambassador.html?pagewanted=all&_r=0 [15.12.2019].

Таблиця 2. Негативні голосування Китаю стосовно резолюцій,
пов'язаних із санкціями (почитаючи з 2000 р.)⁶

Умови	Дата	Мета	Номер резолюції	Голосування	Заперечення
Афганістан – Талібан	19.12.2000	Запровадження ембарго на поставки озброєнь Талібану в Афганістані	1333	13,0,2	СР (санкції)
Судан, питання Дайфура	30.07.2004	Запровадження ембарго на поставки озброєнь в регіон Дайфура, Судан	1556	13,0,2	СР (санкції)
	29.03.2005	Подовження санкцій щодо регіону Дайфура в Судані через невиконання попередніх резолюцій	1591	12,0,3	СР (санкції)
	25.04.2006	Запровадження санкцій проти членів уряду Судану	1672	12,0,3	СР (санкції)
	14.10.2010	Запровадження ембарго на поставки озброєнь до Судану	1945	14, 0,1	Під питанням
Зімбабве	11.07.2008	Запровадження економічних санкцій та ембарго на поставки озброєнь стосовно Зімбабве	Немає	Вето Росії та Китаю; 9, 5, 1	СР (санкції)

⁶ Примітки:

1. „Мета” означає тільки ті аспекти пропозиції, які мають відношення до санкцій; деякі пропозиції є широкими і також торкаються інших тем, таких як підтримка миру.
2. Голосування позначено як „так, veto та утримання”.
- 3: Види заперечень: СР — відповідний захід буде контрпродуктивним; CS — принципова позиція полягає у зверненні до Статті VII Хартії ООН; NA — Рада Безпеки ООН не є належним місцем для врегулювання відповідної проблеми; TI — не вважається територіальна цілісність/суверенітет.

Сомалі та Еритрея	13.10.2009	Запровадження всеохоплюючих санкцій стосовно Еритреї	1907	13, 1, 1	СР (санкції)
	5.10.2011	Запровадження ембарго на поставки озброєнь до Еритреї	2023	13, 0, 2	СР (санкції)
Лівія	17.03.2011	Встановлення заборони на польоти у повітряному просторі Лівійської Арабської Джамахірії	1973	10, 0, 5	СР (використання сили)
Сирія	4.10.2011	Запровадження ембарго на поставки озброєнь до Сирії	Немає	Вето Росії та Китаю; 9, 2, 4	СР (санкції); ТІ
	4.02.2012	Погроза використання подальших заходів щодо Сирії	Немає	Вето Росії та Китаю; 13, 0, 2	СР (заходи для здійснення тиску на Сирію); ТІ
	19.07.2012	Погроза запровадження санкцій проти Сирії	Немає	Вето Росії та Китаю; 11, 2, 2	СР (санкції); ТІ

Джерело: *Official Document System of the United Nations*, <https://conf.unog.ch/dms/content/official-united-nations-documents> [15.12.2019]; *United Nations Bibliographic Information System (UNBISNET)*, <http://unbisnet.un.org> [15.12.2019].

Подібні оцінки позиції Китаю переважали у західних ЗМІ та наукових колах, і врешті-решт, Китай зображали як державу-порушницю статус кво, яка йде супроти західних країн. Ці аргументи є певною мірою переконливими, оскільки Китай погодився із санкціями проти деяких країн, таких як Кот-Д'Івуар, Сьєра Леоне, з якими Китай має відносно слабкі економічні та військові зв'язки.

Однак на підставі аналізу звітів про голосування твердження про те, що пасивна реакція Китаю на всі ці випадки, приносить йому користь у Раді Безпеки ООН, є дискусивним. Іншими словами, припущення про те, що Китай протистоїть західним країнами у Раді, базується виключно на доказах, які це підтверджують, але не враховує прикладів, які це спростовують. Країни, які були об'єктами санкцій після 2000 р., не є економічно важливими для Китаю, за винятком Ірану і Судану, експорт ресурсів з яких складає значну частину двосторонньої торгівлі Китаю і описується політикою економічного націоналізму⁷. Крім того, Китай має різноманітні інтереси в цих країнах. Китай передав великогабаритні озброєння Ірану та Судану, але мав менші або нульові показники офіційної торгівлі озброєннями із Зимбабве, Еритреєю, Північною Кореєю, Сирією та іншими.

Масштаби економічної торгівлі Китаю з Іраном, Суданом, Північною Кореєю, Лівією та Сирією на час санкцій були більше, ніж з Еритреєю, Ефіопією, Демократичною Республікою Конго та Зимбабве. Китай виступав за санкції, об'єктами яких були економічно і стратегічно важливі для нього країни, такі як Північна Корея та Іран. З іншого боку, Китай не цілком підтримував карні заходи стосовно нібито невігідних для нього держав, в тому числі Еритреї, а тому економічні інтереси не є єдиним мотивом для негативного голосування Китаю в Раді Безпеки ООН. З 2000 р., коли Китай набував ваги на світовій арені, він утримувався від голосування набагато менше, ніж у 90-х роках. Втім, оскільки економічні інте-

⁷ В.Г. Панченко, Н.В. Резнікова, *Методологічні засади економічного націоналізму*, "Економіка і держава" 2017, № 7, с. 4-8; В.Г. Панченко, Н.В. Резнікова, *Політика економічного націоналізму: від витоків до нових варіацій економічного патріотизму*, "Економіка і держава" 2017, № 8, с. 5-11; В.Г. Панченко, Н.В. Резнікова, *Від протекціонізму до неопротекціонізму: нові виміри ліберального регулювання*, "Міжнародна економічна політика" 2017, № 2(27), с. 95-117.

реси не здатні пояснити всі дії Китаю стосовно санкцій Ради Безпеки ООН, необхідно дослідити інші визначальні для голосування фактори, що впливають на рішення Китаю, а також обставини, які визначають обрану стратегію Китаю по відношенню до тих чи інших країн.

Прикметно, що через слабку позицію в Раді Безпеки ООН Китай ніколи не визначав його порядок денний. Поведінку Китаю в ООН можна розглядати як реактивну: Китай зазвичай не гальмує пов'язані із санкціями ініціативи, але він не часто голосує в той самий спосіб, як і група західних країн, включаючи США, Францію, Великобританію. Причиною незгоди між Китаєм і цими країнами здебільшого є несумісність між примусовими заходами, відстоюваними західними країнами заради підтримання міжнародного порядку, та принципами зовнішньої політики, яких дотримується Китай¹⁸.

На дії Китаю в ООН впливає підтримка ним принципу абсолютного суверенітету, який включає рівність суверенних держав, невтручання та взаємну повагу територіальної цілісності та суверенітету. Наполягання Китаю на цих принципах ґрунтується на державоцентристському підході, головним для якого є безпека країн у міжнародній системі, а не безпека індивідумів у міжнародному суспільстві. Відтак якщо першорядне значення має державний суверенітет і необхідно визначити порядок денний, останній повинен мати під собою законне підґрунтя – згоду держав, яка зазвичай складається з вимог держави, що пропонують його, і вимог інших держав, які його приймають. Тому схвалення Китаєм конкретних санкцій Ради Безпеки ООН є свідченням того, що Китай поступається своїми принципами та інтересами на міжнародній арені, що йде на користь більшості країн-членів Ради Безпеки ООН.

Китайський уряд підтримав більшість міжнародних санкцій у Раді Безпеки ООН, але він не висловлює схвалення примусових заходів щодо суверенних держав. Дії Китаю демонструють, що він

¹⁸ N. Reznikova, O. Ivashchenko, *Projections of deglobalization in the contemporary international economic relations in the context of the paradigm of globalism*, "Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Економіка" 2018, № 15, с. 98-106.

визнає, що коли одна країна повинна бути піддана міжнародному втручанню на основі міжнародного консенсусу, недоторканість суверенітету повинна поступитися вимозі міжнародного порядку. На міжнародному рівні Китай допускає, що Рада Безпеки ООН має законну владу для застосування міжнародних санкцій від імені міжнародної спільноти, однак це не означає, що санкції є найбільш придатними засобами в світосприйнятті Китаю. Китай вважає, що санкції мають бути застосовані з обачливістю і за умови, що всі мирні засоби вичерпано. Крім цього, ООН повинна встановити жорсткі критерії та чіткі часові межі для санкційного механізму, а також має мінімізувати можливість спричиненої санкціями гуманітарної кризи та її вплив на інші країни. Обачливе ставлення Китаю до санкцій видає його занепокоєність з приводу умов і методів реалізації останніх.

Для підтримання міжнародного порядку Китай віддає перевагу політичним переговорам і координації замість використання примусових заходів проти країн-об'єктів санкцій⁹. В результаті Китай не поспішає підтримувати резолюції, які допускають використання військової сили Радою Безпеки ООН або іншими організаціями. Хартія ООН визначає міжнародні санкції як каральний захід без застосування сили, але зміст деяких санкцій передбачає можливість військових дій, що наочно відображається у дозволі, визначеному у Хартії, державам вживати всіх необхідних заходів. Що стосується принципу незастосування сили, Китай наполягає, що Рада Безпеки ООН є єдиним органом, що дає дозвіл на застосування сили, і що регіональні союзи або організації повинні отримати дозвіл Ради Безпеки ООН перед будь-якою силовою акцією. Втім дозвіл Ради Безпеки ООН на використання сили ґрунтується на консенсусі країн-членів Ради Безпеки ООН. З точки зору Китаю, застосування сили є останнім засобом, до якого не можна вдавати-

⁹ Н.В. Резнікова, Р.Є. Зварич, О.А. Іващенко, *Експансіоністські імперативи та детермінанти міжнародної економічної політики КНР*, "Ефективна економіка" 2019, № 9, <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7286> [17.12.2019]; N. Reznikova, R. Zvarych, O. Iavshchenko, *Approaches to identifying the form of china's economic expansion in the context of global economy transnationalization: the commercial expansion case*, "Ефективна економіка" 2019, № 8, <http://www.economy.nayka.com.ua> [17.12.2019].

ся, поки існує альтернатива. Отже, Китай виступає за ведення безперервного діалогу з метою переконати держави-об'єкти санкцій, аби ті погодились із втручанням Ради Безпеки ООН для управління конфліктами, а також вимагає резолюцій Ради Безпеки ООН з погодженням урядів держав-об'єктів санкцій. Іншими словами, Китай обережно ставиться до проектів із застосування сили без погодження держав-об'єктів санкцій або без одноголосного схвалення всіма членами Ради Безпеки ООН та іншими зацікавленими сторонами. Китай визнає легітимність Ради Безпеки ООН, але не сприймає цю інституцію як неупереджену, оскільки міжнародний консенсус походить від окремих держав, які звичайно переслідують свої власні інтереси. Китай не поспішає ставати на бік західних країн і зберігає скептицизм стосовно основних намірів останніх та справжньої користі від міжнародних втручань. Китай постійно заявляє, що деякі західні країни примушують інші країни слідувати їхнім цінностям і політичним системам. Окремі країни можуть використовувати дозволене Радою Безпеки ООН втручання, щоб повалити місцевий уряд і домогтися від держави-суб'єкта санкцій покори або поступливості. Тому зміна режиму найбільш серйозно непокоїть Китай, особливо коли так зване втручання або економічний тиск слугують виправданням для певної країни, яка може скористатися захистом громадян або міжнародним порядком для зміни проблемного режиму в державі-об'єкті санкцій.

На реакцію Китаю на санкції впливають різні фактори або їх комбінації, включаючи: загрозу міжнародній згоді; роль та інтереси Китаю; сферу застосування санкцій; занепокоєння стосовно принципу невтручання тощо. Незважаючи на всю складність можна виділити три основні ситуації, що відображають голосування Китаю з приводу санкцій, і на їхній підставі можна оцінити умови, за яких Китай схильний йти на компроміс або чинити опір міжнародному втручання¹⁰.

¹⁰ О.А. Іващенко, *Економіка та політика санкцій: парадокси взаємовпливу*, "Міжнародні відносини. Серія: Економічні науки" 2018, № 17, http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3614/3285 [18.12.2019].

Ситуація 1. Міжнародну згоду досягнуто, але Китай не відіграє важливу роль у вирішенні проблеми, що спричинила санкцію

За цих умов Китай скоріш за все погодиться із пропозицією стосовно санкцій. Оцінка Китаєм того, чи суперечить зміст санкцій його принципу невтручання, призводить до двох результатів: підтвердження або утримання. В цій ситуації держава-об'єкт санкцій зазвичай не розташована у ключовій географічній зоні, а це означає, що санкція проти такої держави не загрожуватиме регіональній та міжнародній стабільності. Якщо санкції виявляються необхідним методом і не передбачають військові засоби, Китай не має причин для блокування таких санкцій, які схвалено більшістю основних держав та іншими зацікавленими суб'єктами. Мало країн бажають брати участь у справах іншої країни, яка географічно віддалена і не служить їхнім стратегічним та економічним інтересам. Більше того, Китай може не мати дипломатичного важеля, щоб бути посередником у врегулюванні кризи. В такому разі принцип невтручання ніколи не є обґрунтованою причиною для стримування міжнародного втручання, що доводить реакція Китаю на санкції проти Сьєра Леоне, Кот Д'Івуар, Ліберії, Ефіопії та інших. З іншого боку, Китай схильний до утримання тоді, коли запровадження санкцій не відповідає принципу невтручання. Утримання вказує, що Китай чинить опір втручання у внутрішні справи суверенних держав, і водночас дозволяє йому не відштовхувати від себе союзників і міжнародну спільноту загалом. Вважається, що принцип невтручання є формальною причиною утримань Китаю від запровадження санкцій, в т.ч. й економічних. Утримання Китаю при голосуванні санкцій проти Афганістану, Лівії, Ефіопії та Еритреї імовірно відображає його намагання збалансувати принципи його зовнішньої політики та його міжнародні дії.

Ситуація 2. Дипломатичні зусилля Китаю, щоб змусити державу-об'єкт санкцій піти на співпрацю, не дають результату. Тому Китай мінімізує негативний наслідок перед тим, як санкції включено до порядку денного Ради Безпеки ООН

В разі розгляду як потенційних об'єктів санкцій країн, де Китай має сильні економічні або стратегічні інтереси, він може відігравати важливу роль як посередник між державою-об'єктом санкцій

цій і країнами-ініціаторами санкцій. Щоб забезпечити схвалення санкцій, країни-члени Ради Безпеки ООН та інші зацікавлені сторони заручаються підтримкою одне одного перед обговоренням проекту резолюції в Раді Безпеки ООН. Після того як примусовий захід схвалено як останній засіб і повністю підтримано міжнародною спільнотою, Китай може домагатися міжнародних поступок шляхом переговорів з великими державами, або може загрожувати застосуванням права вето, щоб пом'якшити вживання жорстких економічних санкцій. Якщо Китаю це вдається, пом'якшена резолюція після цього подається в Раду Безпеки ООН, що є одним зі шляхів зменшення ризику втрат як держави-об'єкта санкцій, так і Китаю. Якщо не вдається, тоді Китай може утриматися. Голосування Китаю у справі Судану є саме таким випадком.

Ситуація 3. *Якщо міжнародна спільнота не досягла згоди, тоді Китай іде на зближення з Росією. Якщо країни-члени Ради Безпеки ООН досягають згоди стосовно певної резолюції, вони можуть вирішити вжити інших заходів, які не обов'язкові у міжнародному праві, що передбачає менш радикальні зміни в існуючих режимах*

У випадках міжнародної незгоди Китай виступає на однакових політичних позиціях з Росією. На глобальній арені Росія та Китай є близькими партнерами в Раді Безпеки ООН. В деяких випадках країни-об'єкти санкцій мають більше стратегічне значення для Росії, ніж для Китаю. Життєві інтереси Китаю історично зосереджені на Східній Азії, тоді як охоплені конфліктами регіони, такі як Близький Схід та Африка, не є стратегічними для Китаю з погляду безпеки. Росія та інші західні країни традиційно змагаються між собою за підтримання присутності в цих регіонах. Коли Росія та інші західні країни мають розбіжності стосовно держави-об'єкта санкцій, Китай часто стає на бік Росії. Китай неохоче використовує своє право вето, але він подає вето з приводу деяких санкцій, які не приносять йому користь. Росія та Китай все частіше використовують вето в однаковий спосіб. Водночас у зв'язку з військовою агресією Росії в Україні банки Китаю почали відмовляти російським компаніям під приводом санкцій США і Євросоюзу у кредитуванні та в обслуговуванні платежів клієнтів російських банків.

Рада Безпеки ООН втручалась у питання Північної Кореї вісім разів у формі президентських заяв і резолюцій відтоді, відколи Пхеньян оголосив про вихід з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та почав створення власного ядерного потенціалу в 1993 р. Втім Рада Безпеки ООН не накладала санкції на Північну Корею до тих пір, поки Пхеньян не запустив ракету Taepodong-2 у 2006 р. В Табл.3 наведено п'ять основних санкцій Ради Безпеки ООН проти Північної Кореї та голосування Китаю в кожному із випадків.

Таблиця 3. Голосування Китаю стосовно основних санкцій проти Північної Кореї (2006–2013)

Резолюція	Дата	Причина	Зміст
1695	16.07.2006	Запуски ракет	Ембарго на поставки матеріалів для ракет.
1718	14.10.2006	Перше ядерне випробування	Ембарго на поставки матеріалів для ракет та ядерних матеріалів, а також на предмети розкоші.
1874	12.06.2009	Друге ядерне випробування	Розширення ембарго на поставки озброєнь, матеріалів для ракет та ядерних матеріалів, зброї масового враження; предметів розкоші; вставлення процедур для виконання перевірок вантажів.
2087	22.01.2013	Запуски ракет	Запровадження заходів резолюцій 1717 і 1874
2094	07.03.2012	Третє ядерне випробування	Ембарго на поставки матеріалів для ракет та ядерних матеріалів, зброї масового враження; предметів розкоші; заборона на фінансову допомогу; заборона на поїздки; заморожування активів.

Джерело: *Official Document System of the United Nations*, <https://conf.unog.ch/dms/content/official-united-nations-documents>, [15.12.2019].

Північнокорейська криза зайшла в глухий кут, оскільки міжнародні санкції мали невеликий вплив на постійні запуски ракет і ядерні випробування Пхуньяну. Роль Китаю в процесі розв'язання цієї кризи змінювалась від пасивного спостерігача на активного учасника і, врешті-решт, на головного посередника. Хоча криза продемонструвала, що Китай потурав провокаціям з боку Південної Кореї, він все ж таки зайнявся ядерною кризою і навіть підтримував усі санкції проти Пхеньяна з огляду на вплив останнього на стабільність на Корейському півострові. З цих міркувань Китай спробував не допустити швидкого розвалу південнокорейського режиму, просуваючи діалог між Вашингтоном, Пхеньяном та іншими регіональними гравцями¹¹.

Китай разом із Росією наклав вето на проект санкцій проти президента Зімбабве Р. Мутабе та 13 його приспівачів у розпал політичних насильств після виборів. Зімбабвійське питання з'явилося тоді, коли Китай готувався до Олімпійських ігор у Пекіні. Щоб захистити свій позитивний імідж на міжнародній арені, Китай мав ухилитися від конфліктів з більшістю країн і співпрацювати з міжнародною спільнотою для вирішення деяких міжнародних питань. Однак економічні інтереси Китаю в Зімбабве напругу вплинули на вето Китаю на санкцію проти Зімбабве. У 2007 р. інвестиції Китаю в Зімбабве сягнули 1,6 млрд. дол. США, і Китай, згідно з даними, був другим найбільшим торговельним партнером Зімбабве і третім найбільшим інвестором у цю країну¹². Будучи одним з основних торговельних партнерів і постачальників озброєнь до Зімбабве, Китай був занепокоєний тим фактом, що санкції вплинуть на його експорт. Вето стосовно Зімбабве було накладено менш ніж за один місяць до церемонії відкриття Олімпійських ігор, що напевно погіршило імідж Китаю. Отже, випадок Зімбабве був особливим, оскільки для вето Китаю не було об'єктивних підстав, і, що також було сприйнято світовою спільнотою з обережніс-

¹¹ M. Rich, *As leaders argue, South Korea finds China is no longer an easy sell*, "The New York Times" 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/world/asia/china-south-korea-economy.html>, [17.12.2019].

¹² *Bilateral trade between China and Zimbabwe in 2017*, <https://www.trademap.org/Bilateral.aspx?nvpm=1%7c156%7c%7c16%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c%7c%7c1%7c1%7c>, [17.12.2019].

тю, що Китай не намагався чинити жодного публічного впливу на владу Зімбабве.

Ж. Юн¹³ розглядав тимчасове ембарго Китаю на експорт рідкоземельних металів до Японії як приклад використання Китаєм політики жорсткої сили, зазначивши, що Китай, який довгий час протистояв економічним санкціям, визнав дієвість використання економічних засобів для стратегічних цілей в умовах його швидкого економічного підйому та розширення його глобального впливу. З-серед країн-потенційних об'єктів застосування жорсткої сили, Японія найбільше заслуговує на ретельне дослідження через великий розмір її економіки, глибоку китайсько-японську залежність і хиткі відносини з Китаєм в сфері безпеки¹⁴. В останні роки, з посиленням китайсько-японської територіальної суперечки навколо острова Дяоюйдао (або Сенкаку), в Китаї активно обговорювались перспективи запровадження економічних санкцій проти Японії для досягнення політичних цілей. Обмеження на стратегічні китайські товари, зокрема на експорт рідкоземельних металів до Японії, деякими китайськими експертами вважається найбільш дієвим дипломатичним важелем.

Китай запровадив тимчасову заборону на експорт рідкоземельних металів до Японії після зіткнення китайського та японського риболовних суден у вересні 2010 р. Однак рідкоземельне ембарго Китаю і китайсько-японські суперечки стосовно заборони акваторії Східнокитайського моря для Японії були невдалими кроками з точки зору економічної ефективності. Стрімке скорочення залежності Японії від Китаю в рідкоземельних металах шляхом диверсифікації їх поставок, технологічних інновацій та вторинного перероблення мало негативні наслідки для міжнародної репутації Китаю. Зазначене дозволяє припустити, що Китай, запроваджуючи ембарго на рідкоземельний експорт до Японії, розглядав цей крок

¹³ *Workshop on China's Economic Statecraft: Event Report*, 2014, https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2014/09/CR_140901_Economic_Statecraft.pdf, [18.12.2019].

¹⁴ N. Onishi, *Mollified by China's Move to End Protests, Japan Urges Talks*, "The New York Times" 2005, <https://www.nytimes.com/2005/04/21/world/asia/mollified-by-chinas-move-to-end-protests-japan-urges-talks.html>, [18.12.2019]; J. Perlez, *China Alters Its Strategy in Diplomatic Crisis With Japan*, "The New York Times" 2012, <https://www.nytimes.com/2012/09/29/world/asia/china-alters-its-strategy-in-dispute-with-japan.html>, [18.12.2019].

як частину китайської стратегії та дипломатії щодо США. Хоча Японія і сприймалась світовою спільнотою як країна-об'єкт китайського тиску, втім рівень її залежності від імпорту рідкоземельних металів з Китаю не був критичним, натомість США, і зокрема американський оборонний сектор, не мали диверсифікованої структури постачальників рідкоземельних металів, а тому втрата китайського імпорту останніх могла б позбавити їх цілого ланцюга поставок. Короткострокова мета Китаю в окресленому прикладі полягала в тому, щоб долучити США до вирішення питання довготривалого затримання Японією китайського капітана. Китай послав чіткий стримувальний сигнал на II Саміт США і країн АСЕАН в Нью-Йорку, який перед тим мав намір видати заяву щодо питання Південнокитайського моря. Таким чином, запровадження ембарго по відношенню до Японії було використано Китаєм як демонстраційний акт впливу на США. Як влучно зазначає М. Таран, у середовищі американських експертних кіл концентрованим баченням китайської поведінки щодо США називаються такі моделі, які взаємодоповнюють одна одну: стратегічне заспокоєння, або ж обмін перевагами – розвиток вже наявних стратегічних надбань у відносинах із Вашингтоном у сферах, що мають спільний інтерес, зміна негативного іміджу Китаю в США; стратегічний примус, – використання Пекіном безпекових активів з метою впливу на поведінку США, включаючи використання або ж загрозу використання сили, м'яка опозиція деяким ініціативам Вашингтона в міжнародних організаціях, зокрема в ООН; економічний примус, – використання КНР економічних ресурсів, наприклад, таких як розмір ринку та доступ до ринку; економічні санкції – застосування з боку Пекіна економічних ресурсів для підризу економічного добробуту США через торговельні ембарго, бар'єри тощо¹⁵.

Н. Бапат і Т.К. Морган¹⁶, поставивши за мету визначити співвідношення між односторонніми і багатосторонніми санкціями, спростували висновок Г.К. Хафбауера про те, що односторонні сан-

¹⁵ М. Таран, *Китайські концепти щодо відносин із США: формування основ стратегічної поведінки*, <http://sinologist.com.ua/wp-content/uploads/2016/02/Taran.pdf>, [21.12.2019].

¹⁶ N.A. Bapat, T.C. Morgan, *Multilateral versus unilateral sanctions reconsidered: a test using new data*, "International Studies Quarterly" 2009, № 53(4), с. 1075-1094.

кції спрацьовують краще, ніж багатосторонні. Вони підтвердили думку про те, що сукупність економічних заходів на основі багатосторонніх санкцій краще здатна дати бажані результати порівняно з односторонніми заходами. Водночас Китай уникав участі у багатосторонніх санкціях, крім санкцій Ради Безпеки ООН проти Північної Кореї, натомість, починаючи з 1950-х рр., використовував різноманітні акції, основані на т.зв. „мистецтві державного управління економікою”. Ш.Г. Джанг зокрема стверджує, що Китай використовував іноземну допомогу, торгівлю, стимули і перспективи „величезного китайського ринку” в якості політичних інструментів протягом десятиліть до початку реформ у 1979 р., а ще в 1958 р. ним було використано дрібний інцидент навколо китайського прапора в Нагасакі, щоб розірвати торгівлю з Японією, сподіваючись, що це змусить підприємницьку спільноту Японії натиснути на японський уряд, аби той розірвав стосунки з Китайською Республікою Тайвань¹⁷. Що стосується сучасного досвіду Китаю, то обговорюється, передусім у політичних колах, питання економічної взаємозалежності, яка робить торговельних партнерів Китаю економічно й політично уразливими. Так, М.С. Таннер¹⁸ розглядає використання економічного примусу проти Тайваню в той час, коли політичні відносини між континентальним Китаєм і Тайванем були напруженими під час президентства Чень Шуйбяня (2000–2008 рр.), хоча економічні зв'язки в той час істотно зростали. М.С. Танер при цьому стверджує, що хоча Тайвань є більш уразливим для різноманітних інструментів економічного примусу в торгівлі з континентальним Китаєм, подібні кроки також шкодитимуть експортному сектору Китаю, зважаючи на міцний зв'язок між такими секторами, як збирання електроніки на обох сторонах Тайванської протоки.

Економічний примус проти Тайваню майже завжди застосовується в надзвичайно політизованих питаннях, що включають незалежність, суверенітет і національну ідентичність – наприклад, реакція Китаю на перегляд Тайванем його конституції, яка, на ду-

¹⁷ Zhang Shu Guang, *Beijing's Economic Statecraft During the Cold War, 1949-1991*, Washington – Baltimore 2014, с. 153-154.

¹⁸ M.S. Tanner, *Chinese Economic Coercion Against Taiwan: A Tricky Weapon to Use*, Santa Monica 2007.

мку Китаю, чітко визначає Тайвань як державу, незалежну від нього. Тому дуже сумнівно, що історія використання економічного примусу в боротьбі за торгівлю, економічну політику або відносно менш значущі питання матиме велику актуальність при оцінці цих відносин.

Китай застосовував економічний примус для досягнення багатьох інших політичних цілей, які полягають не лише у прямому і безпосередньому задоволенні його вимог. Цілі, опосередковано спрямовані на урядовців Тайваню, включають: підлив внутрішньої політичної підтримки уряду Тайваню; формування підтримки Китаю в масі виборців або різних політичних і економічних елітах всередині Тайваню; дестабілізацію економічної ситуації в Тайвані; підлив економічної бази військового потенціалу Тайваню; посилення міжнародного сигналу потенційним прихильникам Тайваню; посилення внутрішнього сигналу підтримки уряду Пекіну¹⁹.

Материковий Китай має багато можливих сценаріїв для здійснення економічного тиску на Тайвань, а тому може спробувати застосувати деякі з цих сценаріїв одночасно. Так, за сценарієм „експортні санкції”, Китай обмежує або скасовує весь експорт або більшість експорту до Тайваню, або експорт стратегічно важливих товарів, щоб позбавити острівну економіку необхідного. За сценарієм „імпортні санкції”, Китай обмежує або скасовує весь імпорт або більшість імпорту з Тайваню, або імпорт стратегічно важливих товарів, щоб вдарити по виробництву, продажам, зайнятості на острові та знизити податки, які уряд Тайваню отримує від галузей-експортерів. Менш агресивний варіант окреслених сценаріїв може передбачати вибіркове використання міжнародних правових санкцій, включаючи антидемпінгові справи СОТ проти Тайваню і тайванських підприємств, або спроби обмежити імпорт із країн, що підтримують Тайвань. Деякі провідні аналітики материкового Китаю стверджують, що оскільки до Китаю надходить велика та зростаюча частка сукупного експорту Тайваню, імпортні санкції будуть особливо ефективним методом покарання Тайваню. За сценарієм „фінансові та інвестиційні санкції”, Китай може заморозити або захопити активи всіх або значної частки тайванських компаній та

¹⁹ L. Odgaard, *Peaceful coexistence strategy and China's diplomatic power*, "The Chinese Journal of International Politics" 2013, № 1, с. 1–40.

інвесторів у Китаї, щоб боляче вдарити по цим компаніям, їхнім інвесторам та працівникам. Цей сценарій передбачає широкомасштабний тиск на значну частку тайванських інвесторів, і його не слід ототожнювати з більш вибірковим шантажем або залякуванням окремих тайванських бізнесменів та інвесторів. Вибірковий шантаж або залякування тайванських бізнесменів — можливо, найбільш знайома та широко використовувана Китаєм форма економічного тиску в останні п'ять років — включає вибіркові погрози або шантаж тайванських бізнесменів, які є інвесторами у материковому Китаї.

Найбільш поширені форми примусу передбачають тиск на бізнесменів, які займаються торгівлею або інвестиціями на материк і залежність яких від тамтешніх споживачів і активів робить їх особливо уразливими. Останніми роками Китай неодноразово шантажував тайванських бізнесменів, що проживають на материк або здійснюють там інвестиції, особливо громадських прихильників президента Чень Шуйбяня та його Демократичної прогресивної партії. Найбільш силовим кроком з боку Китаю був арешт тайванських бізнесменів за те, що вони начебто займалися шпигунством для Тайваню. На початку 2000-их рр. приклади більш витончених і менш насильницьких кроків включали спроби КНР вмовити тайванських бізнесменів, що проживають на материк, аби ті пожертвували гроші опонентам Чень Шуйбяня. Здатність Китаю використати цей сценарій останніми роками зросла завдяки значному припливу прямих іноземних інвестицій до Китаю з багатьох інших країн окрім Тайваню. Крім того, Китай має в своєму розпорядженні більшу кількість політичних методів впливу на інвесторів.

Дж. Рейлі, в свою чергу, вивчаючи досвід запровадження односторонніх санкцій Китаю, вказує на зворотну зміну в зв'язку між дипломатією та економічним зростанням, зазначаючи таке: „З 1978 р. Китай постійно використовує зовнішньополітичні засоби для просування своїх економічних інтересів. Зараз Китай використовує своє економічне багатство в підтримку зовнішньополітичних цілей. Китай розминає свої економічні м'язи частіше і з більш широкого кола питань, часто підтримуваних націоналістичними на-

строями”²⁰. П.Д. Фівер і Е.Б. Лорбер вивчають економічний примус із позиції як США, так і Китаю, і вказують, що китайські політики дедалі частіше вдаються до його використання. Автори зазначають: „Частково через те, що китайські політики спостерігають владу, яку Сполучені Штати Америки надбали, використовуючи економічний важель впливу, вони дедалі активніше хочуть використовувати економічний примус для досягнення зовнішньополітичних цілей”²¹. Однак П.Д. Фівер і Е.Б. Лорбер застерігають, що використання економічного примусу в різноманітних варіаціях (санкціях, таргетованих санкціях, бойкотах) приносить все менше вигоди. Таку думку поділяють й німецькі вчені А. Фукс і Н.Г. Кланн²², які, аналізуючи реакцію Китаю на візити Далай Лами до інших країн і подальші тенденції в торгівлі в період 1991–2008 рр., прийшли до висновку про те, що країни, які офіційно приймають Далай Ламу на найвищому політичному рівні, піддаються покаранню шляхом скорочення їх експорту до Китаю. Однак такий „ефект Далай Лами” спостерігався лише під час правління Ху Дзіньтао, але не в попередні періоди. Прикметно, що такий ефект здебільшого обумовлений скороченням експорту машин і транспортного обладнання, і він не тривав довше, ніж два роки після вказаних візитів. Якщо використання бойкотів і економічних санкцій в якості офіційного протесту проти візиту Далай Лами є глобальною політикою Китаю, спрямованою на віддалені країни Європи, Північної Америки та Африки, то багато запроваджених Китаєм економічних санкцій спрямовані на його сусідів у зв’язку з регіональними суперечками, такими як територіальні претензії на острови у Південнокитайському та Східнокитайському морях або розміщення озброєнь. Даючи оцінку взаємній залежності Японії, Південної Кореї, Філіппін та В’єтнаму з Китаєм, починаючи з 1980 р. до тепер, слід констатувати зростаючу асиметрію їхніх торговельних

²⁰ J. Reilly, *China’s unilateral sanctions*, “The Washington Quarterly” 2012, № 35(4), с. 121–133.

²¹ P.D. Feaver, E.B. Lord, *Diminishing Returns? The Future of Economic Coercion*, https://www.files.ethz.ch/isn/195158/CNAS%20Economic%20Statecraft%_151116.pdf, [21.12.2019].

²² A. Fuchs, N.-H. Klann, *Paying a visit: the Dalai Lama effect on international trade*, “Journal of International Economics” 2013, № 91, с. 164–177.

відносин, адже у XXI ст. ці країни залежать від Китаю в імпорті та експорті більше, ніж Китай залежить від них.

Відносини Китаю з Республікою Корея почались у 1992 р. та загалом були добросусідськими, на відміну від його відносин із Північною Кореєю, до 2016 р., коли після ядерних і ракетних випробувань Північної Кореї уряд Південної Кореї погодився на розміщення на її території протиракетного комплексу рухомого наземного базування для висотного заатмосферного перехоплення ракет середньої дальності. Реакція Китаю була швидкою та жорсткою: стверджуючи, що пов'язаний з цим комплексом радар може шпигувати за електронним виробництвом для оборонних потреб, і будучи занепокоєними з приводу того, що ефективний антиракетний комплекс може звести на нівець китайські міжконтинентальні балістичні ракети, Міністерство закордонних справ заявило протести. Китайські громадяни, в свою чергу, виступили проти південнокорейської продукції та фірм, а саме мережі супермаркетів Lotte Mart, автомобілів Hyundai та Kia, косметичної продукції, туристичних напрямів та іншого²³.

Виходячи з того, що Китай та Філіппіни ведуть суперечки стосовно акваторії Південнокитайського моря, у квітні 2014 р. Філіппіни подали юридичний позов на Китай у Постійний арбітражний суд (ПАС) в Гаазі. У липні 2016 р. ПАС виніс рішення проти претензії Китаю на Південнокитайське море. Китай не брав участь у судовому розгляді, і ПАС виніс рішення проти того, що островки, рифи, мілководдя та скелі у Південнокитайському морі є островами де-юре, на які поширюється договір Конференції ООН з морського права. Таке рішення призвело до короткострокового „мангового бойкоту”, спрямованого на найбільш затребуваний сільського сподарський експорт Філіппін. Обрання Р. Дудерте новим президентом Філіппін лише через два тижні після рішення ПАС змінило ситуацію після того, як він оголосив, що не тиснутиме на Китай в цій справі, незважаючи на прийняте рішення. Бойкот було відмінено, щойно позиція китайської сторони була задоволена.

²³ J.C. Hernandez, O. Guo, R. McMorrow, *South Korean Stores Feel China's Wrath as U.S. Missile System Is Deployed*, “The New York Times” 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/09/world/asia/china-lotte-thaad-south-korea.html>, [23.12.2019].

Китай та В'єтнам також мають суперечку щодо акваторії Південнокитайського моря, і обидві сторони мали військові зіткнення в 1974 р.і 1988 р., які привели до значної кількості загиблих²⁴. Останній інцидент трапився в травні 2014 р., коли Національна морська нафтова корпорація Китаю (CNOOC)) перенесла велику бурову установку для глибоководних робіт під назвою „Haiyang Shiyou 981”, ближче до острова Тритон, що належить до групи Парасельських островів у Південнокитайському морі, на які претендує і В'єтнам. У В'єтнамі вибухнули протести, яким уряд не заважав, але невдовзі вони перетворились на антикитайські заворушення, і Китай закликав своїх громадян бойкотувати В'єтнам як туристичний напрям²⁵.

22 березня 2018 р. президент США Д. Трамп підписав виконавчий наказ про підвищення тарифів на імпорт з Китаю в якості економічних санкцій за недотримання Китаєм прав інтелектуальної власності США. За даними на кінець 2018 р., підвищення тарифів очікувано призведе до недоотримання Китаєм щонайменше 50 млрд. дол. США або втрати близько 10% імпорту з Китаю, втім зазначена сума може сягнути 60 млрд. дол. США. Бюро торговельного представника США (the U.S. Trade Representative (USTR)) розслідувало крадіжку Китаєм інтелектуальної власності США згідно з інструкціями президента Д. Трампа і виявило, що недотримання Китаєм прав інтелектуальної власності завдало шкоду промисловості США, що й обумовило запровадження підвищених тарифів на рівні близько 25% і обмеження на інвестиції китайських компаній у США на підставі Статті 301 Закону „Про торгівлю США”, яка надає право на жорсткі торговельні обмеження. Крім того, адміністрація Д. Трампа оголосила про 25-відсотковий тариф на імпорт сталі та 10-відсотковий тариф на імпорт алюмінію на підставі Статті 232 Закону „Про розширення торгівлі США” (*U.S. Trade Expansion Act*), заявляючи, що надвиробництво Китаєм сталі та алю-

²⁴ V.T. Khanh, J.W. Hsu, *Anti-China rioting turns deadly in Vietnam*, “The Guardian” 2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/may/15/anti-china-riots-turn-deadly-in-vietnam>, [23.12.2019].

²⁵ S.F. Jackson, L.A. Bray, *Peace as the Natural Effect of Trade? China's Not-So-Pacific Use of Economic Ties in Political Disputes in Contemporary Asia Pacific*, <http://web.isa-net.org/Web/Conferences/HKU2017-s/Archive/1fo6b033-8f9c-4d92-b40c-ec38343811-bb.pdf>, [23.12.2019].

мінію спричило приплив надзвичайно дешевої продукції до США, що вдарило по американському виробництву і ослабило промислову інфраструктуру, а відтак поставило під загрозу національну безпеку США. 23 березня 2018 р. Міністерство торгівлі Китаю повідомило про запровадження додаткових тарифів розміром до 25% на певні статті імпорту зі США, включаючи вино і деякі сільськогосподарські продукти, як протидію запровадженним США обмеженням на імпорт сталі та алюмінію. Можлива мета цього повідомлення – стримати економічні санкції на підставі Статті 301 Закону „Про торгівлю США”, які матимуть більш значний вплив, ніж тарифи на імпорт сталі та алюмінію. Втім Посольство Китаю у Вашингтоні 23 березня 2018 р. висловило невизнання санкцій на підставі Статті 301 і вжило контрсанкцій²⁶.

Економічний тиск, примус або санкції зазвичай ініціюються великими країнами, що є активними міжнародними гравцями, які діють самостійно або на чолі коаліції країн, і їхніми об'єктами зазвичай є набагато менші країни. Країни, які ініціюють санкції або чинять тиск, зазвичай вдаються до них в разі, якщо вони вважають, що ці альтернативні заходи або недостатньо суворі (як дипломатичні протести), або не відповідають їх політичним цілям, або можуть бути надто потенційно небезпечними (як таємні акції або військові атаки). З огляду на це економічний тиск Китаю на Тайвань може бути показовим.

Розриваючи (або загрожуючи розірвати) нормальні економічні відносини з країною-об'єктом санкцій, уряд країни-ініціатора санкцій намагається досягти одну або декілька цілей: 1) утримати уряд країни-об'єкта санкцій від певних дій, які держава-ініціатор вважає неприпустимими; 2) спонукати державу-об'єкт санкцій до припинення її дій; 3) змусити цю державу вдатися до певних дій, до яких вона інакше не вдалася б; 4) такі дії спричинять народний тиск на уряд-об'єкт санкцій і приведуть до зміни його політики через спровоковане повстання або державний переворот проти уряду-об'єкта санкцій; 5) це призведе до появи нового уряду, що діятиме відповідно до бажань держави-ініціатора санкцій; 6) цим буде дано сигнал третім сторонам – чи то внутрішнім, чи то між-

²⁶ K. Koyama, *U.S. Imposing Economic Sanctions on China under Tougher Foreign Policy Approach*, <https://eneken.ieej.or.jp/data/7851.pdf>, [23.12.2019].

народним – що країна, яка ініціює санкції, виявляє рішучість у досягненні своєї мети.

Експерти з економічної дипломатії вказують на важливість того, чи розглядаються вимоги країни-ініціатора санкцій до об'єкта санкцій обома сторонами як „подільні” або як „неподільні”, тобто чи вважають обидві сторони, що сам характер вимог робить безпрограшне компромісне рішення від початку можливим, або одна чи інша сторона розглядає конфронтацію суто як гру з нульовою сумою і побоюється, що будь-яка значна поступка, яку вона робить опоненту, може піддати її майбутні інтереси великому ризику. Уряд країни-об'єкта санкцій також опікуватиметься тим, що в разі, якщо він зробить поступки з високозначущих питань, його внутрішні опоненти зможуть здійснити на нього політичний напад за те, що він ставить під загрозу національні інтереси.

Згідно з основними дослідженнями економічного примусу, економічні санкції більш імовірно матимуть успіх, якщо країна-ініціатор санкцій вимагає від об'єкта санкцій здійснення більш помірних політичних змін. Приклади успіху включають намагання США та Канади запобігти створенню в Південній Кореї ядерної станції. Однак щоб такі санкції були успішними, якщо вони взагалі можуть такими бути, вони як правило повинні тривати декілька років. Якщо звернутись до історії, економічний примус рідко приносив результат там, де уряди об'єктів санкцій примушувались до здійснення значних політичних змін; не був він ефективним і там, де йшлося про втримування країн-об'єктів санкцій від здійснення значних політичних кроків, які країнами-ініціаторами розглядались як агресивні. Економічний примус також рідко був ефективним в разі намагання підірвати уряд-об'єкт санкцій, і якщо він був успішним, він зазвичай супроводжувався військовими діями.

Бібліографія

- Bapat N.A., Morgan T.C., *Multilateral versus unilateral sanctions reconsidered: a test using new data*, “International Studies Quarterly” 2009, № 53(4).
Bilateral trade between China and Zimbabwe in 2017, <https://trademap.org/>.
Feaver P.D., Lorder E.B., *Diminishing Returns? The Future of Economic Coercion*, <https://www.files.ethz.ch/isn/>.
Fuchs A., Klann N.-H., *Paying a visit: the Dalai Lama effect on international trade*, “Journal of International Economics” 2013, № 91.

- Guang Z.Sh., *Beijing's Economic Statecraft During the Cold War, 1949-1991*, Woodrow Wilson Center Press, John Hopkins University Press, Washington – Baltimore 2014.
- Hernandez J.C., Guo O., McMorrow R., *South Korean Stores Feel China's Wrath as U.S. Missile System Is Deployed*, "The New York Times" 2017, <https://www.nytimes.com/>.
- Jackson S.F., Bray L.A., *Peace as the Natural Effect of Trade? China's Not-So-Pacific Use of Economic Ties in Political Disputes in Contemporary Asia Pacific*, <http://web.isanet.org/>.
- Khanh V.T., Hsu J.W., *Anti-China rioting turns deadly in Vietnam*, "The Guardian" 2014, <https://www.theguardian.com>.
- Koyama K., *U.S. Imposing Economic Sanctions on China under Tougher Foreign Policy Approach*, <https://eneken.ieej.or.jp/data/7851.pdf/>.
- Odgaard L., *Peaceful coexistence strategy and China's diplomatic power*, "The Chinese Journal of International Politics" 2013, № 1.
- Official Document System of the United Nations*, <https://conf.unog.ch/dms/content/official-united-nations-documents/>.
- Onishi N., *Mollified by China's Move to End Protests, Japan Urges Talks*, "The New York Times" 2005, <https://www.nytimes.com/2005/04/21>.
- Perlez J., *China Alters Its Strategy in Diplomatic Crisis With Japan*, "The New York Times" 2012, <https://www.nytimes.com/2012/09/29/>.
- Reilly J., *China's unilateral sanctions*, "The Washington Quarterly" 2012, № 35(4).
- Reznikova N., Ivashchenko O., *Projections of deglobalization in the contemporary international economic relations in the context of the paradigm of globalism*, "Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Економіка" 2018, № 15.
- Reznikova N., Zvarych R., Iavshchenko O., *Approaches to identifying the form of china's economic expansion in the context of global economy transnationalization: the commercial expansion case*, "Ефективна економіка" 2019, № 8, <http://www.economy.nayka.com.ua/>.
- Rich M., *As leaders argue, South Korea finds China is no longer an easy sell*, "The New York Times" 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/>.
- Tanner M.S., *Chinese Economic Coercion Against Taiwan: A Tricky Weapon to Use*, RAND, Santa Monica 2007.
- Traub J., *The world according to China*, "The New York Times Magazine" 2006, <http://www.nytimes.com/2006/09/03/>.
- United Nations Bibliographic Information System (UNBISNET)*, <http://unbis-net.un.org/>.
- Workshop on China's Economic Statecraft: Event Report 2014*, https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2014/09/CR_140901_Economic_Statecraft.pdf/.
- Zhao T., *Sanction experience and sanction behavior: an analysis of Chinese perception and behavior on economic sanctions*, "Contemporary Politicities" 2010, № 16(3).

- Іващенко О.А., *Економіка та політика санкцій: парадокси взаємовпливу*, “Міжнародні відносини. Серія: Економічні науки” 2018, № 17, http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3614/3285.
- Іващенко О.А., *Місце КНР у світовому інтеграційному просторі*, “Актуальні проблеми міжнародних відносин” 2012, № 108.
- Панченко В.Г., Резнікова Н.В., *Від протекціонізму до неопротекціонізму: нові виміри ліберального регулювання*, “Міжнародна економічна політика” 2017, № 2(27).
- Панченко В.Г., Резнікова Н.В., *Методологічні засади економічного націоналізму*, “Економіка і держава” 2017, № 7.
- Панченко В.Г., Резнікова Н.В., *Політика економічного націоналізму: від витоків до нових варіацій економічного патріотизму*, “Економіка і держава” 2017, № 8.
- Резнікова Н.В., *Діалектика національного та глобального в умовах міжкрайньої взаємозалежності*, “Економіка та держава” 2012, № 9.
- Резнікова Н.В., *Економічна експансія в умовах становлення нового каркасу міжкрайньої взаємодії*, “Актуальні проблеми міжнародних відносин” 2012, № 111.
- Резнікова Н.В., Зварич Р.Є., Іващенко О.А., *Експансіоністські імперативи та детермінанти міжнародної економічної політики КНР*, “Ефективна економіка” 2019, № 9, <http://www.economy.nayka.com.ua/>.
- Резнікова Н.В., Іващенко О.А., *Стратегічне партнерство як нова форма економічної інтеграції: аспекти незалежності ЄС та КНР*, “Економіка та держава” 2015, № 11.
- Резнікова Н.В., *Міжнародне співробітництво в сфері економічної політики: проблема збереження суверенітету та аналіз потенційних вигод*, “Актуальні проблеми міжнародних відносин” 2013, № 113.
- Резнікова Н.В., *Теоретико-методологічні засади визначення економічної залежності в умовах двополярного зонування світової економіки*, “Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право” 2012, № 4(63).
- Таран М., *Китайські концепти щодо відносин із США: формування основ стратегічної поведінки*, <http://sinologist.com.ua/wp-content/uploads/-2016/02/Taran.pdf>.

**Makrospołeczne uwarunkowania
bezrobocia w Polsce w okresie transformacji
polityczno-gospodarczej 1989-2000**

Początek lat 90. XX wieku w Polsce charakteryzował się szeregiem zmian w gospodarce i polityce. Wówczas pojawiło się wiele nowych zjawisk i problemów, z którymi społeczeństwo wcześniej nie miało do czynienia, bądź też stykano się z nimi bardzo rzadko. Transformacja polskiej gospodarki po 1989 r. przyniosła ze sobą zmiany na rynku pracy. W stosunkowo krótkim czasie pracę straciło wiele osób ze wszystkich kategorii zawodowych. Zmiana zasad funkcjonowania gospodarki spowodowała konieczność adaptowania się społeczeństwa do nowych warunków. Badacze problemu bezrobocia wskazują, że zjawisko to w Polsce pojawiło się po blisko pięćdziesięcioletniej przerwie. Skala bezrobocia i tempo jego narastania w warunkach zmian były skutkiem nakładania się kilku czynników związanych z transformacją systemową i sposobem jej wdrażania oraz kryzysem społeczno-gospodarczym. Bezrobocie towarzyszące zmianom w gospodarce rynkowej stało się w Polsce jednym z najpoważniejszych problemów społecznych i politycznych.

W 1989 r. nastąpiła przebudowa gospodarki od centralnie planowanej ekonomii do gospodarki wolnorynkowej. Na skutek uruchomienia się mechanizmu rynkowego doszło do zmian na rynkach wszystkich czynników produkcji, w tym na rynku pracy¹. Transformacja gospodarki spowodowała liczne przekształcenia rynku pracy. Okres ten charakteryzował się niezwykle dynamiką zmian na polskim rynku pracy, a bezrobocie stało się stałym elementem rzeczywistości społeczno-gospodarczej.

W artykule podjęta zostanie próba syntetycznej charakterystyki uwarunkowań determinujących powstanie bezrobocia w Polsce w pier-

* dr Majka Łojko, Wydział Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: majka.lojko@wp.pl

¹ R. Burchart, M. Łojko, *Dylematy polskiego rynku pracy z perspektywy 20 lat transformacji ustrojowej*, „Praca Socjalna” 2012, nr 1, s. 3.

wszym okresie transformacji i restrukturyzacji gospodarki. Zakres analizy obejmuje lata 1989-2000. Zaprezentowane rozważania mają na celu przybliżenia głównych kierunków zmian sytuacji na polskim rynku pracy w kontekście przeobrażeń formacji ustrojowej zapoczątkowanej w roku 1989.

Początki transformacji polityczno-gospodarczej a problem bezrobocia w Polsce

Transformacja gospodarki po 1989 r. przyniosła ze sobą zmiany na rynku pracy. Wraz z upadkiem socjalistycznego rządu w Polsce nastąpiła przebudowa gospodarki od centralnej, planowanej ekonomii do gospodarki rynkowej. Początek lat 90. XX wieku charakteryzował się szeregiem zmian w gospodarce i polityce. Wówczas pojawiło się wiele nowych zjawisk i problemów, z którymi społeczeństwo wcześniej nie miało do czynienia, bądź też stykano się z nimi rzadko.

Przez pół wieku, od II wojny światowej do 1989 r., pojęcie „bezrobocia” w Polsce nie istniało. W świetle dostępnych statystyk bezrobocie nie występowało zupełnie, choć z perspektywy czasu można stwierdzić, że przez całe lata poprzedniego systemu było skrupulatnie skrywane przez ówczesne władze państwowe poprzez tworzenie miejsc pracy bez jakiegokolwiek uzasadnienia ekonomicznego. Obecnie zjawisko to zyskało miano „bezrobocia utajonego”².

W dobie propagandy sukcesu ówczesnego systemu socjalizmu sam termin „bezrobocie”, był pomijany nawet w znaczących opracowaniach encyklopedycznych, jak np. Słowniku Wyrazów Bliskoznacznych i Słowniku Frazeologicznym Języka Polskiego³ czy Małej Encyklopedii Prakseologii i Teorii Organizacji⁴). W Encyklopedii Powszechnej PWN z 1985 r. wzmianka o bezrobociu pomijała dane o rozmiarach tego zjawiska w Polsce⁵, a dopiero dziesięć lat później, w nowym jej wydaniu z 1995 r. ujawniono, że bezrobociem dotkniętych było w Polsce w roku 1990 – 1 126 tys. osób, a dwa lata później wskaźnik wzrósł ponad dwu-

² E. Trafiałek, *Bezrobocie jako zjawisko towarzyszące gospodarce wolnorynkowej*, „Praca Socjalna” 2000, nr 1, s. 3.

³ S. Skorupka, *Słownik Wyrazów Bliskoznacznych*, Warszawa 1984; *Słownik Frazeologiczny Języka Polskiego* (wyd. IV), Warszawa 1985.

⁴ T. Pszczołowski, *Mała Encyklopedia Prakseologii i Teorii Organizacji*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.

⁵ *Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1985, s. 278.

krotnie, osiągając poziom 2 509 tys. osób zarejestrowanych w urzędach i poszukujących pracy⁶.

Na początku 1990 r. rząd podjął pakiet reform ekonomicznych. Wówczas najszybsze, najbardziej dynamiczne i najbardziej widoczne przeobrażenia zaistniały na rynku pracy. Reforma niemal na wstępie spowodowała spadek popytu, ograniczenie produkcji, a w efekcie konieczność zwolnień pracowników. Bezrobocie towarzyszące zmianom w gospodarce rynkowej stało się w Polsce jednym z głównych problemów społecznych. Procesy gospodarcze zachodzące w Polsce w latach 90. XX wieku kształtowały się pod wpływem wielu czynników, do których zaliczyć przede wszystkim należy:

- nowe rozwiązania instytucjonalne i instrumentalne procesu transformacji systemowej;
- bieżąca polityka gospodarcza realizująca główne założenia programu zmian systemowych oraz działania prowizoryczno-doraźne, będące reakcją na pojawienie się dysproporcji i nierównowagi;
- uwarunkowania zewnętrzne, zwłaszcza rozpad kontaktów handlowych z krajami postkomunistycznymi;
- konsekwencje ekonomiczne lat poprzednich wraz z inercyjnym wpływem czynników politycznych i społeczno-ustrojowych okresu realnego socjalizmu⁷.

Makroekonomiczne uwarunkowania bezrobocia transformacyjnego

Zmiana ustroju spowodowała nie tylko zmiany polityczne, ale przede wszystkim gospodarcze. Transformację ustrojową podjęły wszystkie kraje tzw. bloku wschodniego. Przyczyny bezrobocia w tych krajach, a w tym w Polsce, jak podaje J. Pilch, są podobne:

- rozpadła się Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej – RWPG (ros. *Совет Экономической Взаимопомощи*), żyjąca jakby własnym życiem, mało wciągnięta w gospodarkę światową i rządzące nią mechanizmy;

⁶ Ibidem, s. 435.

⁷ E. Kryńska, *Uwarunkowania, miejsce i kierunki polityki rynku pracy*, [w:] E. Kryńska, E. Kwiatkowski, H. Zarychta, *Polityka państwa na rynku pracy w Polsce w latach dwięćdziesiątych*, Warszawa 1998, s. 14-15.

- w handlu z krajami sąsiednimi Polska szybko przeszła na rozliczenia dolarowe. Równie szybko okazało się, że dotychczasowi kontrahenci tych dolarów nie mają, co spowodowało minimalizację wymiany towarowej, a co za tym idzie – spadek produkcji wielu branż przemysłowych;

- załamał się handel z największym odbiorcą wszelkiej produkcji – byłym Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Przy rozliczeniach dolarowych polska produkcja okazała się niekonkurencyjna cenowo i jakościowo wobec zachodniej;

- upadek muru berlińskiego stał się jednocześnie rozdarciem symbolicznej „żelaznej kurtyny” oddzielającej oba światy – wschodni i zachodni. Zmienił się też paradygmat współistnienia tych światów, którego istotą była zimna wojna i wyścig zbrojeń. Wraz z przemianami w byłym Związku Radzieckim nastąpił upadek przemysłowej branży militarnej;

- liberalizacja handlu zagranicznego w połączeniu z niską konkurencyjnością cenową i jakościową postawiła krajowe produkty w gorszej pozycji, w porównaniu z zachodnimi towarami;

- zły stan kapitału stałego, przestarzały majątek produkcyjny i nienowoczesną strukturę kwalifikacji pracowniczych oraz zadłużenie spowodowały pogorszenie sytuacji na polskim rynku pracy;

- nadmierne zatrudnienie, szczególnie w sektorze publicznym – było nie do utrzymania w warunkach cofnięcia dotacji i konieczności efektywnego gospodarowania. Likwidacji zbędnego zatrudnienia w uspołecznionym sektorze gospodarki nie towarzyszyło jednak powstanie takiej samej liczby miejsc pracy w sektorze prywatnym. Proces powstawania miejsc pracy jest zdecydowanie wolniejszy niż proces likwidacji.

Wszystkie te zjawiska doprowadziły do spadku krajowej produkcji, co w połączeniu z efektami działania programu stabilizacyjnego Banku Światowego znacznie ograniczyło popyt wewnętrzny⁸. Wprowadzenie zasad gospodarki rynkowej musiało spowodować usunięcie podstaw funkcjonowania gospodarki niedoboru, czyli likwidację nadmiernego popytu pozwalającego produkować przy marnotrawnym poziomie nakładów, wprowadzenie cen rynkowych na produkty finalne i nakłady,

⁸ J. Pilch, *Bezrobocie – nowa kwestia społeczna*, [w:] T. Pilch, I. Leparczyk (red.), *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995, s. 372-373.

poddanie gospodarki demonopolizacji i konkurencji zewnętrznej, co spowodowało weryfikację wcześniejszej „mapy” rentowności produkcji oraz stopniowe upowszechnianie się rynkowego przymusu efektywności i tendencji do racjonalizacji nakładów, a więc do ich oszczędności i wyboru struktury nakładów na podstawie relacji pomiędzy ich produktywnością a kosztem⁹.

Analizując na gruncie teorii ekonomii rynek pracy J. Unolt uważa, że bezrobocie w Polsce na początku transformacji miało przede wszystkim charakter recesyjny, związany z przechodzeniem od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej. Za podstawowe przyczyny wystąpienia tego zjawiska podaje:

- załamanie popytu konsumpcyjnego na skutek drastycznego obniżenia się realnych dochodów ludności;
- ograniczenie popytu inwestycyjnego na skutek utrudnionej dostępności i wysokiego oprocentowania kredytów;
- zmniejszenie eksportu, zwłaszcza do krajów byłego bloku wschodniego¹⁰.

Z kolei Z. Tyszka podzielił przyczyny występującego w Polsce nagłego wzrostu bezrobocia na przyczyny istniejące już w minionym okresie (przed 1989 r.) oraz na przyczyny generowane procesami transformacji (zaistniałymi po upadku PRLu). Do pierwszych należy:

- przestarzała technika produkcji w wielu przedsiębiorstwach;
- nadmierne zatrudnienie, występujące w minionym okresie, z powodu dążenia do nie ujawniania faktycznego braku miejsc pracy;
- niedostosowanie struktury kształcenia kadr do potrzeb gospodarki narodowej i innych dziedzin funkcjonowania społecznego. Zwiększyło się ono jeszcze bardziej w okresie transformacji z powodu dość nagłego zwrotu w gospodarce oraz odbudowującej ją infrastrukturze, tworzącej warunki jej funkcjonowania. Zaistniało zapotrzebowanie na takich specjalistów, których dotychczasowe szkolnictwo nie wykształciło w dostatecznej liczbie i na określonym poziomie, bądź też takich, których w ogóle u nas nie kształcono;
- ukierunkowanie na tradycyjne dziedziny produkcji nie mające przyszłości w nowoczesnej gospodarce europejskiej przy jednoczesnym

⁹ MPiPS, *Program przeciwdziałania bezrobociu i łagodzenia jego negatywnych skutków*, Warszawa 1993, s. 8.

¹⁰ J. Unolt, *Ekonomiczne problemy rynku pracy*, Katowice 1999, s. 105.

nikłym rozwoju przemysłu nowoczesnego i nowoczesnych dziedzin gospodarki.

Do przyczyn bezrobocia wynikających z procesu transformacji należą:

- utrata lub zawężenie tradycyjnych dla nas zagranicznych rynków zbytu, także tych chłonnych na produkty tradycyjne i produkty o niższej jakości;
- brak konkurencyjności polskich towarów na rynkach międzynarodowych;
- restrukturyzacja gospodarki (likwidacja przedsiębiorstw lub ich części oraz usiłowania uruchomienia nowocześniejszych rodzajów produkcji o mniejszym zapotrzebowaniu na niewykwalifikowaną siłę roboczą);
- sytuacja kryzysowa w kraju (pogłębiona przez kryzys lat 80. XX wieku), utrudniająca restrukturyzację i przyczyniająca się do zwiększenia bezrobocia;
- błędy popełniane w polityce ekonomicznej przez kolejne rządy oraz chaos powodowany częstą zmianą ekip rządzących;
- recesja gospodarcza na Zachodzie i polityka celna Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG) wobec Polski;
- ograniczenie rynków zbytu i zahamowanie produkcji, co z kolei pociągnęło za sobą zmniejszone zapotrzebowanie na siłę roboczą¹¹.

Badacze problemu polskiego bezrobocia okresu transformacji wskazują na dwie teorie przyczyn bezrobocia: teorię radykalną i konserwatywną. Według teorii radykalnej, odpowiedzialność za powstanie bezrobocia ponosi całe społeczeństwo. „Zwolennicy tej koncepcji są zdania, że bezrobocie we współczesnych rozwiniętych społeczeństwach związane jest z dwoma głównymi czynnikami. Po pierwsze – z cyklem funkcjonowania gospodarki rynkowej, na który składają się dwie zasadnicze fazy: faza prosperity i faza stagnacji. (...). Drugim czynnikiem jest strukturalna zmiana charakteru zatrudnienia we współczesnej, wysoko rozwiniętej gospodarce. W związku z postępem technicznym ulega zmianie struktura zatrudnienia. Coraz większe znaczenie mają zarówno wysokie kwalifikacje, jak i umiejętności przekwalifikowania się już

¹¹ Z. Tyszka, *Rodzina a bezrobocie w okresie transformacji systemu społeczno-gospodarczego w Polsce*, [w:] W. Rakowski (red.), *Rodzina polska w okresie kryzysu i ożywienia gospodarczego 1990-1995*, Warszawa 1997, s. 191-192.

w trakcie pracy. W efekcie tego, w strukturze zatrudnienia pojawiają się dwa podstawowe elementy. Z jednej strony istnieje rdzeń składający się z wysoko wykwalifikowanych pracowników o wysokim stopniu bezpieczeństwa zatrudnienia, z drugiej zaś nisko wykwalifikowana, głównie fizyczna siła robocza, na którą zapotrzebowanie jest jedynie okresowe. Ta ostatnia pula miejsc ulega zmniejszeniu i wedle przewidywań do roku 2025 tylko 2% siły roboczej na świecie, będą stanowili robotnicy fizyczni. Większość nowych miejsc pracy ulokowana będzie w sektorze usług¹².

Istnieje też grupa badaczy społeczeństwa, która wypowiada się za teorią konserwatywną, która jest znacznie mniej skłonna winić za bezrobocie mechanizmy życia społeczno-gospodarczego i politycznego. Bezrobotni pozostają bez pracy, gdyż nie posiadają odpowiednich kwalifikacji lub też nie są zainteresowani ich zdobyciem. We współczesnych społeczeństwach pojawiła się specyficzna kategoria społeczna zwana „podklasą”, którą stanowią ludzie trwale pozostający bez pracy, w dużej mierze uzależnieni od państwowego systemu opieki społecznej. Są to środowiska zagrożone patologią, które nie przekazują odpowiednich wzorców wychowawczych młodemu pokoleniu, które tym samym nie jest motywowane do podejmowania pracy czy nawet do jej szukania. Środowiska te wytwarzają specyficzną kulturę, negującą wiele podstawowych norm i wartości współczesnego społeczeństwa, a przede wszystkim wartość pracy, konieczność zarabiania na utrzymanie siebie i swojej rodziny itp. Powoduje to, że środowisko „podklasy” wykazuje tendencje do samoreprodukcji i do umacniania tym samym barier oddzielających od reszty społeczeństwa¹³.

Dynamika i charakter polskiego bezrobocia lat dziewięćdziesiątych

„Przed 1990 r. zjawisko jawnego bezrobocia w Polsce było nieznane. Nie wykluczało to oczywiście pewnych okresowych wahań i napięć na lokalnych rynkach pracy w postaci występowania pewnych nadwyżek podaży pracy nad zapotrzebowaniem, ale napięcia te miały charakter krótkotrwały, wiązały się głównie z ruchem pracowników, sezonowością zatrudnienia i zmianami w technice wytwarzania (...).

¹² J. Pilch, *Bezrobocie – nowa kwestia...*, op. cit., s. 372.

¹³ Ibidem, s. 171.

W latach 80-tych deficyt rąk do pracy znacznie się powiększył i (według danych urzędów pośrednictwa pracy) w końcu 1989 r. wyrażał się liczbą 254 tys. wolnych miejsc pracy, na które oczekiwało zaledwie 10 tys. bezrobotnych; wynika stąd, że na 1 osobę poszukującą pracy przypadało 25 ofert pracy¹⁴.

Wzrost bezrobocia wystąpił w latach 1990 i 1991, kiedy jednocześnie znacznie obniżyła się liczba zgłaszanych ofert pracy. W wyniku procesów transformacji, recesji i zaczątków restrukturyzacji, stopa bezrobocia gwałtownie wzrosła, na jedno wolne stanowisko pracy w 1990 r. przypadało 21 bezrobotnych. W wyniku reform dokonywanych w tych latach wiele zakładów zwalniało swoich pracowników w tzw. zwolnieniach grupowych. Lawinowy wzrost bezrobocia sprawił, że pod koniec 1990 r. bez pracy było 1 126 tys. osób, w grudniu 1992 r. 2 509 tys. osób, a w grudniu 1993 r. już 2 890 tys. osób. W następnych latach przyrost liczby bezrobotnych nie był już tak gwałtowny, w znacznym jednak stopniu zauważalny. W końcu 1994 r. nastąpiło zahamowanie procesu wzrostu bezrobocia. Zmiana zapowiadała odwrócenie niekorzystnej tendencji. Liczba zarejestrowanych bezrobotnych zmniejszyła się o 50 tys. osób (do 2 838). W następnych latach można zaobserwować ciągle spadek rejestrowanej liczby bezrobotnych. W 1995 r. liczba bezrobotnych zmniejszyła się o około 209 tys., a w 1996 r. na 128 osób przypadało 1 wolne stanowisko pracy.

Spadek bezrobocia w latach 1995-1996 r. był częściowo skutkiem zmian w ustawodawstwie polskim, w wyniku których zostały zaostrome procedury udzielania zasiłków dla bezrobotnych. Przede wszystkim liczba ta pomniejszyła się o absolwentów, którym nie przysługiwał już zasiłek i w związku z tym nie rejestrowali się w urzędach pracy¹⁵.

W 1997 r. nastąpił dalszy spadek bezrobocia o 533 tys. osób. Tak drastyczny spadek poziomu bezrobocia związany był ze zmianą definicji bezrobotnego. Bezrobocie spadło, ponieważ z listy bezrobotnych skreślano osoby, które otrzymywały świadczenia przedemerytalne lub odbywały szkolenia lub staż u pracodawców¹⁶.

¹⁴ J. Unolt, *Ekonomiczne problemy...*, op. cit., s. 81.

¹⁵ J. Męcina, *Sytuacja prawna absolwentów w świetle ustawy o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu*, „Rynek Pracy” 1998, nr 5, s. 55.

¹⁶ T. Borkowki, A. Marcinkowski, *Socjologia bezrobocia*, Warszawa 1996, s. 155.

W latach 1998-2001 problem bezrobocia przybrał nieco inny charakter. W 1999 r. ludność aktywna zawodowo stanowiła 56,7% ogółu ludności w wieku ponad 15 lat i liczyła 17 082 000, w tym zatrudnionych było 14 941 000, zaś 2 350 500 posiadała status osoby bezrobotnej¹⁷. Mężczyźni aktywni zawodowo stanowili w swojej grupie 65,5%. Kobiety aktywne zawodowo stanowiły około 50% w swojej zbiorowości. Stopa bezrobocia wahała się od 6,5% w 1990 r. do 15,1% w 2000 r. Dynamikę i skalę bezrobocia w Polsce przedstawia tabela nr 1.

Tabela 1. Stopa bezrobocia rejestrowanego w Polsce
w latach 1990-2000 (stan na 31.12)

Rok	Bezrobotni zarejestrowani w tys. osób			stopa bezrobocia (%)
	ogółem	kobiety	absolwenci	
1990	1126,1	573,7	164,3	6,5
1991	2155,6	1134,1	222,4	12,2
1992	2509,3	1338,8	185,3	14,3
1993	2889,6	1507,3	205,5	16,4
1994	2838,0	1495,0	210,5	16,0
1995	2628,8	1448,6	217,8	14,9
1996	2359,5	1375,6	86,0	13,2
1997	1826,4	1103,1	85,4	10,3
1998	1831,3	1071,3	110,7	10,4
1999	2349,8	1307,3	149,8	13,1
2000	2702,3	1491,6	151,4	15,1

Źródło: GUS, Warszawa 2001.

Kolejną cechą bezrobocia w pierwszym okresie transformacji było to, że dotknęło ono głównie ludzi młodych. Przyczyny tego zjawiska tkwiły w niedrożnym systemie edukacyjnym i niedostosowaniu kształcenia młodzieży do zmieniającego się rynku pracy. Duża liczba absolwentów szkół zasadniczych i częściowo średnich zawodowych „skazana” została na długotrwałe bezrobocie.

Wzrost liczby bezrobotnych w 1999-2000 r. związany był z wejściem na rynek pracy ludzi młodych. Spośród 500 tys. nowych bezro-

¹⁷ GUS, *Badanie Aktywność Ekonomicznej Ludności (BAEL)*, Warszawa 2000.

botnych 150 tys. stanowiła młodzież. „Co trzecia osoba rejestrująca się w «pośredniaku» miała mniej niż 24 lata, przy czym dominowali wśród nich absolwenci. W końcu 1999 r. absolwentów bez pracy było o 35% więcej niż rok wcześniej. Specjaliści podkreślają, że do zapaści na młodzieżowym rynku pracy walnie przyczyniły się szkoły zawodowe ignorujące aktualne potrzeby rynku. W efekcie tłoczą się na nim absolwenci o nadwyżkowych zawodach, podczas, gdy pracodawcy poszukują innych deficytowych specjalności”¹⁸. W tabeli 2 przedstawiono zestawienie zależności stopy bezrobocia od poziomu posiadanego wykształcenia.

Tabela 2. Wpływ wykształcenia ludzi młodych na stopę bezrobocia

Rok	Ogółem	Wyższe	Techniczne	Ogólne śr.	Zasadnicze	Podstawowe
	%	%	%	%	%	%
1992	14,3	5,3	12,9	16,5	16,9	12,7
1993	16,4	5,0	13,6	16,2	18,4	15,0
1994	16	3,6	12,0	16,2	17,8	14,0
1995	14,9	3,0	11,3	15,3	16,4	14,4
1996	13,2	2,9	10,1	13,1	14,1	12,9
1997	10,3	3,0	10,3	13,4	13,9	13,3
1998	10,4	3,2	11,0	14,1	14,2	13,8
1999	13,1	4,8	12,4	14,5	14,9	14,2
2000	15,1	6,1	12,7	15,2	15,3	14,1

Źródło: GUS, Warszawa 2001.

Powyższa tabela uwiadamia, że najbardziej zagrożone bezrobociem w tym czasie były osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym. Lista zawodów, w jakich kończyli naukę uczniowie szkół zawodowych, pokrywała się niemal z listą wykształcenia zawodowego większości bezrobotnych. System edukacji nie został przystosowany do sytuacji na rynku pracy i stał się poważną barierą w mobilności siły roboczej. Przed bezrobociem najskuteczniej chronił dyplom wyższej uczelni. Jesz-

¹⁸ M. Balicka, *Udręka zbędnych rąk*, „Polityka” 2000, nr 46(2271), s. 70.

cze w 1998 r. wśród osób po studiach było jedynie 3,2% bezrobotnych, natomiast w 2000 r. stopa bezrobocia przekroczyła poziom 6,1%.

Charakterystyczną cechą polskiego bezrobocia lat 90. XX wieku była jego długotrwałość. Udział bezrobocia długookresowego był funkcją ogólnej stopy bezrobocia i małej elastyczności rynku pracy. Jak pisze M. Balicka, „co piąty bezrobotny pozostaje bez pracy ponad dwa lata. W 1999 r. ludzi w takiej sytuacji było prawie pół miliona, czyli o 100 tys. więcej niż w 1997 r. Ponad 900 tys. osób wedle danych z 1999 r. nie miało zatrudnienia dłużej niż rok. Specjaliści są zgodni, że podstawową przyczyną szybkiego wzrostu liczby chronicznie bezrobotnych był prze-regulowany rynek pracy. Kodeks pracy utrudniał wprawdzie zwolnienia, ale równie skutecznie blokował możliwość szybkiego znalezienia nowego zatrudnienia”¹⁹. Poniższa tabela obrazuje dynamikę bezrobocia według czasu pozostawiania bez pracy w Polsce w latach 1992-2000 (w %).

Z tabeli 3 wynika, że najwyższy udział (45,2%) bezrobocia długookresowego odnotowano w 1992 r., a najwyższy poziom (1294 tys. osób) w 1993 r. Od 1994 r. nastąpił niewielki spadek tego bezrobocia: w roku 1998 jego udział obniżył się do 40,4%, a poziom do 740 tys. osób. W 1999 r. i następnie w 2000 r. nastąpiło odwrócenie spadkowego trendu: poziom bezrobocia długookresowego zwiększył się.

Cechą długotrwałego bezrobocia jest to, że łączy się ono z utratą prawa do otrzymywania zasiłku. Około 90% długotrwałe bezrobotnych utraciło prawo do pobierania zasiłku, jednocześnie coraz więcej osób bezrobotnych poszukiwało pracy dłużej niż 2 lata, co jeszcze bardziej pogarszało ich sytuację na rynku pracy²⁰. W tabeli 5 przedstawiono bezrobocie w latach 1990-2000, bezrobotnych z prawem do zasiłku i pozbawionych prawa do zasiłku.

¹⁹ Ibidem, s. 69-70.

²⁰ J. Witkowski, *Podstawowe cechy bezrobocia w Polsce w okresie transformacji*, GUS, Warszawa 1994, s. 59.

Tabela 3. Zarejestrowani bezrobotni wg czasu pozostawania bez pracy
w latach 1992-2000

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Czas pozostawania bez pracy	Procentowy udział bezrobotnych wg czasu pozostawania bez pracy								
do 1 miesiąca	4,7	4,8	5,6	6,4	8,0	7,9	10,1	8,3	8,8
1-3 miesiące	12,4	12,8	12,5	14,6	14,1	13,7	17,1	15,4	16,1
3-6 miesięcy	15,7	15,7	15,1	17,2	15,5	12,0	15,7	16,3	17,3
6-12 miesięcy	22,0	21,9	22,6	24,4	21,3	22,1	16,7	4,4	5,1
Powyżej 12 miesięcy:	45,2	44,8	44,2	37,4	41,1	44,3	40,4	38,6	39,7
w tym powyżej 24 miesięcy			23,2	11,7	19,0	19,6	23,4	20,4	22,3
w tysiącach osób									
Powyżej 12 miesięcy:	1 134	1 294	1254	516,6	970	809	740	429,8	598,2
w tym powyżej 24 miesięcy			658	465,6	449	385	428,3	478,5	609,0

Źródło: *Roczniki Statystyczne Pracy* 1996-2001, Warszawa 2001.

Tabela 4. Zarejestrowani bezrobotni wg wybranych kryteriów podziału

Wyszczególnienie	1998		1999		2000	
	ogółem w tys. osób	w tym kobiety	ogółem	w tym kobiety	ogółem	w tym kobiety
Ogółem	1831,4	1232,5	2350,5	1376,6	2702,3	1472,5
Według wieku						
24 lata i mniej	566,7	328,8	729,5	402,7	823,5	444,0
25-34	496,4	321,5	623,4	382,6	713,2	434,6
35-44	472,1	279,0	588,0	330,5	656,5	370,9
45-54	263,9	134,4	367,7	182,2	461,9	230,8
55 i więcej	32,3	7,6	41,2	9,3	47,5	11,3
Według czasu pozostawania bez pracy						
3 miesiące i mniej	498,6	208,2	557,2	230,9	593,8	243,1
4-6	287,8	159,3	382,0	200,2	417,6	224,2
7-12	305,3	169,9	502,2	259,2	484,0	242,1
13-24	311,2	202,0	429,8	249,6	598,2	332,9
Powyżej 24 miesiące	428,3	332,2	478,5	367,4	609,0	444,3
Według stażu pracy						
Bez stażu pracy	414,6	265,9	556,9	344,1	643,3	387,0
1 rok stażu i mniej	271,2	165,8	359,3	206,3	470,3	272,6
1-5	313,3	177,6	405,3	216,1	493,3	258,3
5-10	263,3	160,6	319,7	181,9	345,3	191,2
10-20	375,6	223,2	451,3	256,3	456,3	265,5
20-30	179,5	76,4	238,6	100,2	267,1	115,6
Powyżej 30 lat	13,9	1,8	18,4	2,4	18,0	1,4

Źródło: GUS, Rocznik Statystyczny 2001, Warszawa 2001.

Tabela 5. Bezrobotni pozbawieni prawa
i z prawem do zasiłku w latach 1990-2000

Lata	Bezrobocie ogółem	Pozbawieni prawa do zasiłku		Z prawem do zasiłku	
	tys. osób	tys. osób	%	tys. osób	%
1990	1126,1	234,4	20,8	891,7	79,2
1991	2155,6	470,1	21,8	1 686,5	78,2
1992	2509,3	1 196,9	47,7	1 312,4	52,3
1993	2889,6	1 493,9	51,7	1 395,7	48,3
1994	2838,0	1 416,2	49,9	1 421,8	50,1
1995	2628,8	1 077,8	41,0	1 551,0	59,0
1996	2359,5	1 134,9	48,1	1 224,6	51,9
1997	1826,4	1 269,9	69,5	556,5	30,5
1998	1831,3	1 411,2	77,0	420,2	23,0
1999	2349,8	1 795,7	76,4	554,1	23,6
2000	2702,3	2 284,8	79,7	417,5	20,3

Źródło: GUS, *Biuletyn Statystyczny, bezrobocie rejestrowane w Polsce*, Warszawa 2001.

W latach 1990-1993 większość bezrobotnych z urzędów pracy otrzymywało zasiłki. Od 1994 r. ich sytuacja zmieniała się, większość utraciła prawo do zasiłku. W 1995 r. około 60% zarejestrowanych bezrobotnych posiadało prawo do zasiłku. W kolejnych latach liczba uprawnionych zmniejszyła się: w 1999 r. wynosiła 23,6% ogółu zarejestrowanych, a w 2000 r. 20,3%.

Obraz polskiego bezrobocia w tym czasie był niejednorodny. Jego poziom był zróżnicowany w przekroju regionalnym, co znajduje odzwierciedlenie w poziomie stopy bezrobocia, która w krańcowych przypadkach różniła się wielokrotnie. Jeszcze większe przestrzenne różnice występowały między lokalnymi rynkami pracy. Pomimo różnorodnych programów rządowych przeciwdziałania bezrobociu lista regionów o najwyższej stopie bezrobocia była niezmienna. Najniższe wskaźniki notowane były na terenach leżących wokół wielkich miast będących zróżnicowanym rynkiem pracy. Z kolei najwyższa stopa bezrobocia występowała na terenach, na których istniały nieliczne zakłady przemysłowe. Ich upadek oznaczał upadek całego lokalnego rynku pracy.

Regionalne zróżnicowanie poziomu bezrobocia w Polsce miało trwały charakter i było odzwierciedleniem różnic w poziomie aktywności gospodarczej kraju. Nowy podział administracyjny zwiększył rolę samorządów w kształtowaniu rynku pracy i tworzeniu strategii rozwoju

ekonomicznego regionów. Przy wsparciu polityki państwa miało to pozytywny wpływ na zmniejszenie dysproporcji regionalnych na rynku pracy w kolejnych latach transformacji ustrojowej.

Zakończenie

Przemiany ustroju społeczno-gospodarczego rozpoczęte na początku lat 90. XX wieku miały zasadniczy wpływ na polski rynek pracy. Skala bezrobocia i tempo jego narastania w warunkach zmian były skutkiem nakładania się kilku czynników związanych z transformacją systemową i sposobem jej wdrażania. Bezrobocie od schyłku XX wieku w Polsce stało się jedną z najważniejszych kwestii społecznych. Analiza tego zjawiska prowadzi do oczywistych wniosków, że jest to zjawisko złożone. Większość przyczyn, które kreowały bezrobocie w Polsce miały swoje korzenie w przeszłości. Polskie bezrobocie ma swoje charakterystyczne cechy, odmienne od występujących w krajach Europy Zachodniej. Pojawiło się nagle w kraju do niego zupełnie nieprzygotowanym, w sytuacji ogólnych trudności ekonomicznych i przy daleko idącym braku stabilizacji. Było w większym stopniu związane z procesem likwidacji pracy pozornej lub zbędnej oraz nagłą utratą rynków zbytu niż z postępem technicznym. Perspektywy rozwiązania tego problemu były związane z koniecznością podjęcia przekształceń strukturalnych²¹. Fakt pojawienia się tego nowego problemu społeczno-gospodarczego, szczególnie lawinowe jego narastanie, z pewnością na początku przekształceń polityczno-gospodarczych zaskoczyło zarówno społeczeństwo jak i władze państwowe. Polskie bezrobocie jest w centrum zainteresowania ekonomistów od samego początku transformacji ustrojowej – niezależnie od zmieniających się rządów czy sytuacji gospodarczej. Skala nierówności na rynku pracy zależy od czynników, które kształtowane są całkowicie lub przynajmniej w pewnym zakresie w ramach makrospołecznych uwarunkowań polityki gospodarczej Polski.

Bibliografia

- Balicka M., *Udręka zbędnych rąk „Polityka”* 2000, nr 46(2271).
Borkowki T., Marcinkowski A., *Socjologia bezrobocia*, Interart, Warszawa 1996.
Burchart R., Łojko M., *Dylematy polskiego rynku pracy z perspektywy 20 lat transformacji ustrojowej*, „Praca Socjalna” 2012, nr 1.

²¹ J. Mariański, *Etos pracy bezrobotnych*, Lublin 1994, s. 13-14.

- Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1985 oraz 1995.
- GUS, *Badanie Aktywność Ekonomicznej Ludności (BAEL)*, Warszawa 2000.
- Kryńska E., *Uwarunkowania, miejsce i kierunki polityki rynku pracy*, [w:] E. Kryńska, E. Kwiatkowski, H. Zarychta (red.), *Polityka państwa na rynku pracy w Polsce w latach dziewięćdziesiątych*, Wydawnictwo IPiSS, Warszawa 1998.
- Mariański J., *Etos pracy bezrobotnych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1994.
- Męcina J., *Sytuacja prawna absolwentów w świetle ustawy o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu*, „Rynek Pracy” 1998, nr 5.
- MPiPS, *Program przeciwdziałania bezrobociu i łagodzenia jego negatywnych skutków*, Warszawa 1993.
- Pilch J., *Bezrobocie – nowa kwestia społeczną*, [w:] T. Pilch, I. Leparczyk (red.), *Pedagogika społeczna*, Wydawnictwo Żak, Warszawa 1995.
- Pszczołowski T., *Mała Encyklopedia Preksekologii i Teorii Organizacji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- Skorupka S., *Słownik Wyrazów Bliskoznacznych*, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1984.
- Skorupka S., *Słownik Frazeologiczny Języka Polskiego*, wyd. IV, Wydawnictwo Wiedzy Powszechnej, Warszawa 1985.
- Trafiałek E., *Bezrobocie jako zjawisko towarzyszące gospodarce wolnorynkowej*, „Praca Socjalna” 2000, nr 1.
- Tyszcza Z., *Rodzina a bezrobocie w okresie transformacji systemu społeczno-gospodarczego w Polsce*, [w:] W. Rakowski (red.), *Rodzina polska w okresie kryzysu i ożywienia gospodarczego 1990-1995*, Wydawnictwo Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa 1997.
- Unolt J., *Ekonomiczne problemy rynku pracy*, Wydawnictwo Interart, Katowice 1999.
- Witkowski J., *Podstawowe cechy bezrobocia w Polsce w okresie transformacji*, GUS, Warszawa 1994.

Порівняльний аналіз фондового ринку України та Угорщини

Фондовий ринок є одним з елементів фінансової системи країни та використовується для акумуляції тимчасово вільних коштів. Він по суті свій, є альтернативою та водночас доповненням банківській системі країни. І хоча розвиток фінансової системи України склався таким чином, що у вітчизняній економіці все ж більшу роль відіграють банки, а не біржі, фондовий ринок розвивається. Звичайно, існують причини чому він не розвивається так швидко, як, до прикладу, у сусідніх державах. Спробуємо окреслити тенденції на вітчизняному фондовому ринку та фондовому ринку Угорщини: їх не часто порівнюють, а це було б доцільно.

Фондовий ринок України почав формуватися з часу проголошення незалежності та пройшов декілька стадій¹:

- прийняття закону *Про цінні папери і фондову біржу*, відповідно до якого в жовтні 1991 р. було створено Українську фондову біржу. В 1993 р. була запропонована модель розвитку фондового ринку орієнтована на формування централізованого вторинного ринку. Це означало наявність в Україні лише одного місця котирування і, відповідно, однієї національної фондової біржі з розвинутою регіональною структурою;
- у 1995 р. Верховною Радою України було схвалено *Концепції функціонування та розвитку фондового ринку України*. Цією Концепцією було передбачено можливість створення в Україні кількох фондових бірж, а також розвиток позабіржового ринку цінних паперів у вигляді торговельно-інформаційних систем;

* dr Rostyslav Hnatiuk, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki (Ukraine) / Ростислав Гнатюк, кандидат економічних наук, Економічний факультет, Львівський національний університет ім. І. Франка, e-mail: ross.hnatyuk@gmail.com

** Maria Natalochna, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki (Ukraine) / Марія Наталочна, Економічний факультет, Львівський національний університет ім. І. Франка, e-mail: mariianatolochna5@gmail.com

¹ М.В. Котова, В.С. Задорожнюк, *Трансформація фондового ринку України в умовах світової глобалізації*, <https://economics.opu.ua/files/archive/2013/No1/153-157.pdf>, [12.03.2019].

- третій етап розвитку торговельної інфраструктури фондового ринку в Україні пов'язаний з прийняття у 2006 р. *Закону України Про цінні папери та фондовий ринок*, відповідно до якого з травня 2009 р. в Україні припинили свою діяльність торговельно-інформаційні системи і єдиними організаторами торгівля стали фондові біржі.

Щодо установ, які впливають на фондову діяльність в Україні, то такими є:

- **Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку** (НКЦПФР) – державний колегіальний орган, підпорядкований Президенту України та підзвітний Верховній Раді України. НКЦПФР розробляє і затверджує нормативні акти та акти законодавства, обов'язкові для виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, учасниками ринку цінних паперів, їх об'єднаннями та контролює їх виконання з питань, що належать до її компетенції².

- **Національний депозитарій України** (НДУ), створений відповідно до Закону України *Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні* для забезпечення функціонування єдиної системи депозитарного обліку. Договір про заснування Національного депозитарію України підписано ДКЦПФР та НБУ 18 грудня 1998 р. Державна реєстрація відбулася 17 травня 1999 р. Структура власності ПАТ „НДУ” (станом на II квартал 2017 р.): 25% акцій належить державі (управління здійснює НКЦПФР), 25% – належать НБУ, 24,99% – Ощадбанку, майже 11% – КНПФ НБУ, 9,99% – Укрексімбанку, менше 5% акцій – іншим власникам. Центральний депозитарій веде депозитарний облік усіх емісійних цінних паперів, крім тих, облік яких веде Національний банк України відповідно до компетенції, визначеної Законом³.

- **Міжнародна організація комісій з цінних паперів** (англ. *International Organization of Securities Commission*). З 26 вересня 1996 р. НКЦПФР є постійним членом та єдиним представником від України в цій організації, яка виробляє міжнародні стандарти та рекомендації щодо регулювання ринків цінних паперів.

² Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України, офіційна сторінка: <https://www.nssmc.gov.ua/>.

³ Національний депозитарій України, офіційна сторінка: <https://csd.ua/>.

Окрім вищезазначених законів та установ національний фондовий ринок підпадає під дію інших нормативних актів. Зокрема, НКЦПФР з метою налагодження співпраці, протидії зловживанням на ринках капіталу, які набули інтернаціонального характеру, уклала Меморандуми про взаєморозуміння з регуляторами інших країн (Киргистан, ОАЕ, КНР, Йорданія, Білорусь).

Рівень розвитку біржової торгівлі є індикатором ділової активності країни, що акумулює інформацію про цінні папери та умови їх обігу, а також відображає ефективність функціонування ринкової економіки загалом.

Наразі особливістю функціонування фондового ринку України є те, що на ньому присутні не одна фондова біржа, а близько 10, які мають офіційну ліцензію. Однак, подивившись на обороти торгів на цих біржах (рис. 1), можна зробити висновок про недоцільність функціонування такої кількості бірж, оскільки відсоток торгів, які здійснюються на цих біржах, є менше одного відсотка.

Другою особливістю вітчизняного ринку є велика частка торгівлі на позабіржовому ринку (*over-the-counter market*), як це видно з рисунку 2. Обсяг торгівлі на біржах різко скоротився в три рази в 2014 р., що можна пояснити економічною та політичною нестабільністю в країні. В той час, як обсяг торгів на позабіржовому ринку тримався на високому рівні ще до 2016 р. В 2015-2016 рр. обсяг позабіржової торгівлі навіть дещо зріс.

Це можна пояснити як зворотній ефект до скорочення біржової торгівлі. Куплені ЦП на біржовому ринку під час кризових ситуацій та за умов економічної нестабільності вигідніше продати на позабіржовому ринку, таким чином не впливаючи на ціну даних паперів суттєво.

Якщо розглядати український ринок іноземних цінних паперів, то, згідно статистики Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР), іноземні ЦП тут представлені в дуже малому обсязі (рис. 3). Це головню спричинено тим, що обіг іноземних ЦП в Україні офіційно був дозволений лише в 2017 р. Підставою цього було Рішення НКЦПФР № 871 *Про внесення змін до Положення про допуск цінних паперів іноземних емітентів до обігу на території України*⁴.

⁴ Б.Б. Рубцов, *Современные фондовые рынки: учебное пособие для вузов*, Москва 2007.

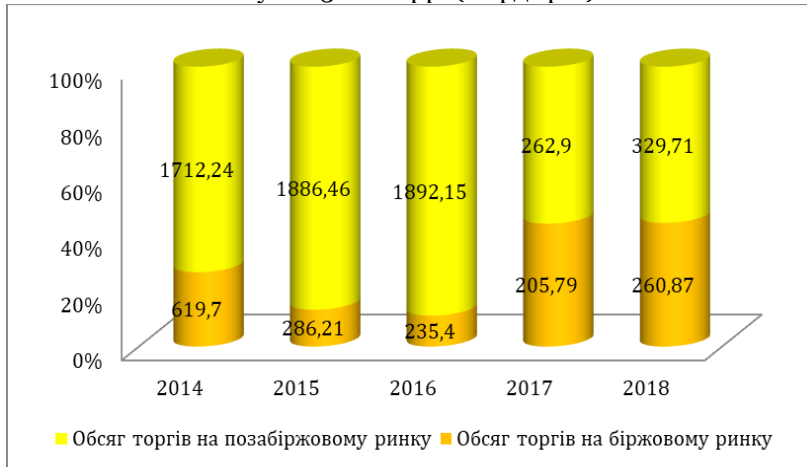
Рис.1. Обсяг торгів на організаторах торгівлі протягом 2014-2018 рр. (млн грн.)

Організатор торгівлі	2014	питома вага, %	2015	питома вага, %	2016	питома вага, %	2017	питома вага, %	2018	питома вага, %
Перспектива	490458,12	79,15	220332,17	76,98	136057,6	57,8	127410	61,91	127325	48,81
ПФТС	95881,73	15,47	53181,8	18,58	93719,2	39,81	64337,74	31,26	112518,2	43,13
УБ	8565,89	1,38	6692,36	2,34	3531,2	1,5	13412,22	6,52	20987,86	8,05
КМФБ	9921,41	1,6	3565,31	1,25	1743,32	0,74	81,75	0,04	—	—
Універсальна	12739,29	2,06	591,29	0,21	252,09	0,11	399,2	0,19	—	—
СЄФБ	1265,53	0,2	1413,39	0,49	59,09	0,03	—	—	—	—
УМВБ	260,4	0,04	118,67	0,04	21,71	0,01	—	—	34,95	0,01
УФБ	456,88	0,07	301,98	0,11	18,93	0,01	1,16	0,001	—	—
ІННЕКС	27,32	0	5,09	0	1,98	0	145,43	0,07	0,49	0
УМФБ	118,66	0,02	5,94	0	—	—	—	—	—	—
УСЬОГО	619685,23	100	286208	100	235405,1	100	205787,5	100	260866,5	100

Джерело: Національний депозитарій України, <https://csd.ua/>.

Компанії, представленні на рисунку 1 отримали дозвіл на виведення на український ринок свої ЦП, однак не всі скористалися цим дозволом. Для того, щоб отримати дозвіл для продажу своїх ЦП, іноземні емітенти мають відповідати певним вимогам, розміщеним на сайті НКЦПФР. Якщо емітент відповідає зазначеним умовам, то процедура отримання дозволу на виведення ЦП на фондовий ринок України є чіткою і прозорою і її теж можна знайти на сайті комісії.

Рис.2. Обсяг торгів на ринку цінних паперів у 2013-2018 рр. (млрд грн.)

Джерело: Національний депозитарій...,ор. cit.

Рис.3. Іноземні ЦП на фондовому ринку України

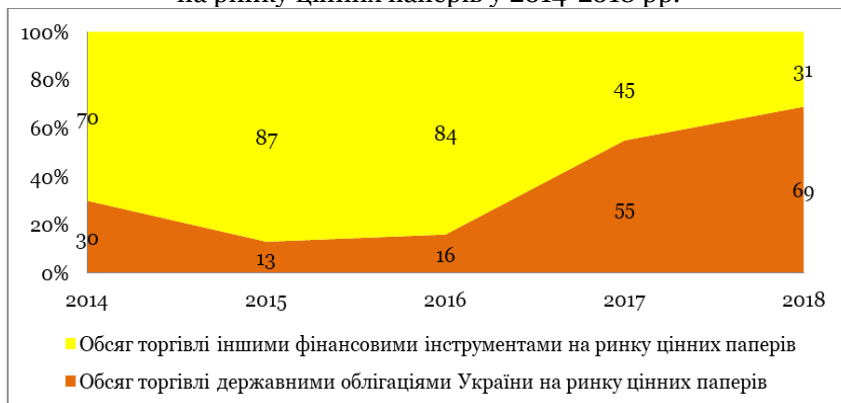
Найменування емітента	Вид ЦП	Загальний обсяг випуску ЦП
BIZ FINANCE PLC public limited company (публічна компанія з обмеженою відповідальністю BIZ FINANCE PLC)	облігації	4 051 000 000 гривень
FERREXPO PLC (публічна компанія з обмеженою відповідальністю FERREXPO PLC)	акції	125 000 000 доларів США
MHP S.E. (EUROPEAN PUBLIC LIMITED LIABILITY COMPANY) (Societas Europaea) /"Ем. Ейч. Пі. Ес-І" (Європейська публічна акціонерна компанія з обмеженою відповідальністю)	акції	
RAIL CAPITAL MARKETS PLC (public limited company/публічна компанія з обмеженою відповідальністю)	облігації	
Ukrproduct Group Ltd./Укрпродукт Груп	акції	

Джерело: Національний депозитарій..., ор. cit.

Перший іноземний емітент – інвестиційна компанія *Dragon Capital* – подала запит до Національного депозитарію України щодо надання до НКЦПФР заяви про допуск до обігу на території України цінних паперів іноземного емітента, а саме єврооблігацій *Biz Finance Plc* з купонною ставкою 16,5% і з обсягом емісії 4,051 млрд. грн., розміщених на Ірландській фондовій біржі. Наприкінці 2018 р. українські новини повідомляли про прихід на фондовий ринок України гіганта *Apple Inc*, і можливий прихід інших великих корпорацій за прикладом першого⁶. Однак досі цього не сталося.

Недоліками, які впливають на всю торгівлю (і торгівлю іноземними цінними паперами), є мала капіталізація компаній, що знаходяться на біржах. До прикладу капіталізація компаній, що знаходяться в біржовому лістингу Української біржі, становить всього 45 млрд. грн, або \$ 1,66 млрд. Для порівняння, капіталізація компаній, що входять в американський індекс S & P 500 (в індекс включено 500 акціонерних компаній США, що мають найбільшу капіталізацію), перевищує \$ 20 трлн. Ще однією особливістю є те, що більша частка торгів на біржах України здійснюється для фінансування дефіциту бюджету.

Рис. 4. Частка торгу державними облігаціями на ринку цінних паперів у 2014-2018 рр.

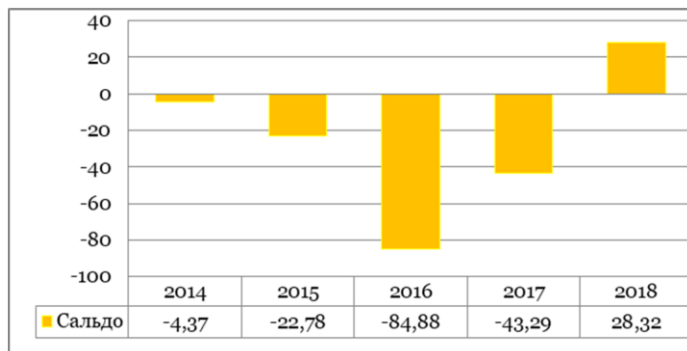
Джерело: П. Шевченко, оп. cit.

⁶ П. Шевченко, *Українська біржа готується до торгівлі акціями Apple*, <https://nv.ua/ukr/biz/finance/-50009133.html>, [6.03.2019].

За даними НКЦБФР, 69% від загального обсягу угод припадає на держоблігації. А на торгівлю акціями припадає лише 2% від обсягу торгів (рис. 4). Комісія також повідомляє про те, що наприкінці 2018 р. кількість випусків державних облігацій України, що включено до лістингу фондових бірж, становила 681 шт. За останні п'ять років кількість випусків державних облігацій України, які допущено до торгів на фондових біржах, збільшилася⁷.

У 2018 р. спостерігається приплив капіталу іноземних інвесторів на фондовий ринок України: позитивне сальдо торговельних операцій за участю нерезидентів у річному підсумку становило 28,32 млрд грн. (рис. 5). З даного рисунку бачимо, що останнього року інвестиції від нерезидентів значно зросли, і, зважаючи на багато позитивних індикаторів, можна припустити, що 2019 р. сальдо по торгових операціях з нерезидентами на біржах України буде не тільки позитивним, але і перевищить рівень 2018 р.

Рис. 5. Сальдо обсягу інвестицій нерезидентів в економіку України через інструменти фондового ринку протягом 2014-2018, млрд грн

Джерело: П. Шевченко, *op. cit.*

Такими позитивними індикаторами є: сприятливі очікування щодо економічного розвитку України внаслідок зміни влади, підвищення кредитного рейтингу України, підвищення рейтингу України щодо легкості ведення бізнесу та інше. Це основна інфор-

⁷ Ibidem.

мація, яку подає НКЦПФР про операції з нерезидентами. Натомість ніякої статистики щодо іноземних цінних паперів, які обертаються в Україні, немає. Це і не дивно, адже з рисунку 1 бачимо, що їхня кількість є досить малою.

Значним недоліком вітчизняного фондового ринку є недостатність висвітлення інформації. Як відомо, всі судження потенційних інвесторів та емітентів робляться спираючись на чіткі та правдиві данні щодо діяльності бірж, котирування ЦП та оборотів торгівлі інструментами. На жаль, не всю цю інформацію можна легко знайти у вільному доступі, що є однією з причин незначної, порівняно з іншими країнами, біржової діяльності в Україні.

Для порівняльного аналізу, розглянемо фондовий ринок Угорщини та засади його функціонування, яку вибрано через її вищу економічну розвиненість загалом, а також досить високу розвиненість фондового ринку та його регулювання. Такий аналіз дозволить виокремити перспективи розвитку вітчизняного ринку на основі угорського досвіду. На відміну від України, формування фондового ринку в Угорщині почалося ще в 1864 р. (була заснована Угорська фондова біржа). Зупинимося на важливих подіях в біржовій діяльності угорської біржі за останні десятиліття.

Біржову діяльність в Угорщині регулюють наступні нормативно-правові акти⁸: Закон про кампанії 1988 р., Акт про цінні папери 1990 р., та Рішення про створення Державної інспекції з цінних паперів в Угорщині 1990 р. На створену в 1990 р. Держінспекцію, було покладено всі функції з регулювання відкритої емісії цінних паперів, ліцензування професійних учасників ринку, контролю і регулювання емітентів і професійних учасників. Вже з 1999 р. всі торги по ф'ючерсах проводилися в електронному середовищі. Актом про Іноземну валюту (2002 р.) було дозволено емісію та розповсюдження іноземних цінних паперів іноземних інвестиційних фондів в Угорщині без попереднього отримання офіційного дозволу від НБ Угорщини⁹. До 2005 р. існувала також Будапештська товарна біржа (*Budapest Commodity Exchange*), яка згодом була інтегрована в *BSE*.

⁸ ЗУ Про цінні папери та фондовий ринок, <https://zakon.help/law/19/>, [01.01.2019].

⁹ *The Birth of Stock Exchanges*, <https://www.investopedia.com/articles/07/stock-exchange-history.asp>, [25.07.2019].

Біржова діяльність в Угорщині здійснюється на Будапештській фондовій біржі (*Budapest Stock Exchange*). Рівень її капіталізації становить 4607,4 млрд форинтів. Вона є членом Групи центральних і східних фондових бірж. На ній обертаються специфічні індекси – *BUX*, *BU MIX*, *CEETX*, *CEESEG*, а також ф'ючерси та опціони.

На початку 2000 р. банківська та фінансова система Угорщини були найбільш „здоровими” поміж аналогічних систем східної Європи. Фінансові інституції в основному були в приватній власності: в банківському секторі державна власність була присутня у вигляді 20%, а в сфері страхування ще менше. На розвиток фінансової системи Угорщини в останні десятиліття вплинули значною мірою іноземні суб'єкти¹⁰.

Значний вклад в реструктуризацію угорської економіки належить прямому іноземному інвестуванню. Через ПІІ було передано багато технологічних та управлінських навичок, тож влада намагалася залучити більше іноземного інвестування і створювала сприятливий інвестиційний клімат¹¹. Влада Угорщини спрямувала свої лібералізаційні заходи не лише на іноземних інвесторів, а й на полегшення інвестування в країні.

До 2002 р. в Угорщині діяли певні обмеження на випуск цінних паперів. Для того, щоб здійснювати таку діяльність емісіонеру треба було отримати дозвіл у вигляді ліцензії, яку видавав Національний банк Угорщини¹². Однак, 2002 р. актом про Іноземну валюту було дозволено емісію та розповсюдження іноземних цінних паперів іноземних інвестиційних фондів в Угорщині без попереднього отримання офіційного дозволу від НБ Угорщини¹³.

Будапештська фондова біржа на сьогодні представлена значною для регіону кількістю валютних деривативів. Потреба у валютних ф'ючерсах досить висока і в 2003 р. вони були одними

¹⁰ Hungary Investment and Business Guide Volume 1 Strategic and Practical Information, https://books.google.com.ua/books/about/Hungary_Investment_and_Business_Guide_Vo.html?id=aG2yDwAAQBAJ&redir_esc=y, [25.02.2020].

¹¹ Ibidem.

¹² Hungary in International Tax Planning – Dániel Deák, <https://www.ibfd.org/IBFD-Products/Hungary-International-Tax-Planning/>, [25.02.2020].

¹³ International Securities Source: Encyclopedia of Banking & Finance (9h Edition) by Charles J Woelfel, https://www.eagletraders.com/advice/securities/international_securities.php/, [25.02.2020].

з найпопулярніших деривативів на Будапештській фондовій біржі. У 2009 р. було укладено більш ніж 7524780 ф'ючерсних контрактів на валюту (табл. 1). Найбільш ліквідні контракти припадають на два крос-курси: EUR/USD та GBP/USD. Будапештська фондова біржа — одна з найбільших у світі за обсягами торгівлі валютними ф'ючерсам, хоча їй ще дуже далеко до показників таких бірж, як *Chicago Mercantile Exchange* та *Bolsa de Mercadorias y Futuros*. Проте на БФБ доступні не тільки валютні ф'ючерси, але й валютні опціони (європейського типу)¹⁴.

Навесні Будапештська фондова біржа (в компанії угорських емітентів) представилася на важливих заходах для інвесторів, що проходили в Лондоні та Варшаві. Біржі країн V4 (Чехія, Угорщина, Польща та Словаччина – чотири країни ЄС та НАТО), а також Румунії та Словенії провели саміт у Празі. В травні BSE уклала угоду з Шанхайською фондовою біржею, яка представляє можливість для широкомасштабної співпраці. У липні 2018 р. біржі країн V4 провели в Лондоні вступну конференцію, після якої відбувся престижний *Spring Europe MidCap Event* у Парижі. У вересні 2018 р. у Польщі відбулася найбільша фондова конференція бірж Центральної та Східної Європи, серед запрошених була і угорська біржа. Восени 2018 р., після Лондона та Мілана, настала черга BSE приймати міжнародну конференцію „Масштабний саміт”¹⁵. З цього бачимо, що BSE робить багато для ого, щоб бути привабливою для емітентів та інвесторів, як зовнішніх так і внутрішніх.

Вважаємо доцільним порівняти іноземний сегмент фондового ринку Угорщини з вітчизняним. На нашу думку, цей сегмент становить особливий інтерес, оскільки може вважатись таким собі індикатором відкритості та зацікавленості іноземних інвесторів фондовим ринком. Статистика іноземного сегменту вказує не лише на стан фондового ринку, а й загалом може багато сказати про інвестиційну привабливість економіки загалом.

В розрізі іноземних цінних паперів читаємо, що цього року Міжнародний Інвестиційний Банк здійснив емісію цінних паперів саме на Будапештській фондовій біржі. Загальна кількість коштів, виручених через продаж облігації становила 25 млрд. угорських

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

форинтів. Розбудова зовнішніх зв'язків БФБ сприяла тому, що в грудні минулого року вона стала єдиною в регіоні біржою, на яку Банк Китаю вивів свої облигації¹⁶.

Асортимент іноземних цінних паперів на Будапештській фондовій біржі в 2018 р. поповнився новими інструментами – в більшості за рахунок структурованих фондів ETF¹⁷. Враховуючи новизну товарного асортименту, BSE провела ретельну підготовчу роботу до реєстрації та регуляторних вимог щодо торгівлі, а також перенесла необхідні зміни сегментації ринку на торгові та супутникові системи. З впровадженими ETF ці індекси можна використовувати для вибору позицій щодо продуктивності європейського (зокрема німецького), а також американського ринків. Поряд із впровадженням ETF, пропозицію про акції розширили: у 2018 р. на BSE стали доступними шість нових провідних акцій Європи (*Allianz, Deutsche Telekom, Henkel AG Pref, Münchener Rückversicherung, SAP та Volkswagen Pref*). На даний момент на біржі можна торгувати 26 іноземними інструментами. Залежно від успіху нових продуктів, майбутні плани BSE включають подальше розширення асортименту продукції відповідно до потреб інвесторів¹⁸. Цікавим щодо біржі є також те, що на ній присутні багато іноземних гравців не тільки як емітентів ЦП, а і як інвесторів (рис. 6).

Бачимо на ньому також те, що частка іноземних суб'єктів в торгівлі акціями на фондовому ринку Угорщини є досить значною і протягом останнього року коливалася в межах 49–61%. Можемо порівняти дані з BSE щодо торгівлі ЦП іноземними суб'єктами, і участю нерезидентів в торгівлі ЦП на українському фондовому ринку (рис. 7). Бачимо, що обсяг торгівлі, здійснюваний іноземцями, на українській та будапештській біржі є різною (15% і 50% відповідно). Угорський ринок привертає увагу та створює сприятливі умови для іноземців. Фондовий ринок забезпечує рух капіталу шляхом обігу різноманітних видів цінних паперів та їх похідних. Саме через механізми фондового ринку формуються пропозиції

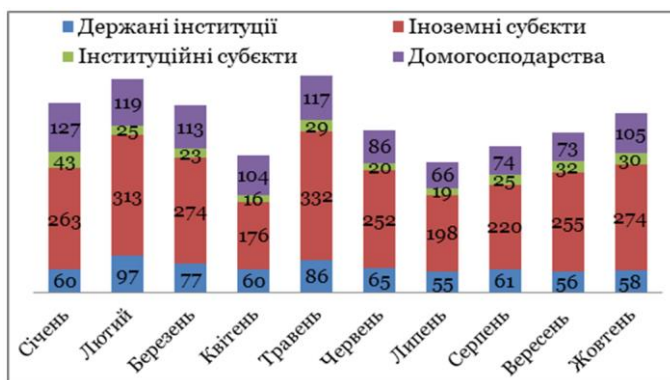
¹⁶ International Investment Bank listed new bonds on the Budapest Stock Exchange, <https://bse.hu/About-Us/Press-Room/Press-Releases/international-investment-bank-listed-new-bonds-on-the-budapest-stock-exchange/>, [25.02.2020].

¹⁷ BIS Strategic Report 2018, https://bse.hu/pimg/imageFile?path=/site/Kepek/bet-strategiai-jelentes-2018_1.jpg, [24.07.2018].

¹⁸ Ibidem.

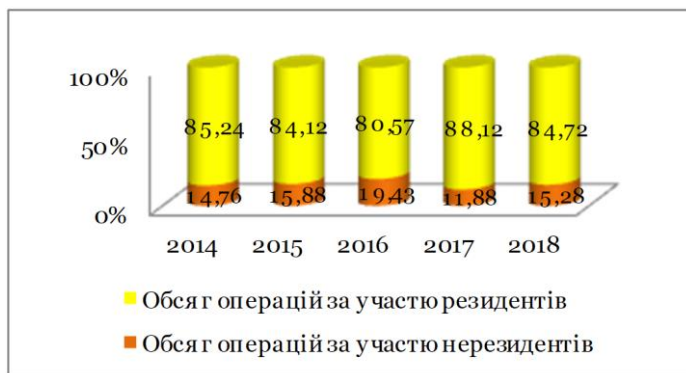
і попит на інвестиційні ресурси, відбувається їх акумуляція та перерозподіл з метою економічного зростання. НКЦПФР подає такі дані щодо ЦП та діяльності нерезидентів в Україні: у 2018 р. обсяг операцій на ринку цінних паперів (купівля та продаж) за участю нерезидентів становив 90,22 млрд грн. У 2018 р. обсяг таких операцій зріс на 62% порівняно з показником 2017 р.

Рис. 6. Розподіл обороту акцій за категоріями інвесторів, мільярдів форинтів (січень–жовтень 2018 р.)

Джерело: BIS Strategic Report 2018.

Рис. 7. Частка операцій на ринку цінних паперів за участю резидентів та нерезидентів у 2014-2018 роках

Джерело: Ibidem.

На українському фондовому ринку є ще одна особливість – складність отримати статистичну інформацію, тож порівняти конкретні сегменти фондового ринку ми не можемо. Тому візьмемо до уваги індекси бірж, які є також індикаторами рівня розвитку фондового ринку та його привабливості для гравців.

Більш популярний в Україні індекс це ПФТС. В Угорщині це BUX індекс(основний індекс фондового ринку, який відстежує великі акції, що активно торгуються на Будапештській акції в Угорщині, мав базову вартість 1000 станом на 2 січня 1991 р.¹⁹). Протягом останнього (2019) року ПФТС впав на 46 пунктів, що становить 8,33%. Якщо подивитися на динаміку цього індексу²⁰, то видно, що свого найвищого значення він мав в січні далекого 2008 р. досягнувши позначку в 1208,61 (ціна станом на 30.11.2019 є 510).

Проаналізувавши дані за 2019 р., компанія *Trading Economics* подає наступний негативний прогноз для вітчизняного індексу. Напротивагу, індекс будапештської біржі має кардинально іншу динаміку та тенденцію²¹. Останні три роки він стрімко зростає, а за останній рік індекс виріс на 3971 пункт (9,99%). На цей рік припав момент історичного піку індексу: в листопаді 2019 р. він досягнув максимального значення в 44407,51. *Trading Economics* прогнозує, що в цей самий час через рік BUX буде коштувати 40418,39. Компанія відображає позитивну тенденцію для індекса²².

Порівнявши головні індекси української та угорської бірж, можна сказати, що їхня динаміка та тенденція геть відрізняються і, зважаючи на високу розвиненість фондового ринку Угорщини та привабливість BES для суб'єктів торгівлі, можна сказати, що саме Україні потрібні істотні зміни для покращення ситуації.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна сказати, що вітчизняний фондовий ринок має певні недоліки, які негативно впливають на динаміку його розвитку. Однак, враховуючи закордонний досвід успіху, а також аналізуючи власні дані та помилки, можна

¹⁹ Hungary Stock Market (BUX), <https://tradingeconomics.com/hungary/stock-market>, [15.12.2019].

²⁰ Ukraine Stock Market (PFTS), <https://tradingeconomics.com/ukraine/stock-market>, [15.12.2019].

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

вдосконали біржову діяльність в Україні. Головно треба звернути увагу на наступні чинники:

- недостатнє висвітлення інформації про біржову торгівлю в Україні,
- відсутність представників України на світових конференціях і самітах по інвестиційній та біржовій діяльності і, таким чином, відсутні зв'язки в цій сфері з більш розвиненими країнами,
- відсутність аргументованості існування великої кількості організаторів торгівлі.

Порівнюючи фондовий ринок України та Угорщини, ми можемо виділити наступні заходи щодо покращення активності на фондовому ринку в нашій країні:

- зосередити зусилля бірж та національної комісії на зборі та аналізі більшої кількості статистичних даних.
- брати участь у різних міжнародних інвестиційних заходах для встановлення відносин з потенційними інвесторами та емітентами та представляти Україну як безпечне та перспективне середовище для проведення біржової діяльності.
- забезпечити та стимулювати виникнення необхідних інституційних передумов.

Ми вважаємо, що НКЦПФР може своєю діяльністю вплинути на ці недоліки і вивести українську біржову діяльність на новий рівень. Для цього слід, перш за все, зосередити увагу на формуванні належного інституційного середовища. Таке середовище саме буде достатнім „магнітом” для іноземних інвесторів, що забезпечить зростання інвестицій на цьому ринку від іноземних емітентів.

Бібліографія

- BIS Strategic Report 2018*, https://bse.hu/pimg/imageFile?path=/site/Kepek/bet-strategiai-jelentes-2018_1.jpg1/.
- Hungary in International Tax Planning – Dániel Deák, <https://www.ibfd.org/IBFD-Products/Hungary-International-Tax-Planning/>.
- Hungary Investment and Business Guide, Volume 1, Strategic and Practical Information, https://books.google.com.ua/books/about/Hungary_Investment_and_Business_Guide_Vo.html?id=aG2yDwAAQBAJ&redir_esc=y/.
- Hungary Stock Market (BUX), <https://tradingeconomics.com/hungary/stock-market/>.
- International Investment Bank listed new bounds on the Budapest Stock Exchange*, <https://bse.hu/About-Us/Press-Room/Press-Releases/>.

- Woelfel Ch.J. (ed.), *International Securities Source: Encyclopedia of Banking & Finance*, 9h Edition, https://www.eagletraders.com/advice/securities/international_securities.php/.
- The Birth of Stock Exchanges*, <https://www.investopedia.com/articles/07/-stock-exchange-history.asp/>.
- Ukraine Stock Market (PFTS), <https://tradingeconomics.com/ukraine/stock-market/>.
- ЗУ Про цінні папери та фондовий ринок, <https://zakon.help/law/3480-IV/edition01.01.2019/>.
- Котова М.В., Задорожнюк В.С., *Трансформація фондового ринку України в умовах світової глобалізації*, <https://economics.opu.ua/files/archive/2013/No1/153-157.pdf/>.
- Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України, <https://www.nssmc.gov.ua/>.
- Національний депозитарій України, <https://csd.ua/>.
- Рубцов Б.Б., *Современные фондовые рынки: учебное пособие для вузов*, Альпина Бизнес Букс, Москва 2007.
- Шевченко П., *Українська біржа готується до торгівлі акціями Apple*, <https://nv.ua/ukr/biz/finance/ukrajinska-birzha-gotuyetsya-do-torgivli-akciyami-apple-50009133.html/>.

Aleksandra Kultys*

Zielone obligacje jako efekt współpracy międzynarodowej w celu ochrony środowiska naturalnego

Współpraca międzynarodowa jest zadaniem szczególnym, ponieważ wymaga pogodzenia nieraz sprzecznych interesów wielu stron. Konflikty dotyczące gospodarki, wymiany handlowej, czy polityki sprawiają, że współpraca międzynarodowa jest wynikiem kompromisów pomiędzy państwami, które posiadają rozbieżne interesy. Istnieje jednak specyficzny aspekt współpracy międzynarodowej, którego cel powinien być wspólny dla wszystkich – jest to ochrona środowiska.

Ochrona środowiska jest zadaniem osobliwym, ponieważ wymaga kompleksowych działań zarówno na szczeblu poszczególnych przedsiębiorstw, regionów, państw, czy w ramach współpracy międzynarodowej. Kompleksowość ochrony środowiska wynika z charakteru samego przedmiotu ochrony, czyli środowiska – jest ono wspólne dla całej ludzkości, jest globalne i nie posiada żadnych granic. Sprawia to, że w celu jego ochrony powstał kompleksowy zbiór norm prawa międzynarodowego, unijnego, a także polskiego¹. Rozwój prawa związanego z ochroną środowiska oddziałuje tym samym na sferę gospodarczą i społeczną. Zmiany w tych sferach zaś wymuszają zwiększenie nakładów na inwestycje proekologiczne. Niniejsza praca omawia w jaki sposób mogą one być finansowane oraz w jaki sposób wszelakie instytucje współpracują ze sobą w celu ochrony środowiska.

Ochrona środowiska na świecie

Pojęcie „międzynarodowej ochrony środowiska” może być rozumiane dwojako. Pierwsze znaczenie jest bardziej szczegółowe, drugie zaś ogólne. Międzynarodowa ochrona środowiska *sensu stricto* oznacza

* mgr Aleksandra Kultys, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, e-mail: aleksandra.kultys@gmail.com

¹ J. Ciechanowicz-McLean, *Prawo ochrony środowiska jako kompleksowa dziedzina prawa – ustawa organiczna?*, [w:] P. Korzeniowski (red.), *Zagadnienia systemowe prawa ochrony środowiska*, Łódź 2015, s. 56.

działania o reaktywnym i zapobiegawczym charakterze. Działania reaktywne są skutkiem negatywnych efektów globalnej antropopresji. Działania zapobiegawcze mają na celu przewidywanie i zapobieganie występowaniu negatywnych zjawisk w środowisku naturalnym. Międzynarodowa ochrona środowiska *sensu largo* włącza do zakresu podejmowanych działań także czynności związane z racjonalizacją wykorzystywania środowiska naturalnego, jego zasobów, bądź usług świadczonych w wyniku wykorzystywanych elementów środowiska. W ramach ujęcia szerokiego rozpowszechniana jest także idea rozwoju zrównoważonego w skali międzynarodowej². Poprzez zrównoważony rozwój należy rozumieć wzrost gospodarczy przy równoczesnym poszanowaniu ochrony środowiska, w celu zachowania go dla teraźniejszych oraz przyszłych pokoleń. Osią konstrukcyjną jest tutaj zatem akceptacja sprawiedliwości międzypokoleniowej.

Pojęcie zrównoważonego rozwoju pochodzi pierwotnie z leśnictwa, a stworzone zostało przez Hansa Carla von Carlowitza. Oznaczało ono pierwotnie sposób gospodarowania lasem polegający na tym, że wycina się tylko tyle drzew, ile może w to miejsce urosnąć, tak by las nigdy nie został zlikwidowany, by mógł się zawsze odbudować. Stopniowo termin ten zaczął być wykorzystywany przez naukowców z innych krajów – najpierw w stosunku do leśnictwa, następnie także w stosunku do ochrony środowiska.

Pojęcie zrównoważonego rozwoju po raz pierwszy (we współczesnej formie) zostało zdefiniowane w 1987 r. przez Światową Komisję Środowiska i Rozwoju przy ONZ w dokumencie „Nasza wspólna przyszłość”³. Z kolei w 1992 r. na Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój” w Rio de Janeiro aż 178 krajów zobowiązało się do kierowania się tą zasadą w XXI wieku. Swoisty drogowskaz w tym względzie stanowi globalny program działań, na który składają się: Agenda 21, deklaracja leśna, a także konwencja ochrony klimatu i bioróżnorodności⁴.

² A. Becla, S. Czaja, T. Poskrobko, *Międzynarodowa ochrona środowiska*, Wrocław 2014, s. 51-52.

³ A. Bogda, C. Kabala, A. Karczewska, K. Szopka, *Zasoby naturalne i zrównoważony rozwój*, Wrocław 2010.

⁴ A. Kryński, M. Kramer, A.F. Caekelbergh, *Zintegrowane zarządzanie środowiskiem. Systemowe zależności między polityką, prawem, zarządzaniem i techniką*, Częstochowa 2013, s. 137-138.

W celu zapewnienia faktycznej ochrony środowiska konieczne jest zatem prowadzenie odpowiedniej polityki oraz stosowanie konkretnych instrumentów. Poprzez politykę ekologiczną należy rozumieć tę część polityki, w zakresie której przeprowadzane są działania na rzecz ochrony środowiska⁵. Do instrumentów polityki ekologicznej można zaś zaliczyć instrumenty wymienione w Tabeli 1.

Tabela 1. Bezpośrednie i pośrednie instrumenty polityki ekologicznej

Instrumenty polityki ekologicznej	
<i>bezpośrednie</i>	<i>pośrednie</i>
• przepisy prawne regulujące sposób zarządzania ochroną środowiska • normy określające poziomy emisji i stężeń zanieczyszczeń, normy produktowe etc. • regulacje w sprawie zapisy i kontroli przestrzegania wyżej wymienionych norm oraz przepisów	• instrumenty ekonomiczne • umowy • przepisy importowe

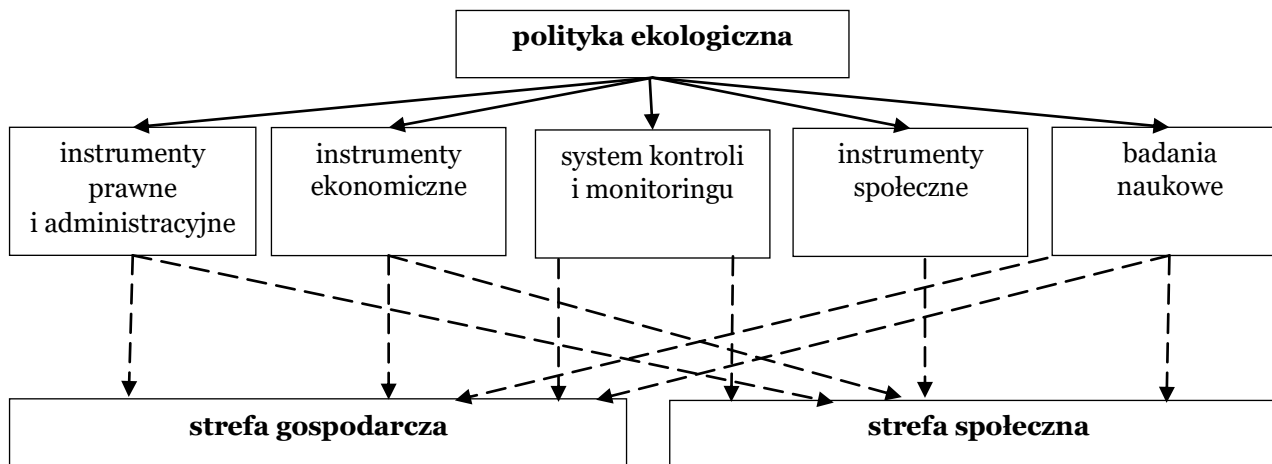
Źródło: K. Górka, B. Poskrobko, W. Radecki, *Ochrona środowiska – problemy społeczne, ekonomiczne i prawne*, Warszawa 1998.

Poprzez mnogość instrumentów, polityka ekologiczna może oddziaływać zarówno na sferę gospodarczą, jak i społeczną, co przedstawione zostało na Rysunku 1. Należy jednak pamiętać, że poszczególne instrumenty inaczej oddziałują na obie strefy i z różną siłą. Przykładowo regulacje i instrumenty ekonomiczne bardziej oddziałują na sferę gospodarczą, z kolei edukacja na sferę społeczną⁶.

⁵ Z.M. Karaczyn, G. Obidoska, L. Indeka, *Ochrona środowiska – współczesne problemy*, Warszawa 2016, s. 25.

⁶ Ibidem, s. 32-33.

Rys. 1. Sposób oddziaływania polityki ekologicznej na sferę gospodarczą i społeczną

Źródło: Z.M. Karaczun, *Skuteczność ochrony środowiska w przedsiębiorstwach rolno-spożywczych*, Warszawa 2008.

Instrumenty polityki ekologicznej wykorzystywane są na różnych szczeblach. W przypadku instrumentów prawnych, w Polsce znaczenie ochrony środowiska jest ujęte w samej Konstytucji w art. 5.: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”⁷. W przypadku Unii Europejskiej ochrona środowiska została podniesiona do rangi kwestii wspólnotowej, która zarówno dotyczy całego obszaru UE, jak i każdego obszaru państw członkowskich z osobna. Znaczenie ochrony środowiska zostało wzmocnione w Traktacie z Maastricht⁸ i w Traktacie z Amsterdamu⁹. Jednocześnie należy zaznaczyć, że rozliczne akty prawne dotyczące ochrony środowiska nie tylko podkreślają znaczenie tej ochrony, ale także wyznaczają konkretne cele dla krajów członkowskich¹⁰. Przykładem unijnego dokumentu wyznaczającego taki cel jest *Plan działania na rzecz racjonalizacji zużycia energii: sposoby wykorzystania potencjału* opracowany w 2006 r. przez Komisję Europejską. Plan ten zakładał obniżenie zużycia energii o 20% do 2020¹¹.

Finansowy aspekt ochrony środowiska

Zgodnie z ideą zrównoważonego rozwoju należy pamiętać, że ochrona środowiska ma towarzyszyć równoczesnemu rozwojowi społeczeństwa. Oznacza to, że w wyniku przyjmowanych przez Unię Europejską oraz Polskę regulacji prawnych (które zmierzają do ograniczenia zanieczyszczeń, bądź zużycia energii elektrycznej) nie powinno nastąpić zahamowanie rozwoju gospodarczego. Analizując w jaki sposób można ograniczyć przykładowe zużycie energii można wyróżnić: ograniczenie

⁷ art. 5. Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 2006 r. nr 78, poz. 483, z późn. zm.

⁸ Traktat o Unii Europejskiej – umowa międzynarodowa parafowana 11 grudnia 1991 r., podpisana 7.02.1992 r. w Maastricht w Holandii.

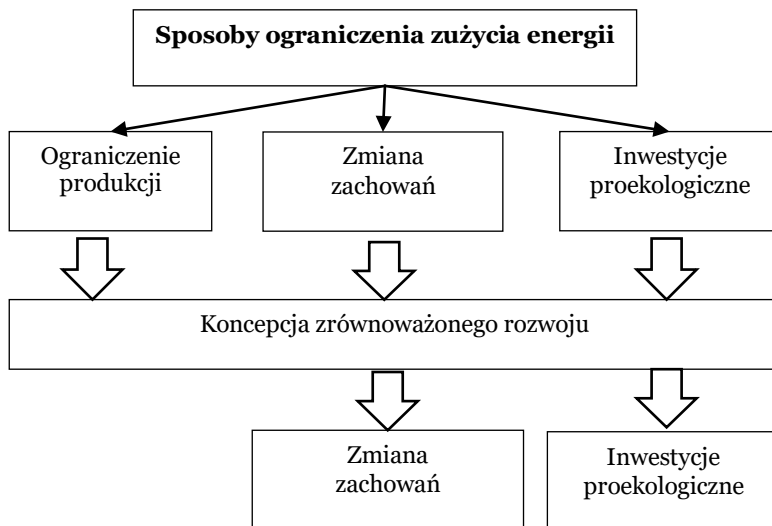
⁹ Traktat z Amsterdamu zmieniający Traktat o Unii Europejskiej – umowa międzynarodowa parafowana 17 czerwca 1997 r., podpisana 2 października 1997 r. w Amsterdamie. Wszedł w życie 1 maja 1999 r.

¹⁰ A. Kryński, M. Kramer, A.F. Caekelbergh, op. cit., s. 138.

¹¹ Commission of the European Communities, *Communication from the Commission – Action Plan for Energy Efficiency: Realising the Potential*, COM(2006) 545 final, Brussels 19.10.2006, s. 3.

produkcji, zmianę zachowań (np. pracowników poprzez szkolenia), czy wdrożenie inwestycji proekologicznych (Rysunek 2).

Rys. 2. Sposoby ograniczenia zużycia energii

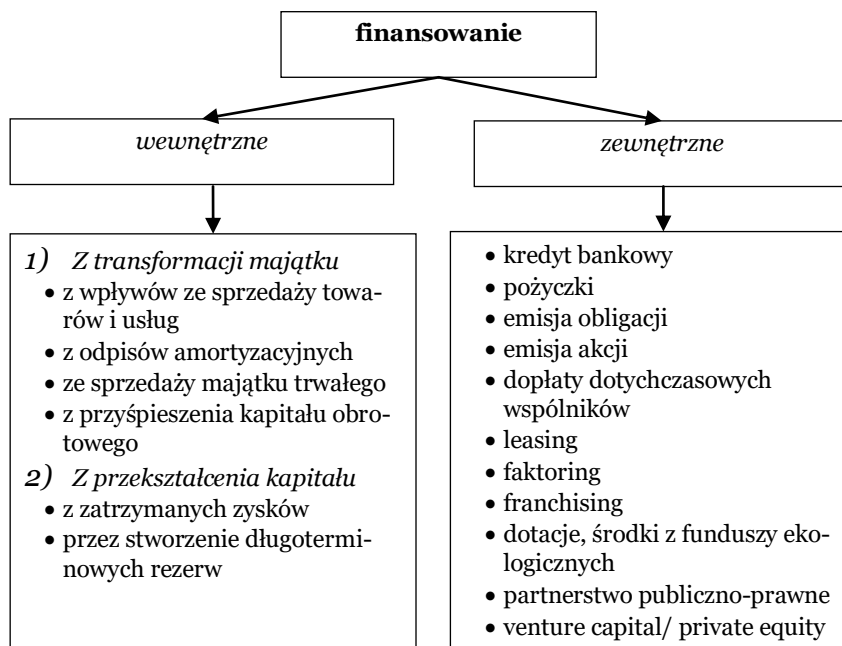
Źródło: Opracowanie własne.

Największy pozytywny wpływ na środowisko posiadają inwestycje proekologiczne. Pozwalają one na równoczesną redukcję negatywnych skutków środowiskowych oraz na zachowanie dotychczasowych możliwości generowania zysku. Przykładami inwestycji proekologicznych mogą być:

- przedsięwzięcia związane w oczywisty sposób ze środowiskiem – oczyszczalnie ścieków, zakłady termicznego przekształcania odpadów, elektrownie wiatrowe;
- przedsięwzięcia z innych branż pozwalające na ograniczenie zanieczyszczeń, zużycia energii itd.

W celu zrealizowania inwestycji proekologicznych niezbędne są środki finansowe. Do źródeł finansowania inwestycji proekologicznych można zaliczyć finansowanie wewnętrzne i zewnętrzne.

Rys. 3. Rodzaje finansowania wewnętrznego i zewnętrznego

Źródło: Opracowanie własne.

Z perspektywy współpracy międzynarodowej istotną jest pomoc finansowa. Środki przekazane w postaci subwencji pomagają w przeprowadzaniu inwestycji proekologicznych i mogą dotyczyć wszelkich dziedzin gospodarki oraz różnych podmiotów. Ma za zadanie oddziaływać tam, gdzie:

- powstała szkoda o charakterze gospodarczym bez osobistej winy;
- nie są dokonywane żadne inwestycje z uwagi na brak bodźców (np. ochrona środowiska);
- brak środków finansowych hamuje nowoczesne lub rokujące inwestycje;
- polityka bankowa utrudnia pozyskanie nowych środków finansowych.

Podmiotami, które udzielają pomocy są zazwyczaj instytucje publiczne, stąd też pomoc finansowa nazywana jest także pomocą publiczną¹². W przypadku Unii Europejskiej pomoc publiczna jest działaniem szczególnym, które jest dopuszczane tylko na zasadzie wyjątku. Regulacje w tym zakresie zostały ujęte w Traktacie Rzymskim: „Z zastrzeżeniem odmiennych postanowień niniejszego traktatu, każda pomoc, bez względu na formę przyznawaną przez państwa członkowskie, lub pochodząca z funduszy państwowych, która zniekształca warunki konkurencji lub wprowadza zagrożenie zniekształcenia warunków konkurencji, faworyzując pewne przedsięwzięcia, albo produkcję pewnej grupy towarów, co z kolei może mieć szkodliwy wpływ na wymianę handlową między państwami członkowskimi, będzie uznana za sprzeczną ze wspólnym rynkiem”¹³. Wynika z tego zatem, że unijne regulacje, dotyczące pomocy publicznej nie zakazują jej zupełnie, ale ograniczają ją. Pomoc publiczna ma bowiem nie wpływać na konkurencję, ani nie naruszać wymiany wspólnotowej pomiędzy państwami członkowskimi. Poprawność działania pomocy publicznej na bieżąco ocenia Komisja Europejska we współpracy z członkami UE. Wyróżnia się trzy rodzaje pomocy¹⁴:

horyzontalna – dostępna dla przedsiębiorców bez względu na sektor działalności (środki mogą być przeznaczone na: ratowanie i restrukturyzację przedsiębiorstw, badania i rozwój, utrzymanie poziomu zatrudnienia, szkolenia pracowników oraz ochronę środowiska);

regionalna – pobudza długoterminowy rozwój regionów słabo rozwiniętych w celu wyrównania poziomu rozwoju gospodarczego do średniej wspólnotowej lub krajowej (może być udzielona na: inwestycje, tworzenie nowych miejsc pracy oraz działania operacyjne);

sektorowa – pomoc dla przedsiębiorstw z konkretnego sektora gospodarki jest dopuszczalna, jeżeli: przyspiesza konieczne zmiany lub rozwój danych sektorów, przywraca długoterminowe działanie danych sektorów, łagodzi społeczne oraz gospodarcze koszty zmian w danych sektorach.

¹² D. Burzyńska, J. Fila, *Finansowanie inwestycji ekologicznych w przedsiębiorstwie*, Warszawa 2007, s. 86-113.

¹³ W. Dzierżanowski (red.), *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 1997-1998*, Warszawa 1999, s. 157.

¹⁴ D. Burzyńska, J. Fila, op. cit., s. 140-147.

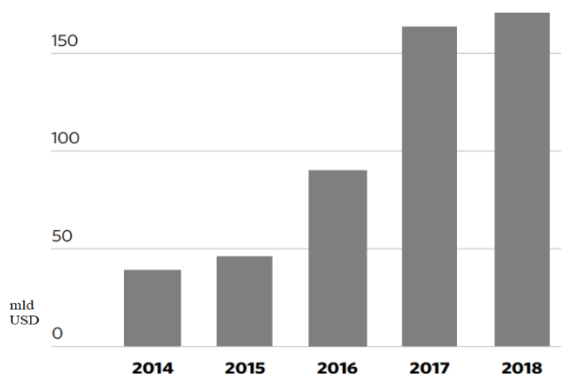
Charakterystyka rodzajów pomocy w Unii Europejskiej wskazuje, że w celu finansowania inwestycji proekologicznych mogą być wykorzystane wszystkie jej rodzaje.

Zielone obligacje jako źródło finansowania ochrony środowiska

Jak zostało ustalone, pomoc publiczna jest stosowana w Unii Europejskiej, ale mimo to z zasady nie jest preferowaną formą finansowania inwestycji w krajach członkowskich. W wyniku opublikowania wspomnianego wcześniej *Planu działania na rzecz racjonalizacji zużycia energii: sposoby wykorzystania potencjału*, który zakładał obniżenie zużycia energii, powstała potrzeba stworzenia nowego źródła finansowania inwestycji proekologicznych. W efekcie, rok po publikacji dokumentu w 2006 r. Europejski Bank Inwestycyjny (dalej: EBI) wyemitował pierwsze na świecie zielone obligacje. Poprzez ową emisję EBI pozyskał kapitał w kwocie 600 mln euro. Prospekt emisyjny przewidywał przeznaczenie pozyskanych funduszy na pożyczkowe finansowanie inwestycji w odnawialne źródła energii oraz na ulepszenie efektywności energetycznej. Rok po pierwszej emisji, w 2008 r., zielone obligacje zostały wyemitowane przez Bank Światowy. Od tego czasu trwa stopniowy rozwój rynku zielonych obligacji (zob. Rysunek 4).

Poprzez zielone obligacje należy rozumieć dłużne papiery wartościowe, generujące stały dochód, których prospekt emisyjny określa konkretny ekologiczny cel, na który zostaną przeznaczone pozyskane fundusze. Do przykładowych inwestycji proekologicznych można zaliczyć inwestycje w: energię odnawialną, efektywne wykorzystanie energii, kontrolę i zapobieganie zanieczyszczeniom, ochronę bioróżnorodności w wodzie i na lądzie, transport ekologiczny, zrównoważoną gospodarkę wodno-kanalizacyjną, przystosowanie do zmian klimatycznych, czy w zielone budownictwo. Nie jest to jednak zamknięty zbiór inwestycji. Zielone obligacje mogą służyć do finansowania dowolnych inwestycji proekologicznych, o ile zostaną opisane w prospekcie emisyjnym.

Rys. 4. Łączna wielkość emisji zielonych obligacji na świecie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Climate Bonds Initiative.

W celu zabezpieczenia pozyskanych funduszy przed defraudacją, międzynarodowe organizacje zajmujące się zielonymi obligacjami wypracowały cztery główne zasady zielonych obligacji. Do owych najważniejszych organizacji należą *Climate Bonds Initiative* oraz *International Capital Markets Association* (zob. Tabela 2).

Tabela 2. Zasady dotyczące zielonych obligacji

Zasada	Charakterystyka
Wykorzystanie pozyskanych wpływów	Jest to główna zasada zielonych obligacji, która stanowi, że fundusze pozyskane w wyniku emisji muszą być przeznaczone na finansowanie projektów proekologicznych
Proces oceny i selekcji projektów	Emitent jest zobowiązany do określenia celu ekologicznego przedsięwzięcia oraz wymienienia potencjalnych zagrożeń dla środowiska. Zalecana jest także opinia eksperta, który niezależnie zbadał proces oceny projektów
Zarządzanie zgromadzonymi funduszami	W celu zachowania najwyższego stopnia transparentności, należy prowadzić osobny rachunek finansowy, na którym gromadzone są środki, pozyskane z emisji
Raportowanie	Emitent jest zobowiązany do publikowania rocznych sprawozdań, zawierających informacje co do wykorzystanych środków, w tym także listę projektów, które zostały przy ich użyciu finansowane oraz listę wskaźników, służących ocenie poszczególnych projektów

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Green Bonds Principles 2018, International Markets Association.

Zielone obligacje stanowią wciąż nowy instrument, służący do finansowania inwestycji. Ich zaletą jest fakt, że mobilizują kapitał prywatny do finansowania inwestycji, służących często całemu społeczeństwu. Zielone obligacje zapewniają także korzyści cenowe, charakteryzując się lepszą wyceną, niż emisja tradycyjnych obligacji. Przyciągają nowych, świadomych ekologicznie inwestorów, co stanowi szansę np. dla wschodzących gospodarek.

Zielone obligacje są ponadto instrumentem, który może być wykorzystywany na całym świecie, zarówno przez instytucje globalne (Bank Światowy), instytucje zrzeszające kilka państw (Europejski Bank Inwestycyjny), państwa (Polska jako pierwsza na świecie wyemitowała zielone obligacje skarbowe w 2016 r.) oraz przedsiębiorstwa, czy miasta. Sprawia to, że instrument, który powstał w wyniku współpracy międzynarodowej może teraz funkcjonować w celu ochrony środowiska na każdym możliwym poziomie.

Zakończenie

Zielone obligacje stanowią nowy instrument finansowania projektów proekologicznych, który jest efektem współpracy międzynarodowej. Są wynikiem polityki ekologicznej wdrażanej na poziomie Unii Europejskiej. Zmiana aktów prawnych, rozporządzenia skutkują realnymi zmianami w sferze gospodarczej i społecznej. Wymuszają zwiększenie nakładów inwestycyjnych proekologicznych, a to wymaga pozyskiwania nowych kapitałów. W tym celu można stosować klasyczne źródła finansowania takie jak np. kredyt, czy pożyczka. Inwestycje proekologiczne mogą być także finansowane dzięki pomocy publicznej. Należy jednak pamiętać, że pomoc publiczna w Unii Europejskiej jest dopuszczalna tylko w szczególnych przypadkach, np. jeżeli poziom rozwoju gospodarczego danego regionu jest niższy niż poziom wspólnotowy. Unia Europejska ogranicza pomoc publiczną, co sprawia, że zielone obligacje stanowią dobre rozwiązanie dla tych, którzy z pomocy finansowej nie mogą skorzystać (np. przedsiębiorstwa energetyczne z krajów rozwiniętych).

Rynek zielonych obligacji rozwija się i jest różnorodny pod względem emitentów. Stopniowe wzrastające znaczenie ochrony środowiska, które można zaobserwować od wielu lat, sprawia, że można przypuszczać, że dalej będzie postępował rozwój tego instrumentu.

Bibliografia

- Becla A., Czaja S., Poskrobko T., *Międzynarodowa ochrona środowiska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2014.
- Bogda A., Kabała C., Karczewska A., Szopka K., *Zasoby naturalne i zrównoważony rozwój*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2010.
- Burzyńska D., Fila J., *Finansowanie inwestycji ekologicznych w przedsiębiorstwie*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2007.
- Ciechanowicz-McLean J., *Prawo ochrony środowiska jako kompleksowa dziedzina prawa – ustawa organiczna?*, [w:] P. Korzeniowski (red.), *Zagadnienia systemowe prawa ochrony środowiska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015.
- Commission of the European Communities, *Communication from the Commission – Action Plan for Energy Efficiency: Realising the Potential*, COM(2006) 545 final, Brussels 19.10.2006.
- Dzierżanowski W. (red.), *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 1997-1998*, Polska Fundacja Promocji i Rozwoju Małych i Średnich Przedsiębiorstw, Warszawa 1999.
- Górka K., Poskrobko B., Radecki W., *Ochrona środowiska – problemy społeczne, ekonomiczne i prawne*, Wydawnictwo PWE, Warszawa 1998.
- Karaczun Z.M., *Skuteczność ochrony środowiska w przedsiębiorstwach rolno-spożywczych*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008.
- Karaczyn Z.M., Obidoska G., Indeka L., *Ochrona środowiska – współczesne problemy*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2016.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 2006r. nr 78, poz. 483, z późn. zm.
- Kryński A., Kramer M., Caekelbergh A.F., *Zintegrowane zarządzanie środowiskiem. Systemowe zależności między polityką, prawem, zarządzaniem i techniką*, Wolters Kluwer, Częstochowa 2013.

Małgorzata Grząba*

**Badanie stabilności współczynnika BETA
ze względu na przyjęte metody estymacji
na przykładzie amerykańskich spółek należących
do sektora medialnego**

We współczesnych finansach istotne znaczenie odgrywa ryzyko inwestycyjne, które bardzo często jest mierzone za pomocą współczynnika BETA. W literaturze miara ta została wprowadzona przez Williama Forsytha Sharpe¹ w 1963 r. i do dzisiaj stanowi jedną z popularniejszych wielkości stosowanych do analizy rynku kapitałowego (nazywany wskaźnikiem Sharpe'a). Współczynnik ten poddawany jest licznym badaniom i analizom zarówno na rynkach rozwijających się, jak i rozwiniętych. Parametr BETA najczęściej badany jest w kontekście relacji stopy zwrotu z akcji lub z portfela akcji do stopy zwrotu z określonego indeksu rynku. Ponadto weryfikowana jest jego stabilność poprzez podział rynku na okres hossy i bessy, zróżnicowanie częstotliwości pomiaru stóp zwrotu lub zmiany długości próby estymacji.

Podstawowym celem artykułu jest ocena stabilności współczynnika BETA szacowanego dla dziennych stóp zwrotu wybranych spółek medialnych należących do *DJ Broadcasting & Entertainment Index*, notowanych na Nowojorskiej Giełdzie Papierów Wartościowych, na podstawie prób o różnej długości. Wybór spółek medialnych nie był przypadkowy ze względu na znaczne zróżnicowanie zarówno pod względem kapitalizacji, płynności, jak i strategii działalności analizowanych podmiotów.

Weryfikacji statystycznej poddawana jest hipoteza stwierdzająca, że współczynnik BETA w badanych spółkach odznacza się stabilnością bez względu na długość analizowanych szeregów czasowych. Do osza-

* mgr Małgorzata Grząba, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, e-mail: malgorzata.grzaba@gmail.com

¹ (ur. 16 czerwca 1934 w Cambridge, Massachusetts) – amerykański ekonomista, laureat Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii w 1990 r. Zob. William F. Sharpe, *The Concise Encyclopedia of Economics*, <https://www.econlib.org/library/Enc/bios/Sharpe.html>, [12.03.2020].

cowania parametrów BETA wykorzystano klasyczną metodę najmniejszych kwadratów w oparciu o model Sharpe'a i dzienne logarytmiczne stopy zwrotu z lat 2015-2019. Parametry testowano ze względu na założenia dotyczące własności składników losowych. W celu weryfikacji hipotezy wykonano test t-Studenta i Kołmogorowa-Smirnowa.

Przegląd literatury problemu badawczego

W 1963 r. Sharpe po raz pierwszy wprowadził do literatury pojęcie parametru BETA i tym samym zapoczątkował badania tego parametru jako miary ryzyka inwestycyjnego oraz jego stabilności i siły prognostycznej w krajach o wysokim stopniu rozwoju rynku finansowego². Następnie, w 1971 r. Blume oszacował parametry beta na podstawie miesięcznych okresów badawczych z lat 1926-1968 i udowodnił, że większą dokładność prognostyczną można osiągnąć przy szacowaniu parametrów beta dla większych portfeli niż dla pojedynczych akcji i mniejszych portfeli³.

Przełomowym odkryciem w 1974 r. było twierdzenie Leve'go, że większą dokładność estymacji parametru BETA można osiągnąć przy wyznaczaniu stóp zwrotu oddzielnie na rynkach hossy i bessy. Badanie dotyczyło estymowania stóp zwrotu na rynku byka i niedźwiedzia dla 500 spółek notowanych na *New York Stock Exchange* w latach 1960-1970⁴. Znaczącą pracą dotyczącą parametru BETA był również artykuł Fabozziego i Francis, którzy badając 700 spółek notowanych na NYSE w oparciu o miesięczne stopy zwrotu z lat 1966-1971 stwierdzili, że parametr ten jest stabilny dla większości spółek i nie jest konieczne estymowanie go oddzielnie na rynku byka i niedźwiedzia⁵.

Pozostałe przeprowadzane badania dowodziły, że parametr BETA szacowany oddzielnie dla rynku wzrostowego i spadkowego ma większą siłę prognostyczną przy określaniu poziomu ryzyka przyszłych inwestycji niż szacowany łącznie dla całego rynku. Świadczą o tym artykuły

² W. Sharpe, *A Simplified Model for Portfolio Analysis*, „Management Science” 1963, nr 9(2), s. 277-293.

³ M.E. Blume, *On the assessment of risk*, „The Journal of finance” 1971, nr 26(1), s. 1-10.

⁴ R.A. Levy, *Beta Coefficient as Predictors of Return*, „Financial Analysts Journal” 1974, nr 30(1), s. 61-69.

⁵ F.F. Fabozzi, J.C. Francis, *Stability Tests for Alphas and Betas over Bull and Bear Market Conditions*, „The Journal of Finance” 1977, nr 32(2), s. 1093-1099.

publikowane przez Eubank i Zumwalt⁶ oraz Kim i Zumwalt⁷. Ponadto, problem stabilności parametru beta i jego kształtowanie się ze względu na wielkość portfela, wielkość spółki, płynność obrotu akcji, długość analizowanej próby i wiele innych czynników był rozpatrywany przez wielu autorów takich jak: Brennan, Copeland⁸, Lin Chen⁹, Clarkson, Thompson¹⁰, Sercu, Vanderbroek, Vinaimont¹¹, Elsas, El-Shaer, Theissen¹², Eisenbeiss, Kauermann, Semmler¹³, Lilti, Montagner¹⁴, Badea¹⁵.

Od początku obecnego tysiąclecia zaczęto przeprowadzać badania parametru BETA w kontekście jego stabilności z podziałem na rynek byka i niedźwiedzia w krajach zaliczanych do rynków rozwijających się. Przykładowo Ray¹⁶ badając spółki notowane na giełdzie w Bombaju stwierdził, że podział rynku na okresy hossy i bessy nie pozwala na jednoznaczne określenie stabilności parametru BETA. Mimo tego podkreślał, że podział taki jest istotny w badaniach. Z kolei Bhaduri i Durai¹⁷ udowodnili, że podział rynku na spadkowy i wzrostowy nie ma wpływu na stabilność estymowanych parametrów BETA. Badanie dotyczyło 78

⁶ A.A. Eubank, J.K. Zumwalt, *An Analysis of the Forecast Error Impact of Alternative Beta Adjustment Techniques and Risk Classes*, "The Journal of Finance" 1979, nr 34(3).

⁷ M. Kim, K. Zumwalt, *An Analysis of Risk in Bull and Bear Markets*, "Journal of Financial and Quantitative Analysis" 1979, nr 14(5), s. 1015-1025.

⁸ M.J. Brennan, T.E. Copeland, *Beta Changes around Stock Splits: A Note*, "Journal of Finance" 1988, nr 43(4).

⁹ W.T. Lin, Y.H. Chen, *Investment Horizon and Beta Coefficient*, "Journal of Business Research" 1990, nr 21(1), s. 19-37.

¹⁰ P.M. Clarkson, R. Thompson, *Empirical Estimates of Beta When Investors Face Estimation Risk*, "Journal of Finance" 1990, nr 45(2), s. 431-453.

¹¹ P. Sercu, M. Vanderbroek, T. Vinaimont, *Thin-Trading Effects in Beta: Bias v. Estimation Error*, "Journal of Business Finance and Accounting" 2008, nr 35(9/10), s. 1196-1219.

¹² R. Elsas, M. El-Shaer, E. Theissen, *Beta and returns revisited: Evidence from the German stock market*, "Journal of International Financial Markets, Institutions & Money" 2003, nr 13(1), s. 1-17.

¹³ M. Eisenbeiss, G. Kauermann, W. Semmler, *Estimating Beta-Coefficients of German Stock Data: A Non - Parametric Approach*, "European Journal of Finance" 2007, nr 13(6), s. 503-522.

¹⁴ J.J. Lilti, H.R. Montagner, *Beta, size and returns: A study on the French Stock Exchange*, "Applied Financial Economics" 1998, nr 8(1), s. 13-20.

¹⁵ L. Badea, *CAPM in the Framework of Current European Capital Market*, "Actual Problems of Economics" 2013, nr 8(146), s. 172-182.

¹⁶ K.K. Ray, *Stability of Beta over Market Phases: An Empirical Study on Indian Stock Market*, "International Research Journal of Finance and Economics" 2010, nr 50, s. 174-189.

¹⁷ S. Bhaduri, S. Durai, *Asymetric beta in bull and bear market conditions: Evidence from India*, "Applied Financial Economics Letters" 2006, nr 2, s. 55-59.

akcji notowanych na giełdzie w Bombaju na podstawie miesięcznych stóp zwrotu w latach 1999-2004.

Polscy autorzy tacy jak Dębski, Feder-Sempach, Tarczyński, Świderski, Wójcik, również estymowali parametr BETA pod kątem jego stabilności na warszawskiej giełdzie papierów wartościowych w okresie rynku hossy i bessy. W swoich badaniach udowodnili, że parametr ten analizowany na polskim rynku jest stabilny¹⁸. Na wyróżnienie zasługują badania Feder-Sempach, która uzależnia kształtowanie się parametru beta od wyboru właściwej długości próby badawczej, konieczności sprecyzowania indeksu giełdowego reprezentującego rynek adekwatnie do wybranych prób spółek oraz zastosowania interwału pomiaru stopy zwrotu niezbędnego do jego obliczenia.

Współczynnik BETA jako miara ryzyka systematycznego

Oszacowanie parametrów BETA spółek medialnych DJ Broadcasting & Entertainment Index

W analizie uwzględniono 6 spółek sektora medialnego należących do *DJ Broadcasting & Entertainment Index*, notowanych na Nowojorskiej Giełdzie Papierów Wartościowych w latach 2015-2019. Modele szacowano na podstawie dziennych logarytmicznych stóp zwrotu wyznaczonych dla kursów zamknięcia w okresie od 01.01.2015 r. do 31.12.2019 r. Przyjęto założenie, że indeks rynku reprezentowany jest przez S&P 500 Index. Dodatkowo wykorzystano 5 prób o różnej długości czasowej, które oznaczono następująco:

- P1: od 01.01.2015 r. do 31.12.2019 r. (1258 obserwacji),
- P2: od 01.01.2016 r. do 31.12.2019 r. (1006 obserwacji),
- P3: od 01.01.2017 r. do 31.12.2019 r. (754 obserwacji),
- P4: od 01.01.2018 r. do 31.12.2019 r. (503 obserwacji),
- P5: od 01.01.2019 r. do 31.12.2019 r. (252 obserwacji).

¹⁸ W. Dębski, E. Feder-Sempach, B. Świderski, *Stabilność parametru beta w okresie rynku byka i niedźwiedzia dla największych spółek warszawskiej GPW*, "Journal of Management and Finance" 2013, nr 11(2), s. 89-102; W. Dębski, E. Feder-Sempach, B. Świderski, *Beta Stability over Bull and Bear Market on the Warsaw Stock Exchange*, "Folia Oeconomica Stetinensia" 2016, nr 16(1), s. 75-92; W. Tarczyński, *O pewnym sposobie wyznaczania współczynnika beta na polskim rynku kapitałowym*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego" 2009, nr 561, s. 199-214; W. Dębski, E. Feder-Sempach, *Beta Coefficients of Polish Blue Chip Companies in the Period of 2005-2011*, "Folia Oeconomica Stetinensia" 2012, nr 2, s. 90-102.

Dla każdej spółki estymowano po 5 modeli Sharpe'a w wyróżnionych podokresach P1-P5, opierając się na dziennych, logarytmicznych stopach zwrotu, przy pomocy klasycznej metody najmniejszych kwadratów (Tabela 1). Wszystkie oszacowane modele zweryfikowano pod kątem założeń dotyczących własności składników losowych. W celu zweryfikowania normalności rozkładu składnika losowego zastosowano test Shapiro-Wilka oraz Jarque'a-Bery (Założenie I)¹⁹. Zbadano również homoskedastyczność modelu przy pomocy testu Kuskal-Wallis i Levene'a (Założenie II)²⁰. Dodatkowo sprawdzono brak występowania autokorelacji składnika losowego weryfikowany testem Durбина-Watson'a (Założenie III)²¹. W trzech ostatnich kolumnach tabeli 1 zostały zaznaczone plusem okresy, w których analizowane spółki spełniały wymienione założenia.

Żaden z estymowanych modeli nie spełniał wszystkich założeń o strukturze stochastycznej. Przykładowo dla spółki CETV w okresie P1 i P2 nie zostało spełnione żadne założenie uwzględnione w kolumnach I-III. Jedynie spółka EVC w okresach P1-P3 spełniła dwa założenia dotyczące badanych własności składników losowych (wyniki zostały pogrubione w tabeli 1). Ponadto, żadna z badanych spółek nie spełniła założenia o normalności składnika losowego, co zostało potwierdzone testem Shapiro-Wilka oraz testem Jarque'a-Bery i uwzględnione w rubryce Założenie I. Jedynie modele zaaplikowane do dwóch spółek TV i EVC charakteryzowały się homoskedastycznością, w pozostałych spółkach założenie II nie zostało spełnione. W większość analizowanych modeli nie występowała autokorelacja składnika losowego, wyjątek stanowią okresy P1 i P2 dla spółek CETV i TV co zostało uwzględnione w kolumnie Założenie III.

Wszystkie analizowane spółki, w wybranych szeregach czasowych posiadały parametry BETA istotnie różne od zera. Wartości tego współczynnika wyznaczone dla prób o różnej wielkości umożliwiały określenie reakcji tych spółek na zmiany zachodzące na rynku. W tabeli 1, w kolumnie 3 pogrubiono wartości parametrów beta świadczące o agresywnym charakterze spółek.

¹⁹ K. Kompa, W. Tarczyński, D. Witkowska, *Współczynnik beta: teoria i praktyka*, Warszawa 2013.

²⁰ G.S. Maddala, *Ekonometria*, Warszawa 2006.

²¹ A. Welfe, *Ekonometria. Metody i ich zastosowanie*, Warszawa 1995.

Tabela 1. Charakterystyka oszacowanych modeli Sharpe’a dla dziennych stóp zwrotu

Spółka	Okres	Parametr beta	p-value	Błąd standr.	R2	t-Stat	Założenie		
							I	II	III
DISCA	P1	1,0112	0,0000	0,0077	0,1814	16,6655	-	-/-	+
	P2	1,0504	0,0000	0,0074	0,1779	14,7271	-	-/-	+
	P3	0,9135	0,0000	0,0075	0,1309	10,6260	-	-/-	+
	P4	0,9182	0,0000	0,0086	0,1677	10,0268	-	-/-	+
	P5	0,9187	0,0000	0,0073	0,1451	6,4866	-	-/-	+
DIS	P1	0,8474	0,0000	0,0069	0,3303	24,8603	-	-/-	+
	P2	0,8286	0,0000	0,0067	0,3126	21,3439	-	-/-	+
	P3	0,8137	0,0000	0,0069	0,2801	17,0844	-	-/-	+
	P4	0,8435	0,0000	0,0077	0,3409	16,0636	-	-/-	+
	P5	0,7808	0,0000	0,0071	0,1930	7,7021	-	-/-	+
NFLX	P1	1,5295	0,0000	0,0074	0,2489	20,3757	-	-/-	+
	P2	1,5872	0,0000	0,0069	0,2754	19,5141	-	-/-	+
	P3	1,6961	0,0000	0,0065	0,3460	19,9200	-	-/-	+
	P4	1,6913	0,0000	0,0074	0,3838	17,6312	-	-/-	+
	P5	1,4052	0,0000	0,0068	0,2566	9,2519	-	-/-	+
CETV	P1	1,0049	0,0000	0,0078	0,1508	14,9179	-	-/-	-
	P2	1,0280	0,0000	0,0075	0,1605	13,8425	-	-/-	-
	P3	0,7771	0,0000	0,0076	0,1108	9,6687	-	-/-	+

	P4	0,7652	0,0000	0,0087	0,1594	9,7275	-	-/-	+
	P5	0,6920	0,0000	0,0075	0,1027	5,3264	-	-/-	+
TV	P1	0,9525	0,0000	0,0077	0,1823	16,7141	-	+/-	-
	P2	0,9410	0,0000	0,0075	0,1526	13,4318	-	+/-	-
	P3	0,7927	0,0000	0,0076	0,1083	9,5437	-	-/-	+
	P4	0,7942	0,0000	0,0089	0,1241	8,4073	-	-/-	+
	P5	0,9262	0,0000	0,0075	0,1109	5,5613	-	-/-	+
EVC	P1	1,0964	0,0000	0,0080	0,1167	12,8639	-	+/-	+
	P2	1,0784	0,0000	0,0077	0,1011	10,6145	-	+/-	+
	P3	0,9861	0,0000	0,0078	0,0736	7,7191	-	+/-	+
	P4	0,9674	0,0000	0,0091	0,0782	6,5050	-	+/-	+
	P5	0,8180	0,0005	0,0077	0,0478	3,5272	-	-/-	+

Źródło: opracowanie własne

Przykładowo, dla spółki NFLX wszystkie oszacowane parametry beta w 5 estymowanych okresach były większe od jedności, co świadczy o jej agresywnym charakterze. Przeciwnieństwo NFLX stanowiły spółki TV i DIS, które wyglądały na spółki defensywne. W przypadku spółek DISCA, CETV i EVC parametr beta w zależności od przyjętego okresu czasowego zmieniał swoje wartości na większe lub mniejsze od jedności. W 3 wymienionych spółkach zauważono zależność, że im krótszy badany okres czasowy tym wartości parametru beta są mniejsze. Świadczy to o tym, że spółki te reagują w różny sposób na zmiany zachodzące na rynku. Ponadto współczynniki beta oszacowane na podstawie wybranych okresów charakteryzują się bardzo niskimi wartościami p-value i żadna ich wartość nie przekracza poziomu istotności 0,05. Dowodzi to, że poziom parametru beta nie jest stabilny w analizowanych podokresach. W 5 kolumnie tabeli 1 oszacowano wartość błędu standardowego i zauważono, że wraz ze spadkiem liczebności próby estymacyjnej wzrasta jego wartość. Odwrotną zależność można dostrzec jedynie w spółce NFLX.

We wszystkich przedstawionych spółkach model jednowskaźnikowy słabo opisuje zmiany stóp zwrotu mierzone współczynnikiem determinacji R^2 . Współczynnik ten we wszystkich analizowanych okresach dla wybranych spółek wynosi poniżej 40%. Najwyższy poziom tego wskaźnika występuje w okresie P4 w spółce NFLX, a najniższy, poniżej 0,1 w okresie P5 w spółce EVC.

W kolumnie 7. pogrubiono wyniki opisujące wartości statystyki t, które wskazują na odrzucenie hipotezy zerowej związanej z brakiem statystycznej istotności indeksu rynku na kształtowanie się stóp zwrotu. Tym samym zauważono, że żaden z analizowanych modeli nie warunkował odrzucenia hipotezy o zerowej wartości oczekiwanej składnika losowego na poziomie istotności $\alpha = 0,05$.

Analiza stabilności współczynnika beta spółek medialnych DJ Broadcasting & Entertainment Index

Staość parametrów beta w całym okresie estymacji i predykcji odzwierciedla ich poziom stabilności. Problem ze stabilnością pojawia się, gdy występują zmiany położenia współczynnika beta względem jego poziomu neutralnego. W przypadku rynków kapitałowych najczęściej wykorzystywanym okresem badawczym do estymacji parametru beta

i jego zmian w czasie to 5 lat. W niektórych przypadkach trudne jest określenie odpowiedniej długości próby wykorzystywanej do wyznaczania poziomu stabilności tego wskaźnika. Dlatego w przedstawionych badaniach analizowano zmiany parametru beta na podstawie prób o różnej długości. Do oceny stabilności parametru beta wykorzystano test t-Studenta o równości parametrów regresji, test stabilności parametrów Kołmogorova-Smirnova oraz metodę przedziałów kwantylowych.

W przypadku testu o równości parametrów regresji i założenia o niezależności współczynników beta od długości i zakresu próby estymacyjnej weryfikowano następującą hipotezę:

$$H_0 : \beta_i = \beta_j$$

gdzie: β_i, β_j to współczynniki wyznaczone dla modeli szacowanych na podstawie i -tej i j -tej próby estymacyjnej $i = D1, ..., D5, j = D1, ..., D5, i \neq j$.

Współczynniki beta każdego modelu zostały sprawdzone statystyką t-Studenta.

W tabeli 2 zweryfikowano hipotezę zerową zakładającą, że bety dla wszystkich wybranych spółek medialnych DJ Broadcasting & Entertainment Index nie są istotnie różne w analizowanych podokresach. Porównano parametry beta i ich zróżnicowanie względem poszczególnych okresów P1 – P5. Stwierdzono, że w badanym okresie nie występowały istotne statystycznie różnice wartości parametrów oszacowane na różnych próbach, a tym samym współczynniki beta uznano za stabilne.

Tabela 2. Analiza stabilności parametrów beta oszacowanych na podstawie testu t-Studenta mierzonych współczynnikiem p-value na poziomie istotności $\alpha = 0,05$ w podokresach P1-P5

Beta	P1	P2	P3	P4	P5
P1	0,00	0,47	0,33	0,33	0,16
P2	0,47	0,00	0,32	0,31	0,15
P3	0,33	0,32	0,00	0,50	0,50
P4	0,33	0,31	0,50	0,00	0,34
P5	0,16	0,15	0,50	0,34	0,00

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3. Analiza stabilności parametrów beta oszacowanych na podstawie testu t-Studenta mierzonych współczynnikiem p-value na poziomie istotności $\alpha = 0,05$ w poszczególnych spółkach

Spółka	Okres	P1	P2	P3	P4	P5
DISCA	P1	0,00	0,39	0,38	0,23	0,18
	P2	0,39	0,00	0,49	0,31	0,24
	P3	0,38	0,49	0,00	0,33	0,26
	P4	0,23	0,31	0,33	0,00	0,40
	P5	0,18	0,24	0,26	0,40	0,00
DIS	P1	0,00	0,48	0,44	0,37	0,22
	P2	0,48	0,00	0,42	0,36	0,21
	P3	0,44	0,42	0,00	0,42	0,25
	P4	0,37	0,36	0,42	0,00	0,32
	P5	0,22	0,21	0,25	0,32	0,00
NFLX	P1	0,00	0,34	0,43	0,38	0,33
	P2	0,34	0,00	0,41	0,49	0,44
	P3	0,43	0,41	0,00	0,44	0,39
	P4	0,38	0,49	0,44	0,00	0,44
	P5	0,33	0,44	0,39	0,44	0,00
CETV	P1	0,00	0,40	0,30	0,37	0,09
	P2	0,40	0,00	0,40	0,29	0,13
	P3	0,30	0,40	0,00	0,22	0,18
	P4	0,37	0,29	0,22	0,00	0,07
	P5	0,09	0,13	0,18	0,07	0,00
TV	P1	0,00	0,50	0,46	0,47	0,34
	P2	0,50	0,00	0,47	0,47	0,35
	P3	0,46	0,47	0,00	0,45	0,37
	P4	0,47	0,47	0,45	0,00	0,35
	P5	0,34	0,35	0,37	0,35	0,00
EVC	P1	0,00	0,38	0,33	0,22	0,45
	P2	0,38	0,00	0,43	0,29	0,38
	P3	0,33	0,43	0,00	0,35	0,35
	P4	0,22	0,29	0,35	0,00	0,26
	P5	0,45	0,38	0,35	0,26	0,00

Źródło: opracowanie własne.

W tabeli 3 porównano parametry beta oszacowane na podstawie dziennych, logarytmicznych stóp zwrotu dla wyróżnionych podokresów według zasady „każdy z każdym” w ramach badania stabilności parametru beta dla każdej pojedynczej spółki. Weryfikowana hipoteza dotyczyła niezależności parametru beta od długości i zakresu próby estymacyjnej: $H_0 : \beta = \beta_{D1}$, co oznacza, że bety z okresów D2-D5 nie są istotnie

różne od wartości tego parametru wyznaczonych z najdłuższych prób lub $H_0 : \beta = \beta_{D5}$, co oznacza, że bety z okresów D1-D4 nie są istotnie różne od oszacowanych dla prób najkrótszych. Zgodnie z wynikami zawartymi w tabeli 3 nie ma podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej dla wszystkich analizowanych spółek.

Wyniki testu t-Studenta wskazują na słabe zróżnicowanie porównywalnych oszacowań parametru beta dla różnych okresów oraz świadczą o małej wrażliwości tego współczynnika na zmiany próby estymacyjnej. W przypadku testu Kołmogorova-Smirnova, zbiór stóp zwrotu podlegający badaniom został podzielony na 5 identycznych części. Zróżnicowanie rozkładów parametrów beta zostało przedstawione w tabeli 4. Wartości testu zostały oszacowane dla wszystkich analizowanych spółek na poziom istotności alfa 0,01.

Tabela 4. Analiza stabilności parametrów beta oszacowanych na podstawie testu Kołmogorova-Smirnova

ks-stat	P1	P2	P3	P4	P5
P1	0,00000	0,66085	0,75476	0,75246	0,63403
P2	0,66085	0,00000	0,77527	0,77288	0,66164
P3	0,75476	0,77527	0,00000	0,77707	0,66534
P4	0,75246	0,77288	0,77707	0,00000	0,68378
P5	0,63403	0,66164	0,66534	0,68378	0,00000

Źródło: opracowanie własne.

Przedstawione dane w tabeli 4 dowodzą, że bety badane dla wszystkich wybranych spółek medialnych *DJ Broadcasting & Entertainment Index* nie różnią się istotnie w analizowanych podokresach. W ostatnim etapie badań zastosowano metody przedziałów kwantylowych. W tym celu współczynniki beta podzielono na 4 grupy odpowiadające 4 przedziałom kwantylowym i przyporządkowano współczynniki beta do każdej grupy. W pierwszej grupie znalazły się akcje spółek najslabiej reagujących na zmiany rynku, o najmniejszych miarach współczynnika beta do maksymalnej wartości 0,80. W drugiej grupie uwzględniono wartości pomiędzy wartością 0,81 a 0,90. Do trzeciego przedziału kwantylowego przyporządkowano spółki o wartościach beta od 0,91 do 1,00. Ostatni przedział zawiera wszystkie spółki o parametrze beta większym niż 1 (zob. tabela 5).

Tabela 5. Przedziały kwartylowe

Kwantyl	Przedział	P1		P2		P2	
		Spółka	Parametr beta	Spółka	Parametr beta	Spółka	Parametr beta
I	<0,81					CETV	0,78
						TV	0,79
II	0,81 – 0,90	DIS	0,85	DIS	0,83	DIS	0,81
		TV	0,95				
III	0,90 – 1,00	CETV	1,00	TV	0,94	DISCA	0,91
						EVC	0,99
IV	>1,00	DISCA	1,01	CETV	1,03	NFLX	1,70
		EVC	1,10	DISCA	1,05		
		NFLX	1,53	EVC	1,08		
		P4		P5			
I	<0,81	CETV	0,78	CETV	0,69		
		TV	0,79	DIS	0,78		
II	0,81 – 0,90	DIS	0,81	EVC	0,82		
III	0,90 – 1,00	DISCA	0,91	DISCA	0,92		
		EVC	0,99	TV	0,93		
IV	>1,00	NFLX	1,70	NFLX	1,41		

Źródło: opracowanie własne.

Zastosowana metoda w badaniach polega na porównaniu przynależności współczynników beta do określonych przedziałów kwantylowych. Dlatego kolejno dokonano porównania parametrów beta zgodnie z zasadą „każdy z każdym” tworząc macierz przejść pomiędzy poszczególnymi grupami (tabela 6).

Tabela 6. Liczba przejść z kwartyła do kwartyła w poszczególnych spółkach

Przejście o i klas	DIS	TV	CETV	DISCA	EVC	NFLX
i=0	6	2	3	4	2	10
i=1	4	4	1	6	6	0
i=2	0	4	3	0	2	0
i=3	0	0	3	0	0	0
W [%]	80,00	50,00	46,25	70,00	55,00	100,00

Źródło: opracowanie własne

W tabeli 6 oszacowano wartość miernika syntetycznego informującego o stabilności parametru beta z uwzględnieniem odległości między kwartylami. Obliczeń dokonano na podstawie następującego wzoru:

$$W0 = \sum_{i=0}^3 (x^i / 2^i) * 100\%$$

gdzie: $W0$ – wskaźnik odległości, x^i – udział odległości równych „i” dla badanego wektora odległości $i = 0, 1, 2, 3$. Dla współczynników beta całkowicie stabilnych wskaźnik ten przyjmuje wartość 100%.

Współczynnik beta spółki NFLX odznaczał się pełną stabilnością w analizowanym okresie. Dodatkowo wyniki badań dowodzą, że współczynnik $W0$ jest również wysoki dla spółek DISCA i DIS. Najczęściej przynależność do konkretnego kwartyła zmieniała się dla spółek CETV i EVC.

Zakończenie

W celu weryfikacji założeń istotny jest wybór odpowiedniej próby estymacyjnej. Zbyt krótka próba badawcza często nie pozwala na zastosowanie wyszukanych metod estymacji charakterystycznych dla szeregów czasowych. Z kolei zbyt długa liczba danych uśrednia informacje

pochodzące z wyników obserwacji i prowadzi do błędnych wniosków, w konsekwencji błędnych decyzji inwestycyjnych.

W badaniach dokonano analizy parametrów beta dla 6 wybranych spółek, spośród których dla 3 z nich parametr beta okazał się stabilnych. Spółki te nie zmieniały swojego położenia badanego metodą przedziałów kwartylowych. Były stabilne pomimo testowania prób estymacyjnych o różnej długości. Nie wykazywały gorszych wyników od innych badanych spółek. Do kategorii spółek stabilnych można zaliczyć NFLX, DIS i DISCA. Należy ostrożnie podejmować decyzje inwestycyjne w oparciu o dane dla spółek CETV i EVC, ponieważ cechują się one wysoką zmiennością. Wszystkie analizowane spółki posiadały wiele cech wspólnych między innymi: żadna z badanych spółek nie spełniła założenia o normalności składnika losowego; żaden z estymowanych modeli nie spełniał wszystkich założeń o strukturze stochastycznej; badane spółki w wybranych szeregach czasowych posiadały parametry beta istotnie różne od zera.

Dodatkowo, okres estymacji dla wybranych spółek okazał się mało znaczący i słabo wpływał na zróżnicowanie wyników. Wyniki analizowanych spółek wskazywały na słabe zróżnicowanie porównywalnych oszacowań parametru beta dla różnych okresów oraz świadczyły o małej wrażliwości tego współczynnika na zmiany próby estymacyjnej.

Bibliografia

- Badea L., *CAPM in the Framework of Current European Capital Market*, "Actual Problems of Economics" 2013, nr 8(146).
- Bhaduri S., Durai S., *Asymetric beta in bull and bear market conditions: Evidence from India*, "Applied Financial Economics Letters" 2006, nr 2.
- Blume M.E., *On the assessment of risk*, "The Journal of finance" 1971, nr 26(1).
- Brennan M.J., Copeland T.E., *Beta Changes around Stock Splits: A Note*, "Journal of Finance" 1988, nr 43(4).
- Clarkson P.M., Thompson R., *Empirical Estimates of Beta When Investors Face Estimation Risk*, "Journal of Finance" 1990, nr 45(2).
- Dębski W., Feder-Sempach E., *Beta Coefficients of Polish Blue Chip Companies in the Period of 2005–2011*, "Folia Oeconomica Stetinensia" 2012, nr 2.
- Dębski W., Feder-Sempach E., Świdorski B., *Beta Stability over Bull and Bear Market on the Warsaw Stock Exchange*, "Folia Oeconomica Stetinensia" 2016, nr 16(1).
- Dębski W., Feder-Sempach E., Świdorski B., *Stabilność parametru beta w okresie rynku byka i niedźwiedzia dla największych spółek warszawskiej GPW*, "Journal of Management and Finance" 2013, nr 11(2).

- Eisenbeiss M., Kauermann G., Semmler W., *Estimating Beta-Coefficients of German Stock Data: A Non – Parametric Approach*, "European Journal of Finance" 2007, nr 13(6).
- Elsas R., El-Shaer M., Theissen E., *Beta and returns revisited: Evidence from the German stock market*, "Journal of International Financial Markets, Institutions & Money" 2003, nr 13(1).
- Eubank A.A., Zumwalt J.K., *An Analysis of the Forecast Error Impact of Alternative Beta Adjustment Techniques and Risk Classes*, "The Journal of Finance" 1979, nr 34(3).
- Fabozzi F.F., Francis J.C., *Stability Tests for Alphas and Betas over Bull and Bear Market Conditions*, "The Journal of Finance" 1977, nr 32(2).
- Feder-Sempach E., *Ryzyko inwestycyjne. Analiza polskiego rynku akcji*, CeDeWu Wydawnictwa Fachowe, Warszawa 2011.
- Kim M., Zumwalt K., *An Analysis of Risk in Bull and Bear Markets*, "Journal of Financial and Quantitative Analysis" 1979, nr 14(5).
- Kompa K., Tarczyński W., Witkowska D., *Współczynnik beta: teoria i praktyka*, Pielaszek Research, Warszawa 2013.
- Levy R.A., *Beta Coefficient as Predictors of Return*, "Financial Analysts Journal" 1974, nr 30(1).
- Lilti J.J., Montagner H.R., *Beta, size and returns: A study on the French Stock Exchange*, "Applied Financial Economics" 1998, nr 8(1).
- Lin W.T., Chen Y.H., *Investment Horizon and Beta Coefficient*, "Journal of Business Research" 1990, nr 21(1).
- Maddala G.S., *Ekonometria*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Ray K.K., *Stability of Beta over Market Phases: An Empirical Study on Indian Stock Market*, "International Research Journal of Finance and Economics" 2010, nr 50.
- Sercu P., Vanderbroek M., Vinaimont T., *Thin-Trading Effects in Beta: Bias v. Estimation Error*, "Journal of Business Finance and Accounting" 2008, nr 35(9/10).
- Sharpe W., *A Simplified Model for Portfolio Analysis*, "Management Science" 1963, nr 9(2).
- Tarczyński W., *O pewnym sposobie wyznaczania współczynnika beta na polskim rynku kapitałowym*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego" 2009, nr 561.
- Welfe A., *Ekonometria. Metody i ich zastosowanie*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1995.
- William F. Sharpe, [w:] *The Concise Encyclopedia of Economics*, <https://www.econlib.org/library/Enc/bios/Sharpe.html/>.

Artur Tyński*

Rywalizacja amerykańsko-rosyjska o środkowoeuropejskie rynki gazu ziemnego

Od początku epoki przemysłowej dynamicznie wzrasta zapotrzebowanie na energię. Z uwagi na to ludzie poszukiwali i wciąż poszukują nowych źródeł energii, paliw napędzających owe źródła, a także sposobów magazynowania oraz przesyłu. Dotychczas podstawowymi źródłami energii elektrycznej były surowce naturalne, to znaczy węgiel kamienny, węgiel brunatny oraz ropa naftowa. Z uwagi na dużą emisyjność gazów cieplarnianych towarzyszących spalaniu wyżej wymienionych kopalin, dotychczasowy rozwój technologiczny oraz gospodarczy świata poskutkował negatywnymi zmianami klimatycznymi. W celu przeciwdziałania zmianom klimatycznym poszczególne organizacje międzynarodowe dążą do minimalizacji emisyjności dotychczasowych gospodarek. Najprostszą drogą do tego jest przeprowadzenie transformacji energetycznej, to znaczy przejścia od krajowej energetyki opartej o paliwa kopalne, do energetyki opartej o odnawialne źródła energii. Z uwagi na niską efektywność technologii magazynów energii nie można oprzeć miksu energetycznego państwa w 100% o odnawialne źródła energii, ponieważ w sytuacji niesprzyjających warunków atmosferycznych, lub jakichkolwiek nieprzewidzianych wydarzeń, doszłoby do *blackoutu*, czyli brakach prądu w krajowych sieciach przesyłowych. Z uwagi na to, miksy energetyczne z dużym udziałem odnawialnych źródeł energii potrzebują tak zwanych mocy stabilizujących, którymi są konwencjonalne źródła energii o niskiej emisyjności gazów cieplarnianych. Takimi mocami stabilizującymi są energetyka jądrowa oparta o uran lub pluton oraz energetyka gazowa oparta o gaz ziemny.

W niniejszym artykule pochyłono się nad drugim z wymienionych surowców niezbędnych do dokonania transformacji energetycznej państwa, a konkretnie nad analizą trwającej rywalizacji pomiędzy Federacją

* Artur Tyński, Kolegium Indywidualnych Studiów Międzyobszarowych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, e-mail: tynski.artur@gmail.com

Rosyjską, a Stanami Zjednoczonymi o środkowoeuropejskie rynki gazowe. W szczególności odniesiono się do dwóch graczy regionu Europy, czyli do Republiki Federalnej Niemiec, a także Rzeczypospolitej Polski. Zarówno Niemcy, jak i Polska są członkami Unii Europejskiej, w związku z tym na wstępie należy wspomnieć o szczególnej roli, którą w światowej walce klimatycznej zajęła Unia Europejska. Wiele państw podpisało Protokół z Kioto będący pierwszym, poważnym dokumentem określającym cele klimatyczne na przyszłość, jednak jedynie Unia Europejska związała swoje kraje członkowskie sankcjami ekonomicznymi wynikającymi z niespełnienia restrykcyjnych (dla takich krajów jak Polska, czy Estonia) norm emisyjnych¹. Z uwagi na wspomniane sankcje, a także ewentualną pozycję negocjacyjną w ramach Unii Europejskiej, transformacja energetyczna kraju zajmuje szczególnie ważne miejsce na liście priorytetów polityki krajowej oraz międzynarodowej poszczególnych państw. Tym bardziej, w kontekście mającego nadejść Nowego Zielonego Ładu, będącego priorytetem polityki nowej Komisji Europejskiej².

Na ten moment, do krajów Unii Europejskiej trafia 320,6 mld m³ gazu ziemnego, z czego aż 250 mld m³ jest przesyłana gazociągami³. Reszta jest transportowana za pomocą terminali LNG oraz samochodów ciężarowych. Roczne zapotrzebowanie Polski na 2019 r. oscyluje między 18-19 mld m³, na co składają się: 8-9 mld m³ gazu transportowanego za pomocą gazociągu jamalskiego z kierunku wschodniego, 5 mld m³ gazu skroplonego zakupionego głównie w Katarze oraz Stanach Zjednoczonych, a także wydobyte własne w wysokości 4 mld m³ gazu ziemnego w skali roku⁴. Niemcy mają największe zapotrzebowanie na gaz ziemny spośród wszystkich krajów unijnych. Na rok 2019 wynosi ono 88,3 mld m³ gazu ziemnego w skali roku. Z czego ponad 35 mld m³ pochodzi z kierunku wschodniego, ponad 25 mld m³ z Królestwa Niderlandów, 19

¹ A. Szafrński, *Prawo Energetyczne, wartości i instrumenty ich realizacji. Źródła prawa energetycznego*, Warszawa 2014, s. 7.

² *Europejski Zielony Ład, czyli wezwanie dla przemysłu*, www.energetyka24.com/europejski-zielony-lad-czyli-wyzwanie-dla-przemyslu-energochlonnego-analiza, [3.01.2020].

³ *Analiza polskiego rynku gazu na tle Europy*, www.energetyka24.com/polski-rynek-gazu-na-tle-europy-analiza, [3.01.2020].

⁴ *Gaz System zapotrzebowanie na usługę przesyłową*, www.biznesalert.pl/wp-content/cache/thumbnails/2019/01/Gaz-System-zapotrzebowanie-na-usluge-przesylowa-do-2040-roku-590x2000, [3.01.2020].

mld m³ z Królestwa Norwegii, ponad 6 mld m³ z wydobycia własnego, a około 2 mld m³ z pozostałych kierunków⁵.

Głównym dostawcą surowców energetycznych w Europie jest Federacja Rosyjska. Pierwszy rurociąg mający pomóc w transporcie ropy naftowej ze wschodu (z pól naftowych wokół Baku) w kierunku niemieckim został wybudowany jeszcze w czasach carskich przez Alfreda oraz Emanuela Noblów w 1905 r.⁶ Bogate w surowce terytorium rosyjskie wielokrotnie okazywało się strategicznym oraz ekonomicznym atutem dla tego państwa. Współcześnie, w 2017 r., aż 40% rosyjskiego PKB miało swoje źródło w eksporcie ropy naftowej⁷. Głównymi kupcami są kraje Europy Środkowo-Wschodniej, to znaczy: Białoruś, Czechy, Litwa, Niemcy, Polska, Słowacja oraz Węgry⁸. W porównaniu do ropy naftowej mniejsze zyski finansowe, ale dzięki międzynarodowym trendom energetycznym, większe zyski polityczne gwarantuje eksport gazu ziemnego. W obrębie obszaru delimitowanego morzami (Adriatyckim, Bałtyckim oraz Czarnym) Federacja Rosyjska jest niemalże monopolistą. Tak silna pozycja Federacji Rosyjskiej jest zagwarantowana dzięki Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich oraz polityce energetycznej Układu Warszawskiego.

W dużej mierze jest to spowodowane przez politykę infrastrukturalną oraz surowcową, prowadzoną przez Moskwę w czasie minionego systemu. Większość krajów Układu Warszawskiego nie posiada złóż surowców, które pozwoliłyby na samodzielność energetyczną. W konsekwencji, poszczególne państwa są zmuszone kupować surowce energetyczne z kierunku wschodniego. Moskwa wykorzystując swoją dominującą pozycję w ramach bloku państw komunistycznych, wdrażała plan Aleksieja Kosygina (wicepremiera, a następnie premiera ZSRR) polegający na „opłaceniu” najpierw Europy Środkowo-Wschodniej, a następnie krajów Europy Zachodniej siecią infrastruktury przesyłowej gazu ziemnego oraz ropy naftowej, w celu uzależnienia państw od rosyjskich surowców⁹. Z uwagi na ciężar finansowy inwestycji w budowę systemu gazociągu, za obietnice stałych i tanich dostaw surowców zostały zaan-

⁵ *A secure energy supply for Europe*, www.wingas.com/en/raw-material-natural-gas/where-does-europe-get-its-natural-gas, [3.01.2020].

⁶ A. Krajewski, *Krew cywilizacji: biografia ropy naftowej*, Kraków 2018, s. 128.

⁷ W. Konuńczku, *Najlepszy sojusznik Rosji*, Warszawa 2012, s. 9.

⁸ P. Maciążek, *Stawka większa niż gaz*, Warszawa 2018, s. 19.

⁹ A. Krajewski, op. cit., s. 251.

gażowane poszczególne kraje Układu Warszawskiego (stąd nazwa gazo-
ciągu: *Sojusz*). Także utworzony w 1973 r. państwowy koncern paliwowy
Sojuzgazexport pozyskiwał zachodnie rozwiązania technologiczne oraz
niezbędne maszyny przemysłowe w zamian za ofertę przyszłych, atrak-
cyjnych dostaw gazu. W ten sposób już w 1978 r. gaz ziemny „popłynął”
z Orenburga do krajów Układu Warszawskiego, a także do Austrii, Nie-
miec Zachodnich oraz Włoch. Co roku *Sojusz* dostarcza 28 mld m³ gazu
ziemnego, z czego połowa trafiała do krajów zachodnich, a połowa do
krajów byłego bloku wschodniego. Z uwagi na sukces gazociągu *Sojusz*,
kolejnym celem miała być budowa gazociągu jamalskiego, mającego
połączyć złoża Półwyspu Jamalskiego z Europą Zachodnią, a także po-
dwoić transport gazu ziemnego na zachód¹⁰. W ten sposób budowane
rurociągi przebiegały ze wschodu na zachód, z pominięciem połączeń
północ – południe. Dzięki temu, z jednej strony, Moskwa mogła ekspor-
tować swoje surowce do pozostałych krajów Układu Warszawskiego
(oraz Niemiec, Austrii, Włoch), a z drugiej uniemożliwiała w ten sposób
współpracę państw satelickich w celu wzajemnego przesyłu surowców,
co wzmacniałoby ich pozycję negocjacyjną.

Po upadku ZSRR, wybudwana infrastruktura oraz mapy mental-
ne wśród decydentów krajów kupujących surowce z kierunku wschod-
niego pozwoliły wdrożyć tzw. doktrynę Falina-Kwiecińskiego (ostatni
sowiecki ambasador w Republice Federalnej Niemiec). Doktryna ta za-
kłada, że rolę, którą dotychczas spełniała Armia Czerwona, wywierając
wpływ na politykę krajów ościennych, w nowych warunkach powinien
zająć eksport surowców energetycznych – ropy naftowej oraz gazu
ziemnego – niezbędnych do funkcjonowania współczesnego przemysłu,
gospodarki, administracji oraz obiegu informacji¹¹.

Przykładami prób wywierania wpływu na politykę państw ościen-
nych za sprawą eksportu surowców energetycznych są niespodziewane
przerwy w przesyłach gazu ziemnego w trakcie wizyty Prezydenta Stanów
Zjednoczonych Donalda Trumpa w 2017 r. w Polsce, w trakcie warszaw-
skiego szczytu NATO 2016 r.¹², w trakcie oddania do użytku gazoportu

¹⁰ A. Krajewski, op. cit., s. 252.

¹¹ J. Wiech, *Energiewende: nowe niemieckie imperium*, Warszawa 2019, s. 74.

¹² Ibidem.

w Świnoujściu¹³, w trakcie rekordowych pod względem mrozu miesięcy zimowych oraz w trakcie nocy sylwestrowej 2009 r., gdy Rosjanie osten-tacyjnie „zakręcili kurek” z gazem biegnącym do Ukrainy¹⁴. Na przykła-dzie ropy naftowej można przywołać sytuację z kwietnia 2019 r., gdy w systemie ropociągów *Przyjaźń* była pompowana ropa naftowa z du-żym stężeniem chloru, co nie dość, że powoduje przepompowaną ropy bezużyteczną do czasu oczyszczenia (pierwsza polska oczyszczalnia ropy naftowej została oddana do użytku po tej sytuacji), to dodatkowo naraża rafinerie na awarię, co jest szczególnie doniosłe dla uzależnionej od swoich rafinerii gospodarce białoruskiej.

Kolejnym przykładem są nierynkowe praktyki w trakcie uzgad-niania kontraktów na przesył oraz zakup surowców ze słabszymi, bądź wrogimi sobie klientami. W ten sposób gaz ziemny kupowany przez Polskę od Rosji na podstawie umowy gazowej był najdroższym w Unii Europejskiej¹⁵. Różnice w traktowaniu klientów przez Kreml dobrze widać także na przykładzie umów tranzytowych, w ramach których, Polska zarabia na tranzycie rosyjskiego gazu na zachód 21 mln złotych rocznie, gdy zyski Ukrainy w ostatnich latach oscylowały pomiędzy 2-3 mlrd. dolarów w skali roku¹⁶.

Niemniej, pomimo wyżej wspomnianych negatywnych zagrywek realizowanych przez Kreml, rosyjski gaz dalej z uwagi na warunki geo-graficzne oraz infrastrukturę jest najprostszym, a teoretycznie także najtańszym do przetransportowania. Szybko zostało to zauważone przez niemieckich polityków, którzy postanowili oprzeć transformację energe-tyczną swojego kraju o rosyjski surowiec. Preludium dla tej decyzji był kryzys naftowy z 1973 r., gdy państwa zrzeszone w Organizacji Arab-skich Krajów Eksportujących Ropę Naftową (OAPEC) zdecydowały się nałożyć embargo na dostawy ropy naftowej dla krajów, które wsparły Państwo Izrael w wojnie Jom Kipur. W ten sposób został spowodowany kryzys ekonomiczny, który szczególnie mocno uderzył w państwa Euro-

¹³ *Przypadkowe problemy gazociągu jamalskiego*, <https://www.energetyka24.com/przypadkowe-problemy-gazociagu-jamalskiego-w-przededniu-wizyty-trumpa-w-polsce-komentarz>, [3.01.2020].

¹⁴ *Polska chwilowo bez rosyjskiego gazu*, <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna/news/polska-chwilowo-bez-rosyjskiego-gazu/>, [3.01.2020].

¹⁵ Raport Najwyższej Izby Kontroli nr 19/2013/P/11/184, s. 15, <https://www.nik.gov.pl/-plik/id,17128,vp,19688.pdf>, [4.01.2020].

¹⁶ P. Maciążek, *Stawka większa niż gaz*, Arbitor, Warszawa 2018, s. 59.

py Zachodniej oraz Stany Zjednoczone. Wówczas cena baryłki ropy naftowej wzrosła wtedy z poziomu ówczesnych 2 dolarów do prawie 15 dolarów¹⁷. Nie minęła nawet dekada, gdy w 1979 r. ponownie doszło do kryzysu naftowego, tym razem jeszcze mocniejszego w związku z napiętą sytuacją w Iranie. Cena ropy naftowej wzrosła z 10 dolarów do 24 dolarów za baryłkę¹⁸.

W takim kontekście doszło do publikacji książki pod tytułem „Zwrot energetyczny. Wzrost i dobrobyt bez ropy i uranu”, w której autorzy (Florentin Krause, Hartmut Bossel oraz Karl-Friedrich Muller-Reißmann) domagali się radykalnej zmiany polityki energetycznej Republiki Federalnej Niemiec, mającej polegać na odejściu od surowców kopalnych na rzecz odnawialnych źródeł energii. Równolegle w latach 80. XX wieku doszło do dynamicznej popularności środowisk ekologicznych, postulujących globalne działania na rzecz poprawy klimatu w związku z zauważalnymi anomaliami klimatycznymi, polegającymi najpierw na ochłodzeniu, a następnie nagłym ociepleniu klimatu. Rozwój wspomnianych ruchów „zbiegł się” jeszcze z odkryciem tzw. dziury ozonowej (1982 r.), a także z katastrofą w elektrowni jądrowej w Czarnobylu (1986 r.) oraz katastrofą tankowca Exxon Valdez¹⁹ (1989 r.).

Zbieg towarzyszących sobie na przestrzeni dwudziestu lat okoliczności, doprowadził niemieckich polityków do ryzykownej, drogiej, ale niezbędnej decyzji o rozpoczęciu – *Energiewende* – niemieckiej transformacji energetycznej, będącej głównym beneficjentem taniego, rosyjskiego gazu.

U progu XXI wieku rząd kanclerza Gerharda Schrödera (1995-2005) zdecydował o wyłączeniu pierwszych reaktorów jądrowych²⁰, przygotował legislację pod przyszły rozwój przedsiębiorstw mających zająć się produkcją technologii odnawialnych źródeł energii (*Erneuerbare-Energien-Gesetz*) oraz dwa tygodnie przed przegranymi przez siebie wyborami parlamentarnymi (co zapowiadały liczne sondaże) kanclerz Schröder podpisał pierwsze porozumienia dotyczące budowy gazociągu *Nord Stream I*, który biegnąc po dnie Bałtyku połączył Niem-

¹⁷ J. Wiech, op. cit., s. 11.

¹⁸ Ibidem, s. 12.

¹⁹ Co skutkowało śmiercią 250 tysięcy morskich ptaków, prawie 3 tysięcy wydr, 300 fok, 247 orłów i 22 orek. Zob. Ibidem, s. 13.

²⁰ *Atom, Energiewende OZA niemiecka energetyka*, <https://www.biznesalert.pl/atom-energiewende-oze-niemcy-energetyka/>, [3.01.2020].

cy oraz Rosję z pominięciem krajów tranzytowych. *Nord Stream I* składający się z dwóch rur umożliwił przesył 55 mld m³ gazu rocznie, tym samym perspektywicznie wiążąc niemiecką transformację energetyczną z rosyjskim gazem. Jest to niskoemisyjne paliwo dla bloków gazowych, których zadaniem jest stabilizacja odnawialnych źródeł energii w ramach niemieckiego miksu energetycznego²¹. Obejmując urząd Kancelarza Niemiec, Angela Merkel udzieliła gwarancje pokrycia kosztów projektu budowy drugiej linii gazociągu północnego, czyli *Nord Stream II*.

Jednocześnie należy wspomnieć, że był kanclerz Niemiec G. Schröder dołączył do rady nadzorczej spółki Nord Stream AG, następnie w 2016 r. stanął na czele spółki Nord Stream 2 AG, a od 2017 r. został szefem rady dyrektorów Rosnieftu²². Poza G. Schröderem rosyjskie koncerny energetyczne „pozyskały” także innych polityków SPD i są nimi m.in.: Henning Voscherau (od 2012 r. szef Rady Dyrektorów spółki South Stream Transport AG); Heino Wiese (szef kampanii wyborczej kanclerza G. Schrödera, aktualnie powiązany z austriacką OMV współfinansującą projekt Nord Stream II); Marion Scheller (urzędniczka w Ministerstwie Gospodarki, od 2016 r. w spółce Nord Stream 2 AG)²³.

W celu zrozumienia rosyjskiego działania na rynku gazowym, należy spojrzeć na wewnętrzny rynek energetyczny głównego partnera handlowego, którym dla Rosji są Niemcy, w kontekście gazu ziemnego. Niemieckie zapotrzebowanie na prąd w 2018 r. wyniosło 228 GW, a miks energetyczny²⁴ Niemiec wygląda następująco:

- 52,7 GW – farmy wiatrowe na lądzie,
- 5,9 GW – farmy wiatrowe na morzu,
- 45,3 GW – farmy fotowoltaiczne,
- 7,7 GW – elektrownie biomasowe,
- 5,5 GW – turbiny wodne,
- 24,2 GW – bloki węgla kamiennego,
- 21,2 GW – bloki węgla brunatnego,
- 9,5 GW – reaktory atomowe,
- 29,6 GW – bloki gazowe,
- 4,3 GW – bloki naftowe.

²¹ J. Wiech, op. cit., s. 14.

²² *Ulubiony Niemiec Kremla*, <https://www.energetyka24.com/ulubiony-niemiec-kremla-czyli-rosyjska-kariera-gerharda-schrödera-komentarz>, [3.01.2020].

²³ Ibidem.

²⁴ J. Wiech, op. cit., s. 19.

Politycy niemieccy docelowo dążą do wyłączenia elektrowni węglowych oraz atomowych, jednocześnie inwestując w bloki gazowe. Co według wyliczeń Konrada Świrskiego (profesor Politechniki Warszawskiej) będzie wiązało się ze wzrostem zapotrzebowania niemieckiego na gaz ziemny z poziomu aktualnych 88 mld m³ do poziomu 133 mld m³ w skali roku²⁵. Obecnie Niemcy importują 120 mld m³ gazu ziemnego, co powoduje 32 mld m³ gazu nadwyżki na rynku niemieckim. W ten sposób Niemcy, nie posiadając własnych bogatych złóż gazowych, stali się eksporterem gazu na rynki całej Europy²⁶. Gaz niezbędny do dalszej transformacji energetycznej oraz do wzmacniania pozycji eksportera gazu ziemnego w Europie (co jest możliwe dzięki korzystnym cenom zaproponowanym przez partnera rosyjskiego) w dalszej kolejności będzie pozyskiwany dzięki pełniejszemu wykorzystaniu możliwości gazoociągu *Nord Stream I* (55 mld m³ gazu ziemnego przepustowości) oraz realizowanemu gazoociągowi *Nord Stream II* (kolejne 55 mld m³ gazu ziemnego przepustowości)²⁷. Dodatkowe zabezpieczenie mają pełnić niemieckie plany budowy terminali LNG na wybrzeżu Morza Północnego oraz Morza Bałtyckiego, które poza potencjalną dywersyfikacją (niezbędną przy wyczerpywaniu się holenderskich złóż gazu ziemnego)²⁸ umożliwi zakup skroplonego gazu ziemnego²⁹, który Rosja sprzedaje za pomocą swojego terminala LNG na półwyspie Jamalskim³⁰.

Tak więc, kluczowym frontem dla Moskwy, w walce o dalszą monopolizację środkowoeuropejskiego rynku gazu ziemnego jest budowa gazoociągu *Nord Stream II*. Projekt ten jest rozwinięciem zrealizowanego już projektu *Nord Stream I*. Polega on na budowie magistrali o łącznej długości 1,2 tysięcy kilometrów łączącej Rosję oraz Niemcy z pominięciem krajów tranzytowych (Białorusi, Ukrainy, Słowacji, Polski, Czech). Koszt inwestycji realizowanej przez Gazprom wynosi 9,5 mld. euro. Europejskie koncerny energetyczne (tj. niemieckie Uniper oraz Wintershall, francuski Engie, austriacki OMV, a także holenderski

²⁵ 7 mitów Energetyki Gazowej, <http://www.konradswirski.blog.tt.com.pl/7-mitow-energetyki-gazowej/>, [4.01.2020].

²⁶ J. Wiech, op. cit., s. 64.

²⁷ Ibidem, s. 65.

²⁸ Holandia łączy największe złoża gazu Europy, <https://www.biznesalert.pl/holandia-groningen-gaz-nord-stream-2/>, [4.01.2020].

²⁹ Niemcy czarnym koniem europejskiego rynku LNG, <https://www.energetyka24.com/niemcy-czarny-kon-europejskiego-rynku-lng-analiza>, [4.01.2020].

³⁰ Rosyjskie LNG (analiza), <https://biznesalert.pl/rosyjskie-lng-analiza/>, [5.01.2020].

Shell) zgodziły się zagwarantować współfinansowanie projektu w wysokości 5 mld. euro³¹.

Wewnątrz Unii Europejskiej stanowiska w sprawie budowy gazociągu *Nord Stream II* są podzielone. Pomimo tego, oficjalne stanowisko całej UE jako organizacji międzynarodowej na temat *Nord Stream II* jest zdecydowanie negatywne. Objawia się to w raporcie Komisji Spraw Zagranicznych Parlamentu Europejskiego, który ocenia budowę gazociągu jako zagrożenie dla rynku wewnętrznego Unii, a także jako działalność niezgodną z polityką energetyczną UE (nastawionej na dywersyfikację źródeł pozyskiwania surowców)³². Negatywne podejście do gazu, jako surowca nieodnawialnego, jest także widoczna w decyzji Europejskiego Banku Inwestycyjnego, który zrezygnował z kredytowania inwestycji w infrastrukturę gazowniczą³³. Dzięki dyrektywie gazowej doszło także do potwierdzenia jurysdykcji przepisów Unii Europejskiej nad gazociągiem, który znajduje się w wodach terytorialnych państw wchodzących w skład Unii Europejskiej, czemu przeciwni byli zarówno Niemcy, jak i Rosjanie³⁴. Dodatkowym „ciosem” w realizację gazociągu północnego była decyzja Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, który 10 września 2019 r. stwierdził nieważność wcześniejszej decyzji Komisji Europejskiej w sprawie gazociągu OPAL³⁵. Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej wchodzi *ex tunc* oraz działa *erga omnes*. W konsekwencji ogranicza możliwości przesyłowe dla Gazpromu o 50%, tym samym zmniejszając ekonomiczną opłacalność realizacji drugiej linii gazociągu północnego³⁶.

Pewnym *novum* dla sytuacji państw położonych w Europie Środkowo-Wschodniej jest pojawienie się nowego gracza na rynku gazowym, czyli Stanów Zjednoczonych. Pomimo posiadania znaczących złóż ropy

³¹ M. Ruszel, *Nord Stream to geopolityczny instrument polityki energetycznej*, Rzeszów 2016, s. 2.

³² Komisja Europejska krytycznie o *Nord Stream 2*, <https://www.money.pl/gospodarka/komisja-euoparlamentu-krytycznie-o-nord-stream-2-zwieksza-zaleznosc-ue-od-rosji-6345955710937217a.html>, [4.01.2020].

³³ Eksperci krytykują plany wycofania się EBI z kredytowania inwestycji gazowych, <https://www.biznesalert.pl/koniec-finansowania-infrastruktury-gazowej/>, [4.01.2020].

³⁴ Chorwacja bliżej budowy terminalu LNG, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-02-21/>, [4.01.2020].

³⁵ Gazociąg OPAL łączy wzdłuż zachodniej granicy Polski gazociągi *Nord Stream I* oraz potencjalnie *Nord Stream II* z systemem gazowym Czech oraz Słowacji.

³⁶ Cios w interesy Gazpromu. Wyrok TSUE w sprawie gazociągu OPAL, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2019-09-11/>, [4.01.2020].

naftowej oraz gazu ziemnego, z uwagi na duże zapotrzebowanie Stany Zjednoczone na światowym rynku pełniły rolę importera surowców. Moment, który doprowadził do zmiany nazywany „rewolucją łupkową”, jest wynikiem postępu technologicznego, który umożliwił eksploatację wcześniej nieopłacalnych ekonomicznie, a przez to niezagospodarowanych złóż ropy oraz gazu. Dotychczas złoża gazu oraz ropy były wydobywane za pomocą odwiertów pionowych. W tej sytuacji mamy do czynienia z wierceniem poziomym, a następnie szczelinowaniem hydraulicznym, co pozwala na uwolnienie węglowodorów z większych obszarów. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że szczelinowanie może być wielokierunkowe, a także mieć miejsce co 50 metrów, dzięki czemu możliwe jest osiągnięcie sześćdziesięciu szczelinowań na jeden odwiert³⁷. W ten sposób Stany Zjednoczone stały się potentatem na rynku naftowym oraz na rynku gazowym całego świata.

Poza znaczącą ilością surowca niespodziewanie wystawionego na eksport, niewątpliwie atutem strony amerykańskiej jest „inny” sposób wyceny gazu ziemnego. Strona rosyjska wciąż w wycenie kosztów gazu opiera się o relacji do kosztu ropy naftowej, przez co rosyjski gaz ziemny staje się droższy. Strona amerykańska wycenia surowiec na zasadzie *gas-on-gas*, czyli w oparciu o aktualne ceny rynkowe. Dzięki temu cena amerykańskiego gazu jest atrakcyjniejsza. Mocną stroną jest ciągły rozwój technologii skraplania gazu ziemnego, dzięki czemu ta technologia staje się coraz tańsza oraz popularniejsza. Przewagę strony amerykańskiej stanowi również dynamicznie rozwijana sieć gazoportów. W tym momencie w Stanach Zjednoczonych istnieją – Sabine Pass LNG, Cove Point LNG, Cameron LNG, Freeport LNG, a w planach wciąż znajdują się kolejne gazoporty, co niewątpliwie wpłynie na obniżkę cen gazu³⁸.

Dodatkowo sytuacja, w której kraje Europy Środkowo-Wschodniej dążą do dywersyfikacji kierunków importu gazu ziemnego, jest szczególnie korzystna dla Stanów Zjednoczonych. W celu koordynacji swojej polityki energetycznej, Stany Zjednoczone objęły swoim patronatem projekt Trójmorza realizowany pod egidą Prezydenta Rzeczypospolitej Polski oraz Prezydenta Republiki Chorwackiej. Trójmorze jest inicjatywą 12 państw członkowskich Unii Europejskiej znajdujących się po-

³⁷ R. Aguilera, M. Radetzki, *Rewolucja łupkowa: Światowe rynki gazu i ropy naftowej w warunkach transformacji*, „Mineral Economics” 2014, nr 26, s. 6.

³⁸ Ibidem, s. 13.

między Morzem Adriatyckim, Morzem Bałtyckim, a Morzem Czarnym. Jednym z podstawowych celów Trójmorza jest budowa wspólnego rynku gazu ziemnego, czemu mają służyć projektowane na granicach interkonektory oraz plan korytarza gazowego północ – południe, mającego przerwać dotychczasowy układ gazociągów w tej części Europy.

W opisaną strategię wpisuje się zrealizowana budowa gazoportu w Świnoujściu będącego częścią tzw. Bramy Północnej, otwierającej Rzeczpospolitą Polską na dostawców LNG³⁹. Aktualnie gazoport w Świnoujściu jest w stanie przyjąć 5 mld m³ gazu ziemnego w skali roku, jednak już została zapowiedziana jego rozbudowa. Najpierw możliwe będzie przepompowanie 7,5 mld m³ gazu ziemnego w skali roku, a w dalszej perspektywie – 10 mld m³ w skali roku. Polska planuje także zakup terminala LNG w technologii FSRU (*Floating Storage and Regasification Unit*) o wydajności od 4 do 8 mld m³ w skali roku, który miałby się znajdować w Zatoce Gdańskiej. Plany obejmujące budowę Portu Zewnętrznego w Gdyni biorą także pod uwagę umiejscowienie w porcie małego terminala LNG o możliwości przepompowania 2,5 mld m³ gazu ziemnego w skali roku⁴⁰. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że Republika Litewska w 2014 r. uruchomiła pływający terminal LNG w technologii FSRU w Kłajpedzie, który ma wydajność od 2 do 3 mld m³ gazu ziemnego w skali roku⁴¹. W 2019 r. Republika Chorwacka rozpoczęła inwestycję polegającą na zakupie pływającego terminala LNG w technologii FSRU na wyspie Krk, który docelowo ma mieć przepustowość 2,6 mld m³ gazu ziemnego⁴².

Niniejsze inwestycje realizowane z pominięciem wsparcia finansowego Stanów Zjednoczonych niewątpliwie pozytywnie wpływają na możliwości sprzedaży amerykańskiego gazu ziemnego klientom z Europy Środkowo-Wschodniej. Nie zmienia to jednak faktu, że realizowany przez Gazprom projekt gazociągu *Nord Stream II* pozostaje realnym zagrożeniem rynkowym (w kontekście już istniejących gazociągów Sojusz, Jamał, Nord Stream I oraz kończonego Turk Stream). W związku z tym 9 grudnia 2019 r. Izba Reprezentantów, a 17 grudnia 2019 r. ame-

³⁹ R. Miętkiewicz, *Jaki kształt bramy północnej?*, Rzeszów 2019, s. 4.

⁴⁰ R. Miętkiewicz, *Terminal FSRU Gdańsk jako element dywersyfikacji dostaw surowca o znaczeniu strategicznym*, „Gospodarka Materialowa i Logistyka” 2017, nr 12, s.703-712.

⁴¹ R. Miętkiewicz, *Jaki kształt...*, op. cit., s. 3.

⁴² Chorwacja bliżej budowy terminalu LNG, op. cit.

rykański Senat, przyjęły budżet obronny (*National Defense Authorisation Act, NDAA*) na rok 2020, w którym zawarto sankcje wymierzone w gazociąg *Nord Stream II*. Sankcje dotyczą zagranicznych podmiotów, które świadomie sprzedały, wypożyczyły, dostarczyły statki lub ułatwiły (także transakcje finansowe) dostarczenie statków zaangażowanych w układanie rur dla gazociągów *Nord Stream II* na głębokości 30 metrów poniżej poziomu morza i niżej. Sankcje polegają na zamrożeniu aktywów, zablokowanie transakcji tych podmiotów oraz na odmowie wiz amerykańskich dla osób zaangażowanych. Pomimo faktu, że 90% gazociągu zostało już wybudowane, kluczowa dla projektu szwajcarsko-holenderska firma *Allseas*, będąca w posiadaniu statku służącego do układania rur gazociągu, odstąpiła od projektu⁴³. Co z pewnością opóźni realizację projektu oraz narazi go na kolejne koszty wydłużające czas zwrotu inwestycji.

Kolejnym działaniem podjętym przez USA w rywalizacji z Federacją Rosyjską jest próba wejścia amerykańskiego gazu na niemiecki rynek energetyczny, w celu minimalizowania wpływów rosyjskich. 17 maja 2018 r. *The Wall Street Journal* opublikował informacje, zgodnie z którymi miesiąc wcześniej Donald Trump zaproponował Angeli Merkel zniesienie cła na europejskie metale w zamian za rezygnację Niemiec z budowy *Nord Stream II*⁴⁴. Tą propozycję można łączyć z zapowiedzią niemieckiej kanclerz w trakcie jej wizyty w Nowym Jorku na temat budowy niemieckich gazoportów na brzegu Morza Północnego oraz Morza Bałtyckiego, do których mógłby przyplwać amerykański gaz. W 2018 r. niemiecki rząd powołał trzy niezależne od siebie spółki mające zająć się budową trzech gazoportów w Wilhelmshaven, Brunsbüttel oraz Stade, z czego dwa największe mają mieć przepustowość wielkości 18 mld m³ gazu ziemnego w skali roku i mają powstać do roku 2022. Równolegle rosyjski *Novatek* z belgijską firmą *Fluxys* zdecydowały się budować mały gazoport w Rostocku w odległości około 180 km od Świnoujścia⁴⁵.

⁴³ *Sankcje przeciw Nord Stream 2 w budżecie obronnym USA*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-12-18/>, [4.01.2020].

⁴⁴ *Niemcy głównym odbiorcą LNG z USA*, <https://www.energetyka24.com/niemcy-glownym-odbiorca-lng-z-usa-deal-trumpa-i-merkel-niekorzystny-dla-polski>, [4.01.2020].

⁴⁵ *Niemcy czarnym koniem europejskiego rynku LNG*, op. cit.

Rywalizacja amerykańsko rosyjska o środkowoeuropejskie rynki gazu ziemnego jest szczególnie ważnym dla Rzeczypospolitej zjawiskiem. Jej dotychczasowy przebieg wpływa korzystnie na ceny gazu ziemnego oraz polską pozycję negocjacyjną z eksporterami surowca. Jest to tym donioślejsze, że Polityka Energetyczna Polski na rok 2040 zakłada dalszy rozwój infrastruktury gazowej, między innymi polegający na przejściu elektrowni ze starych bloków węglowych na nowe bloki gazowe, co ma ograniczyć polską emisję gazów cieplarnianych. Na koniec warto wspomnieć o ambitnych planach PGNiG polegających na doprowadzeniu błękitnego paliwa do 90% mieszkańców Polski, co może być odpowiedzią na rosnące ceny prądu elektrycznego.

Bibliografia

Literatura:

- Aguilera R., *Rewolucja łupkowa: Światowe rynki gazu i ropy naftowej w warunkach transformacji*, „Mineral Economics” 2014, nr 26.
- Konuńczuk W., *Najlepszy sojusznik Rosji*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2012.
- Krajewski A., *Krew cywilizacji: biografia ropy naftowej*, Wydawnictwo Mandor, Kraków 2018.
- Maciążek P., *Stawka większa niż gaz*, Wydawnictwo Arbitor, Warszawa 2018.
- Miętkiewicz R., *Jaki kształt bramy północnej?*, Wydawnictwo Instytutu Polityki Energetycznej, Rzeszów 2019.
- Miętkiewicz R., *Terminal FSRU Gdańsk jako element dywersyfikacji dostaw surowca o znaczeniu strategicznym*, „Gospodarka Materiałowa & Logistyka” 2017, nr 12.
- Ruszel M., *Nord Stream to geopolityczny instrument polityki energetycznej*, Wydawnictwo Instytutu Polityki Energetycznej, Rzeszów 2016.
- Szafrański A., *Prawo Energetyczne, wartości i instrumenty ich realizacji. Źródła prawa energetycznego*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2014.
- Wiech J., *Energiewende: nowe niemieckie imperium*, Wydawnictwo Defence24, Warszawa 2019.

Netografia:

- Analiza polskiego rynku gazu na tle Europy*, <https://www.energetyka24.com/polski-rynek-gazu-na-tle-europy-analiza/>.
- Atom, Energiewende OZA niemiecka energetyka*, <https://www.biznesalert.pl/atom-energiewende-oze-niemcy-energetyka/>.
- Chorwacja bliżej budowy terminalu LNG*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-02-06/chorwacja-blizaj-budowy-terminalu-lng-na-wyspie-krk/>.
- Europejski Zielony Ład, czyli wezwanie dla przemysłu*, <https://www.energetyka24.com/europejski-zielony-lad-czyli-wyzwanie-dla-przemyslu-energochlonnego-analiza/>.

Gaz System zapotrzebowanie na usługę przesyłową, [https://www.biznesalert.pl/wp-content/cache/thumbnails/2019/01/Gaz-System-zapotrzebowanie-na-usługę-przesyłową-do-2040-roku-590x2000/](https://www.biznesalert.pl/wp-content/cache/thumbnails/2019/01/Gaz-System-zapotrzebowanie-na-usluge-przesylowa-do-2040-roku-590x2000/).

Holandia wylacza największe źródła gazu Europy, <https://www.biznesalert.pl/holandia-groningen-gaz-nord-stream-2/>.

Komisja Europejska krytycznie o Nord Stream 2, <https://www.money.pl/gospodarka/komisja-euoparlamentu-krytycznie-o-nord-stream-2-zwieksza-zaleznosc-ue-od-rosji-6345955710937217a.html/>.

Koniec finansowania gazu, <https://www.biznesalert.pl/ebi-koniec-finansowania-infrastruktury-gazowej-energetyka/>.

Niemcy czarnym koniem europejskiego rynku LNG, <https://www.energetyka24.com/niemcy-czarny-kon-europejskiego-rynku-lng-analiza/>.

Niemcy głównym odbiorcą LNG z USA, <https://www.energetyka24.com/niemcy-glownym-odbiorca-lng-z-usa-deal-trumpa-i-merkel-niekorzystny-dla-polski/>.

Nowelizacja dyrektywy gazowej, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-02-21/novelizacja-dyrektywy-gazowej-unijne-prawo-problem-dla-nord-stream/>.

Polska chwilowo bez rosyjskiego gazu, <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna/news/polska-chwilowo-bez-rosyjskiego-gazu/>.

Przypadkowe problemy gazociągu jamalskiego, <https://www.energetyka24.com/przypadkowe-problemy-gazociagu-jamalskiego-w-przededniu-wizyty-trumpa-w-polsce-komentarz/>.

Raport Najwyżej Izby Kontroli nr 19/2013/P/11/184, <https://www.nik.gov.pl/-plik/id,17128,vp,19688.pdf/>.

Sankcje przeciw Nord Stream 2 w budżecie obronnym USA, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-12-18/sankcje-przeciw-nord-streamowi-2-w-budziecie-obronnym-usa/>.

Ulubiony Niemiec Kremla, <https://www.energetyka24.com/ulubiony-niemiec-kremla-czyli-rosyjska-kariera-gerharda-schradera-komentarz/>.

Technological transformation and its impact on private life in the People's Republic of China

A time of change in modern China

The development of technology is an inseparable element of the modern world. The impact of technological developments on the country's future can be easily observed on actions of the People's Republic of China. China has long ceased to be just a consumer goods-producing country, as it was perceived by Western countries until recently. This is the result of the changes that have occurred in the Middle Kingdom. After the death of Mao Zedong in 1976, Deng Xiaoping outlined four directions of modernization: agriculture, industry, science and technology, national defense. In the contemporary history of economic development of the Chinese state, several stages can be distinguished: 1978–1984 centrally planned economy and decentralization of ownership on the countryside, 1985–1991 centrally planned economy focused on urban areas and since 1991 so called socialist market economy with Chinese specifics¹. At the same time, China seeks scientific solutions to eliminate its socio-economic backwardness in comparison to the Western world. In 1996, a decision was taken to implement the 863 programme, i.e. China's independence from foreign technology². Based on it, the Huawei, ZTE or Lenovo companies were established. Another project was the 973 programme launched in 1997 to start Chinese own technological projects, not drawn from abroad. They were to be based on the extraction of rare-earth metals, which were then allocated to new technological achievements. The next step was the creation of compa-

* Piotr Dutkiewicz, PhD student, Maria Curie Skłodowska University in Lublin (Poland) / mgr Piotr Dutkiewicz, Katedra Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, e-mail: piotrek.dutkiewicz1@gmail.com

¹ D. Pasek, *Jak zawiądnąć ekonomicznie światem w 30 lat – reformy zastosowane w Chinach i socjalizm z chińskimi cechami*, [in:] W. Michalczyk (ed.), *Wybrane problemy gospodarki światowej pierwszej dekady nowego wieku*, Wrocław 2009, pp. 102–109.

² Ł. Michalik, *Oddech chińskiego smoka. Jak Chiny stały się potęgą technologiczną*, [https://gadzetomania.pl/57820,chiny-xiaomi-meizu,\[7.01.2020\]](https://gadzetomania.pl/57820,chiny-xiaomi-meizu,[7.01.2020]).

nies such as Xiaomi, Minzu, which are sometimes referred to in Chinese colloquial speech as *startups*. These companies however should not be described with western understanding of the term. In addition, the space programme, which China is still developing, should be mentioned. The manned flight space programme resulted in the launch of the Shenzhou 5 in 2003. China became the third country in the world to send a man into space. Over the last twenty years, the Middle Kingdom has made enormous changes on the economic and technological fields and has aspired to become a global superpower. „In areas such as nanotechnologies, materials engineering, stem cell research, China can already compete with the United States”³. The ever-increasing spending on science makes Chinese administration very effective in supporting science and making China a technological powerhouse. In 2017, 1. 76 trillion yuan was spent on research, which has increased by 14% comparing to 2016⁴. China now boasts such achievements as placing the Tiangong-2 space laboratory in orbit, building a 500-meter diameter telescope (FAST) Tianyan, or a Mozi scientific quantum satellite, and even plans to create an artificial sun⁵. However, alongside with technological development, more and more real threats have emerged, affecting the private life of the individuals in China.

The concept of privacy

Privacy is one of the fundamental values that should be enjoyed by every person in the world. It stems from the fact that each individual has human rights that are indisputable and guaranteed from the moment of birth. „Private means owned by someone else as personal property, not subject to the State or any public institution, concerning someone’s personal or family matters”⁶. The right to privacy is guaranteed, inter alia, by the 1966 International Covenant on Civil and Political Rights, which came into force in 1976. Article 17 indicates that:

³ E. Bendyk, *Nowe technologie w Chinach*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/-swiat/1503996,1,nowe-technologie-w-chinach.read>, [6.01.2020].

⁴ *Chiny wydały w zeszłym roku prawie 300 mld dolarów na badania i rozwój*, <https://www.forbes.pl/gospodarka/chiny-wydaly-w-zeszlym-roku-prawie-300-mld-dolna-badania-i-rozwoj/09hxhnn>, [6.01.2020].

⁵ E. Horoszkiewicz, *Słońce made in China – energia przyszłości*, <https://instytutboyma.-org/pl/slonce-made-in-china-energia-przyszlosci/>, [9.01.2020].

⁶ See. W. Doroszewski (ed.), *Słownik Języka Polskiego*, Warszawa 1958–1969.

„1. No one shall be subjected to arbitrary or unlawful interference with his private life, family life, home or correspondence or to unlawful attacks on his honour and good name. 2. Everyone has the right to legal protection against such interference and assaults”⁷. The People’s Republic of China has signed the document but has not ratified the convention to this day, which means that international institutions cannot enforce it on its territory.

The private sphere is that area which is to be understood as everything that, due to the justified isolation of the individual from the society as a whole, serves the development of his or her physical and mental personality and the preservation of his or her achieved social position⁸. Privacy is of a completely different nature in democratic systems, where it is most often guaranteed for individuals in the internal law of the state. Non-democratic systems assume public surveillance, so this sphere may not even exist in extreme circumstances. The population is to actively support the system as it is done in totalitarian systems or not to interfere with its functioning as it is done in authoritarian systems. In addition, the importance of the cultural sphere, which shapes such values as the privacy of the population, should be stressed. In the Asia, the state is the most important, and only when the interests of the state are secured the interests of individuals may follow. In the European circle it is individualism that takes priority over collectivism. In the People’s Republic of China, the Confucian philosophy was of great importance for shaping such socio-political views. Individuals are not equal, and the aim of the highest ranked entity is to provide care to others. Like the family, rulers should provide protection to their subjects, and those should fulfil their roles in the social structure⁹. In addition, the Communist Party of China stresses that individualism is linked to the position of the Emperor and the influence that Western countries had in the 19th century on the Middle Kingdom, i. e. at the time of China’s humiliation¹⁰. It is worth mentioning that the issues I describe relate to the Asian area, where democratic values are transferred to the

⁷ Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167, art. 17.

⁸ A. Kopff, *Koncepcja prawa do intymności i do prywatności życia osobistego (zagadnienia konstrukcyjne)*, „Studia Cywilistyczne” 1972, no. 20, Kraków, p. 32.

⁹ T. Łozińska, *Myśl polityczna Czang Kaj-szeka*, Kraków 2017, p. 34.

¹⁰ T. Okraska, *Polityka wewnętrzna ChRL jako czynnik w relacjach chińsko-indyjskich*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2015, no. 14, p. 154.

Western pattern. These values must be subject to cultural adjustment. Japan or South Korea are examples of successful matches.

Social Trust System

First of all, among the biggest systems trying to invigilate the Chinese society today are the *Social Trust System* or the *Social Credit System*, which is a better translation. „ This project concerns the mass collection, processing and publication of economic and non-economic data of individuals, non-profit organisations, business entities, which aims to assess individuals individually and, based on this assessment, to allocate penalties or rewards to them. The project will most likely be a combination of regional and central systems, but it intends to rely on simple identification methods such as the number of the organization"¹¹. The reward can be either a better positioning on the dating portal or a more comfortable place on the plane, and the punishment can be for example lower credit rating or slower Internet connection. Everything depends on the offence and the number of points that will be deducted or awarded to particular personal account. The idea itself was taken from the banking sector by observing credit mechanisms. The aim is to ensure the transparency of companies and security in the public sphere, as this mechanism is to concern both companies and individuals. It assumes punishing people for bad deeds and rewarding them for those that favour society. Furthermore, this programme would be based on the creation of desirable human relations, which already exist in the public sphere of the People's Republic of China. They are called *guanxi*. They originate in Chinese tradition and philosophy. The harmonious socialist society¹² created on this basis assumes the creation of a network of relationships that will affect each other in both private and business life. All this would be done on the basis of collected data that would be provided by selected corporations cooperating with the government. The corporations that work with the government include:

¹¹ A. Zwoliński, *System Kredytu Społecznego (SCC) a biznes w Chinach*, <http://www.-polska-azja.pl/>, [7.01.2020].

¹² *Planning Outline for the Construction of a Social Credit System (2014-2020)*, <https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2014/06/14/planning-outline-for-the-construction-of-a-social-credit-system-2014-2020/?fbclid=IwAR3-FSsGv6WCcpLsWmmh-DUQiLJ9VGt6qDxXna5GHe4r7VXg4bqmtiTR8XMc>, [2.01.2020].

Tencent Inc., which owns the popular WeChat instant messenger in Asia and the Alibaba group (its credit rating and online payment companies), which is one of the largest e-commerce platforms¹³. The program is slowly achieving some successes because it denotes socially useless people. They are citizens who do not do anything productive for many hours or avoid paying for the city. It is worth emphasizing that apart from the political factor, the system would also improve the real functioning of society. However, the most important problem is how far it is possible to separate the practical and political spheres in the People's Republic of China. In my opinion, historical experience has shown the primacy of collectivism over individualism, and thus of the state over the individual.

It is also important to emphasize that the Social Trust System is a part of the reforms that should be looked at holistically. These reforms aim to make the People's Republic of China a superpower. Document issued by The Council of the State of 14 June 2014 underlines that the system will be ready by the end of 2021¹⁴. Attempts to operate the system are being made on an ongoing basis, as exemplified by the pilot programme that was carried out in 2010 in Suining County, Jiangsu Province. „ Since 2012, the inhabitants of the Suining district in the province of Jiangsu, i. e. 1,140 million people, have been learning about the taste of categories A, B, C and D. The rules were clear and accessible to citizens, everyone knew what to do in order to gain or lose points. For example, for breaking traffic regulations minus 20, for drunk driving minus 50, for the lack of care over an old family member or for disrupting the work of the office – another fifty”¹⁵. The program was ineffective and criticized in 2013. The main obstacle was insufficient technological infrastructure. The algorithm incorrectly calculated the ratings of individual units, and at the same time the companies responsible for sending data provided this information were not big enough.

¹³ M. Gostkiewicz, *Chiny podłączą 1,3 miliarda ludzi i wielkie firmy do Matrixa. Prawdziwego. Czerwonej pigułki nie będzie*, <http://weekend.gazeta.pl/>, [03.01.2020].

¹⁴ 国务院关于印发社会信用体系建设规划纲要（2014—2020年）的通知, http://www.gov.cn/zhengce/content/2014-06/27/content_8913.htm?fbclid=IwAR3_ovyWk6Dn7P9aQ-rgk82cLwofwbZ3tZTF5G3zvDLK86otYcMoQsJ5LYQg, [6.01.2020].

¹⁵ K. Sarek, *Kontrola totalna, czyli punkty za uprzejmość*, <https://skosnymokiem.wordpress.com/>, [3.01.2020].

Theoretically, the Social Trust System assumes equal competition between domestic companies and those from abroad. However, given China's political circumstances and the subordination of several key companies to the Communist Party of China, it cannot be ruled out that domestic companies may be favoured. Already now the regulations are accused of favouring domestic companies at the expense of foreign ones. The business decisions that would be made by companies in the already mature form of the system will be no different from the general political line that the Communist Party of China will be creating. Simply put, it will be unprofitable for businesses. It is unclear what the situation would be like for scientific patents. Could inventions invented by companies be requisitioned by the Communist Party of China as a punishment if a negative result is obtained? In the absence of specific provisions, this is possible.

It is also worth discussing whether profiling a citizen is synonymous with the word surveillance in every context. In my opinion, these concepts should be separated. By surveillance is meant the secret observation of someone or secret surveillance of someone¹⁶. The key difference, however, is the political circumstances in which the phenomenon occurs. In the model of a state where the law is respected, there is political pluralism, censorship is limited and there is a guarantee of a large zone of rights and privileges for the society profiling will be positive. In such conditions, for example, profiling could be used to avoid giving credit to an insolvent person or to observe persons who could commit a terrorist attack.

Attempts to modernise the technological infrastructure

Another issue I would like to raise in my article is the case of Huawei, whose employees are accused of spying and stealing technology from other countries (especially the United States). In early 2019, the U. S. Secretary of Justice, based on the information obtained, stated that Huawei has an internal program which rewards employees for information they have stolen¹⁷. The phenomenon has been spotted on

¹⁶ W. Doroszewski (ed.), *Słownik Języka Polskiego*, Warszawa 1958–1969.

¹⁷ A. Sieńko, *Poważne oskarżenia amerykańskiego rządu: Huawei płacił pracownikom za wynoszenie technologii Apple'a*, <https://www.spidersweb.pl/>, [7.01.2020].

the theft of information from Apple, but this also applies to other companies. Among other things, there was an attempt to steal the technology of the heart sensor mounted in the *Apple Watch*. In addition, Huawei has recently been accused of collecting personal information without users knowledge. The activities performed by mobile phones are also monitored. In the equipment of the Chinese company in question there is a suspicion that there are backdoors, or so called *back doors*. These *doors* are gaps in the software that can be used to store or transmit information. Australia and New Zealand took action last year to mitigate the risk and excluded the use of Huawei components in 5G networks, and the Czechs threw the Chinese manufacturer out of state financed transactions¹⁸. In Poland in early January 2019. The Internal Security Agency (ABW) has detained the director of the Polish branch of Huawei and a former ABW officer, currently an employee of French technology firm- Orange. The most appropriate move would be to withdraw Huawei's equipment from the public sector, as the Czechs and partly Americans, for example, have done. It is worth noting that the People's Republic of China remains the main player in the telecommunications sector. Huawei is currently perceived by many countries as a non-transparent company that seeks to provide data on new communication solutions that would help China to better supervise society.

This is not an isolated case, as China has long been considered to be a country "borrowing" technological solutions from other countries. The pirate process is decreasing compared to previous years, but it is not disappearing and still remains at the forefront of the world when it comes to countries with this problem. At the same time, education in the field of intellectual property protection is developing. According to report *f – secure* for 2018. China continues to be the country with the highest number of hacker attacks in the world. On the other hand, they are also ranked 4th in the world in terms of the country most frequently attacked in the cyberspace sphere¹⁹. The Chinese patent offices are the world leader in terms of filing applications. Slowly changing, however, is the fact that new technological tools can be observed, and not, as

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ M. Kosielski, *Ponad 6 milionów cyberataków na Polskę. Jest gorzej niż rok temu*, <https://www.cyberdefence24.pl/>, [2.01.2020].

before, only issues related to the very form of the product, where a large number of goods outside the visual side did not change their use.

The phenomenon of looking for new technologies to ensure more secure data transmission may be connected with looking for new solutions for the Social Trust System project because, as I have already stressed, the biggest problem of the system remains a stable infrastructure based on information technology. Another example of surveillance that could affect the control of society could be the Chinese system for monitoring the emotions expressed by people. The Shenzhen surveillance fair presented a system to be installed in areas where there are large concentrations of people, such as airports or shopping centres. Among the participants were companies such as Baidu or Huawei. According to a report by Financial Times, facial recognition technology is currently being implemented in Xinjiang, a region known as home to over a million Muslims held in internment camps²⁰. Video analysis in terms of verification of emotions would allow to determine the mental state of the recorded person. This could be very helpful in detecting terrorist threats. In the scientific basis, it is very doubtful if the technology would be at such a high level that it would be possible to determine a person on the basis of his/her behaviour in the foreseeable future. It is not possible to establish a pattern of behaviour that is the same for each individual without taking into account the cultural circle, tradition, context or unconditional reflexes of the individual. It should be noted that in China's political situation this mechanism, which would not be verified by an external organisation, will potentially be used by the Communist Party to abuse minorities rights. It is very likely that it will be misused to collect personal data of citizens. This technology is not ready to be used on a larger scale at the moment, as it does not properly verify citizens at the provincial level.

Conclusions

However, the problem of public control may not only concern the Chinese population. If the control of citizens and the mechanism for collecting information about them proves effective, there is a risk of

²⁰ P. Czajkowski, *Chiny rozpoczęły testy systemów monitoringu do „rozpoznawania emocji”*, <https://ithardware.pl/> [2.01.2020].

using similar tools in other countries. You could say that social networking sites are already sending us potential ads that might interest us by the things we choose on the Internet, and Google is monitoring and transmitting data about us. No one is anonymous on the Internet, but there is a difference if we use preventive control tools in a democratic and undemocratic system. In the latter case, social consent to the authorities is not taken into account. This control is not only due to the need for social security, but also to the political security of the Communist Party of China. All privacy will be at risk as all activities will be controlled by the state in the form of a penalty and reward system. The biggest problem with current surveillance tools is insufficient technology for data transmission, but the People's Republic of China is using new methods to improve communication technology. The theft of other countries' knowledge in this area by Huawei may be related to the search for ways to expand the technological infrastructure. Idealistic goals such as transparency, the fight against crime and the fight against corruption in corporate world can only be a facade for the real pursue of absolute control over society.

Bibliography

Documents:

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.

Planning Outline for the Construction of a Social Credit System (2014-2020),

<https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/>.

国务院关于印发社会信用体系建设规划纲要（2014—2020年）的通知,

<http://www.gov.cn/>.

Literature:

Doroszewski W. (ed.), *Słownik Języka Polskiego*, Polskie Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969.

Kopff A., *Koncepcja prawa do intymności i do prywatności życia osobistego (zagadnienia konstrukcyjne)*, „Studia Cywilistyczne” 1972, no. 20, Kraków.

Łozińska T., *Myśl polityczna Czarnej Księgi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017.

Michalczyk W. (ed.), *Wybrane problemy gospodarki światowej pierwszej dekadzie nowego wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009.

Okrasa T., *Polityka wewnętrzna ChRL jako czynnik w relacjach chińsko-indyjskich*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2015, no. 14.

Webography:

Bendyk E., *Nowe technologie w Chinach*, <https://www.polityka.pl/>.

Chiny wydały w zeszłym roku prawie 300 mld dolarów na badania i rozwój, <https://www.forbes.pl/>.

- Czajkowski P., *Chiny rozpoczęły testy systemów monitoringu do „rozpoznawania emocji”*, <https://ithardware.pl/>.
- Gostkiewicz M., *Chiny podłączą 1,3 miliarda ludzi i wielkie firmy do Matrixa. Prawdziwego. Czerwonej pigułki nie będzie*, <http://weekend.gazeta.pl/>.
- Horoszkiewicz E., *Słońce made in China – energia przyszłości*, <https://instytutboyma.org/>.
- Kosielski M., *Ponad 6 milionów cyberataków na Polskę. Jest gorzej niż rok temu*, <https://www.cyberdefence24.pl/>.
- Michalik Ł., *Oddech chińskiego smoka. Jak Chiny stały się potęgą technologiczną*, <https://gadzetomania.pl/>.
- Sarek K., *Kontrola totalna, czyli punkty za uprzejmość*, <https://skosnymokiem.wordpress.com/>.
- Sieńko A., *Poważne oskarżenia amerykańskiego rządu: Huawei płacił pracownikom za wynoszenie technologii Apple’a*, <https://www.spidersweb.pl/>.
- Zwoliński A., *System Kredytu Społecznego (SCC) a biznes w Chinach*, <http://www.polska-azja.pl/>.

20 lat kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej małej przedsiębiorczości

Wprowadzenie

Specjalne Strefy Ekonomiczne (dalej: SSE) to szczególne enklawy administracyjne powołane do życia w celu wspierania i rozwoju gospodarki danego kraju. Wraz z dojrzewaniem gospodarki światowej i pogłębianiem się procesów globalizacyjnych stymulujących gospodarkę wolnorynkową, ekspansja specjalnych enklaw handlowych była nieuchronna i niepowstrzymana. SSE funkcjonują z powodzeniem od kilkadziesiątu lat praktycznie na każdym z kontynentów. Powstałe początkowo jako element polityki gospodarczej danego państwa w zakresie wspierania działalności eksportowej bądź handlu zagranicznego w różnych regionach naszego globu na przestrzeni tych dziesiątek lat strefy ekonomiczne w naturalny sposób ewoluowały i dostosowywały się zarówno do wyzwań i wymogów będących konsekwencją rozwoju światowej gospodarki jak i partykularnych potrzeb i wewnętrznej polityki danego państwa.

Definicja z polskiej ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych z dnia 20 października 1994 r. (Dz.U.2017.1010) brzmi, iż: „strefą” jest wyodrębniona zgodnie z przepisami ustawy, niezamieszkała część terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, na której terenie może być prowadzona działalność gospodarcza na zasadach określonych ustawą¹. Przedsiębiorca inwestujący w obszarze jednej z 14 polskich SSE musi spełnić określone ustawą i relewantnymi rozporządzeniami kryteria, których to wypełnienie jest podstawą do ubiegania się o pomoc publiczną w formie zwolnienia podatkowego CIT bądź PIT.

Podstawowym celem ustanowienia Specjalnych Stref Ekonomicznych w Polsce w myśl artykułu trzeciego ustawy z 1994 r. było przy-

* mgr Jarosław Osmolak, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, e-mail: jaroslaw.osmolak@ue.wroc.pl

¹ Ustawa z dnia 20 października 1994 r. o specjalnych strefach ekonomicznych (Dz.U.2017.1010).

spieszenie rozwoju gospodarczego części terytorium kraju, w szczególności przez:

1. rozwój określonych dziedzin działalności gospodarczej;
2. rozwój nowych rozwiązań technicznych i technologicznych oraz ich wykorzystanie w gospodarce narodowej;
3. rozwój eksportu;
4. zwiększenie konkurencyjności wytwarzanych wyrobów i świadczonych usług;
5. zagospodarowanie istniejącego majątku przemysłowego i infrastruktury gospodarczej;
6. tworzenie nowych miejsc pracy;
7. zagospodarowanie niewykorzystanych zasobów naturalnych z zachowaniem zasad równowagi ekologicznej².

Specjalne Strefy Ekonomiczne w Polsce, a wraz z nimi Kamienogórska, na przestrzeni ponad dwudziestoletniego okresu funkcjonowania przechodziły transformacje zarówno warunkujące ich działalność w oparciu o adekwatne akty normatywne, transformacje w zakresie areалу terenów objętych granicami SSE jak również okres przez który miały funkcjonować. Kluczowym atutem SSE jest pomoc publiczna oferowana w formie zwolnienia podatkowego, która ulegała znacznym zmianom na przestrzeni lat. Istotnym wydaje się podsumowanie 20-letniego okresu jednej z trzech dolnośląskich Specjalnych Stref Ekonomicznych przed ustanowieniem Polskiej Strefy Inwestycji.

Kamienogórska Specjalna Strefa Ekonomiczna Małej Przedsiębiorczości

Zapoczątkowana w 1989 r. przemiana ustrojowa w Polsce wymusiła podjęcie skonkretyzowanych działań na rzecz transformacji i przystosowania gospodarki pod potrzeby wolnego rynku. Nagła transformacja gospodarcza wywołała wiele destrukcyjnych zjawisk takich jak gwałtowne bezrobocie czy też drastyczny spadek produkcji oraz uwypukliła prawie całkowitą dominację niektórych branż przemysłu w poszczególnych regionach Polski. Wysoka skala bezrobocia na początku lat 90. XX wieku wraz z upadkiem dominującego przemysłu lnianego w Kamie-

² Ibidem.

nnej Górze zdeterminowały utworzenie Kamiennogórskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej Małej Przedsiębiorczości³ (dalej: SSEMP).

Kamiennogórska SSEMP utworzona została Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 9 września 1997 r. na podstawie art. 4 ust. 1 ustawy z dnia 20 października 1994 r. o specjalnych strefach ekonomicznych⁴ i była kolejną z 14 utworzonych w 1997 r. Specjalnych Stref Ekonomicznych i jedną z 17 SSE w Polsce⁵. Kamiennogórska Strefa została powołana początkowo na okres 20 lat (do 2017 r.) i obejmowała powierzchnię 234 ha na terenie miasta Kamienna Góra. Początkowo zarządzającym strefą została Karkonoska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A. z siedzibą w Jeleniej Górze lecz już w 1998 r. zarządzanie obszarem strefy przekazane zostało Spółce Akcyjnej – Specjalna Strefa Ekonomiczna Małej Przedsiębiorczości „SSEMP S.A.”⁶.

Pierwsze zezwolenie na prowadzenie działalności gospodarczej w obszarze Strefy wydane zostało w 1998 r., dlatego też jest to rok, od którego należy datować początek faktycznej działalności Strefy. W okresie 20 lat funkcjonowania Kamiennogórskiej SSE wydanych zostało 127 zezwoleń na prowadzenie działalności w obszarze SSE, strefowi inwestorzy ponieśli nakłady inwestycyjne w wysokości ponad 2,7 miliarda PLN oraz utworzonych zostało ponad 7 500 miejsc pracy⁷. Według stanu na 10 maja 2018 r. Kamiennogórska SSEMP obejmowała grunty o powierzchni 540,8285 ha, położone na terenie miast: Jawor, Jelenia Góra, Kamienna Góra, Kowary, Lubań, Ostrów Wielkopolski, Piechowice, Zgorzelec oraz gmin: Bolków, Gryfów Śląski, Janowice Wielkie, Kamienna Góra, Lubań, Lubawka, Lwówek Śląski, Mirsk, Nowogrodzic, Prusice i Żmigród. Oferowane przez Kamiennogórską SSEMP tereny znajdowały się w 17 podstrefach na terenie dwóch województw dolnośląskiego oraz wielkopolskiego.

Powierzchnia i podstrefy konstytuujące Kamiennogórską SSEMP zmieniały się kilkakrotnie w myśl właściwych Rozporządzeń Rady Mini-

³ P. Siudek, B. Wątopek, *Specjalne Strefy Ekonomiczne w Polsce w latach 1995-2009*, Legnica 2011, s. 9.

⁴ Dz.U. nr z 1997 r. 135, poz. 903; Dz.U. z 1998 r. nr 121, poz. 788.

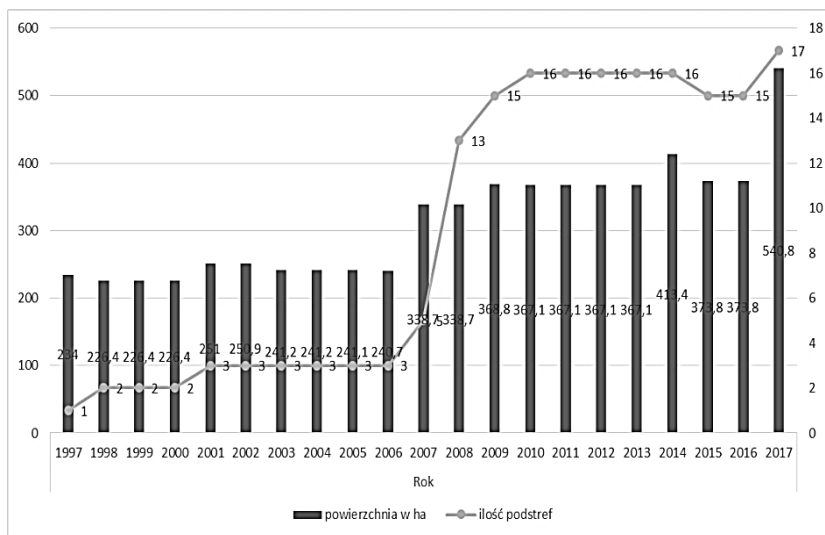
⁵ W 1995 r. utworzona została pierwsza polska SSE - Euro-Park Mielec; w 1996 dwie kolejne: Katowicka i Suwalska Specjalna Strefa Ekonomiczna.

⁶ Dz.U. z 1998 r. nr 121, poz. 788.

⁷ Kamiennogórska Specjalna Strefa Ekonomiczna Małej Przedsiębiorczości, *Działalność Strefy*, http://ssemp.pl/?page_id=1801, [19.05.2019].

strów w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej w latach 1997-2017. Zmiany areалу objętego granicami Kamiennogórskiej SSEMP zobrazowano na Rysunku 1.

Rys. 1. Powierzchnia i podstrefy Kamiennogórskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej Małej Przedsiębiorczości w latach 1997-2017

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rozporządzeń Rady Ministrów w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej z lat 1997–2017 oraz danych źródłowych KSSEMP.

Początkowo w 1997 r. obszar Kamiennogórskiej Strefy wynosił 234 ha i nie wykraczał poza obszar miasta Kamienna Góra⁸, jednakże już rok później w granice Strefy włączony został obszar gminy Nowogrodzic – Wykroty⁹. W 2001 r. dodana została kolejna podstrefa – Jawor¹⁰. Kolejne dwie nowe podstrefy utworzone zostały w 2007 r. (Trzeb-

⁸ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 września 1997 r. w sprawie ustanowienia specjalnej strefy ekonomicznej w Kamiennogórze.

⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 września 1998 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia specjalnej strefy ekonomicznej w Kamiennogórze.

¹⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 2001 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia specjalnej strefy ekonomicznej w Kamiennogórze.

nica i Ostrów Wielkopolski), a obszar Strefy znacznie powiększył się z 240,7222 ha¹¹ do 338,6962 ha¹².

Zauważalny wzrost liczby podstref nastąpił w 2008 r., lecz bez zwiększenia obszaru Kamiennogórskiej SSEMP. Przedmiotowy przyrost liczby podstref nastąpił w skutek wyodrębnienia wcześniej przyłączonych obszarów jako osobne podstrefy¹³. W 2009 r. zostały utworzone podstrefy Gryfów Śląski oraz Dobroszyce¹⁴, a w 2010 r. dodatkowo podstrefa Zgorzelec¹⁵. W myśl Rozporządzenia z dnia 8 kwietnia 2014 r. zlikwidowane zostały dwie podstrefy (Odolanów oraz Kowary), a włączone zostały dwie nowe: Bolków oraz Mirsk, przy czym obszar Strefy znacznie poszerzył się (do 413,3960 ha) poprzez objęcie granicami KSSEMP ponad 43 ha w podstrefie Jawor¹⁶. Niestety, rok później włączony obszar z 2014 r. w Jaworze został wyłączony z obszaru Kamiennogórskiej SSEMP oraz zlikwidowana została podstrefa Dobroszyce; liczba podstref zredukowana została do 15 a obszar Strefy skurczył się ponownie do 373,8344 ha¹⁷.

Ostatnią zmianą¹⁸ w zakresie liczby podstref i areалу objętego granicami Kamiennogórskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej Małej Przedsiębiorczości był 2017 r., gdzie doszło do największego powiększenia Strefy w jej historii z 373,8 ha do 540,8 ha i utworzone zostały podstrefy: Kowary oraz Lwówek Śląski¹⁹. Na koniec 2018 r. stopień zagospodarowania gruntów wyniósł 45,76%²⁰.

¹¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 listopada 2006 r. w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

¹² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 września 2007 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

¹³ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 grudnia 2008 r. w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

¹⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 czerwca 2009 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

¹⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 września 2010 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

¹⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 kwietnia 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

¹⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 lipca 2015 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

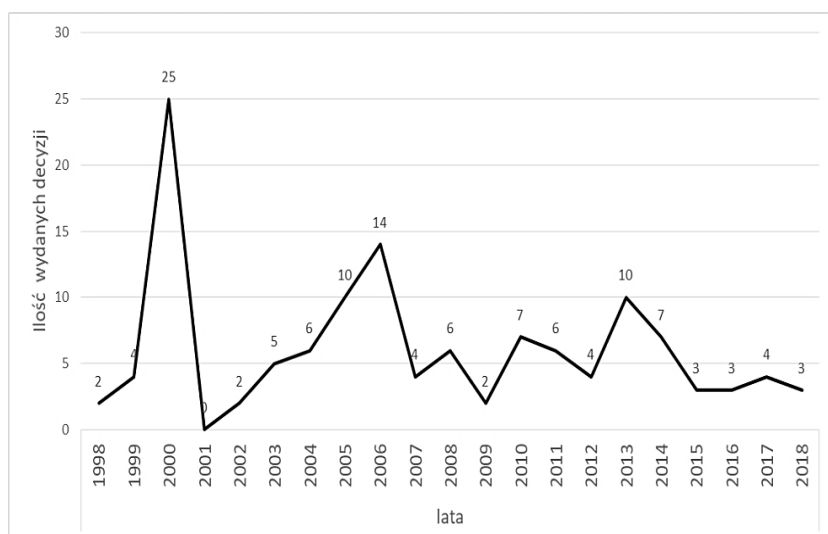
¹⁸ Przed wejściem w życie Ustawy o wspieraniu nowych inwestycji z dnia 10 maja 2018 r.

¹⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 czerwca 2017 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

²⁰ *Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych*. Stan na dzień 31 grudnia 2018 r., Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii, Warszawa 2019, s. 10.

Również w zakresie liczby wydanych zezwoleń na prowadzenie działalności gospodarczej w obszarze KSSEMP można zauważyć pewne kluczowe dla funkcjonowania Strefy okresy. Przedmiotowe zezwolenie wydawane jest przez Zarząd SSEMP S.A. w imieniu Ministra właściwego ds. Gospodarki – określa przedmiot oraz warunki działalności gospodarczej na terenie Strefy (tj. wysokość nakładów inwestycyjnych oraz poziom zatrudnienia). Na przestrzeni 20 lat działalności wydanych zostało 127 zezwoleń²¹. Liczba i dynamika wydanych zezwoleń przez Spółkę zarządzającą Kamiennogórką Specjalną Strefą Ekonomiczną Małej Przedsiębiorczości od 1998 r. do 2018 r. odzwierciedlona została na Rysunku 2.

Rys. 2. Liczba wydanych zezwoleń na prowadzenie działalności gospodarczej w obszarze Kamiennogórkowej SSEMP w okresie 20.08.1998 – 26.10.2018

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Informacji o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych 2006-2018 oraz danych źródłowych KSSEMP.

Spółka zarządzająca obszarem Kamiennogórkowej Specjalnej Strefy Ekonomicznej Małej Przedsiębiorczości, działając w imieniu Ministra właściwego ds. Gospodarki wydała łącznie 127 zezwoleń na prowadzenie

²¹ Według stanu na koniec czwartego kwartału 2018 r.

działalności gospodarczej w obszarze SSE. Szczytowym okresem był rok 2000 (25 wydanych zezwoleń), kolejno lata 2006 (14 wydanych zezwoleń) oraz 2013 (10 wydanych zezwoleń). Mimo, iż inwestor nie ma obowiązku ujawniać motywów podjęcia się inwestycji w partykularnym obszarze można domniemać kierowania się przez inwestorów pewnymi obiektywnymi przesłankami, które są stymulantami w zakresie podejmowania decyzji inwestycyjnych.

Rok 2000 należał do wyjątkowych w zakresie funkcjonowania SSE ze względu na korzystne uwarunkowania legislacyjne. W początkowym okresie SSE firmy funkcjonujące na ich terenach uprawnione były do całkowitego zwolnienia z podatku CIT lub PIT. Co więcej, podmioty prowadzące działalność w Strefie były zwolnione z podatku od nieruchomości usytuowanych w obrębie Strefy²². W 1999 r. Polska rozpoczęła negocjacje akcesyjne z Unią Europejską i koniecznym stało się dostosowanie polskich uwarunkowań legislacyjnych do regulacji wspólnotowych – zwłaszcza w kontekście udzielanej pomocy publicznej.

Jednym z fundamentalnych czynników na polu negocyjacyjnym stała się wysokość pomocy publicznej i konieczność dostosowania polskich przepisów do europejskich założeń w zakresie polityki konkurencji. Obowiązująca wówczas pomoc publiczna dostępna dla przedsiębiorców prowadzących działalność w obszarze jednej z polskich SSE nie spełniała wytycznych określonych w art. 87 Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską²³. Europejskie uregulowania przyznawania pomocy publicznej wprowadzone zostały ustawowo do polskiego porządku prawnego począwszy od 1 stycznia 2001 r. Najważniejsze konsekwencje harmonizacji prawa strefowego z prawem obowiązującym w Unii Europejskiej było ograniczenie wysokości pomocy publicznej do maksymalnego dopuszczalnego pułapu pomocy dla danego regionu oraz likwidacja zapisu o obligatoryjnym, ustawowym zwolnieniu z podatku od nieruchomości.

Przedmiotowe zmiany dostosowujące polskie prawo do prawa unijnego wprowadzone zostały w ramach ustawy z dnia 16 listopada 2000 r. o zmianie ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz.U. 2000 nr 117 poz. 1228). Wchodząca

²² A. Tałasiewicz (red.), *Prawne i podatkowe aspekty prowadzenia działalności w Specjalnych Strefach Ekonomicznych*, Warszawa 2010, s. 19.

²³ Ibidem, s. 20.

w życie z dniem 1 stycznia 2001 r. nowelizacja ustawy o SSE z 16.11.2000 wprowadziła *de iure* dwa odrębne reżimy prawne: dla inwestorów, którzy dokonali inwestycji przed 1 stycznia 2001 r. (wówczas zachowywali oni nabyte przywileje w myśl przepisów obowiązujących w momencie uzyskania przez nich zezwolenia od Strefy) oraz dla inwestorów chcących dokonać inwestycji w obszarze SSE po 1.01.2001 r. Nadmienione zmiany *inter alia* miały wymierny wpływ na intensyfikację inwestycyjną w obszarze Kamiennogórskiej SSEMP w 2000 r. i drastyczną stagnację roku 2001.

W roku 2006 wydanych zostało 14 zezwoleń na prowadzenie działalności w obszarze Kamiennogórskiej SSEMP co uwarunkowane było m.in. korzystną koniunkturą gospodarczą w Polsce i wyjątkową aktywnością inwestorów w owym okresie²⁴. Od 2007 r. rozpoczął się nowy okres budżetowy w Unii Europejskiej a w ślad za tym doszło do nowelizacji rozporządzeń strefowych w zakresie wdrożenia nowej mapy pomocy publicznej. W stosunku do wcześniejszego jednolitego pułapu pomocy publicznej na poziomie 50% (z wyłączeniem paru największych miast polskich gdzie ten pułap był niższy) nowa mapa zróżnicowała poszczególne regiony obniżając tym samym maksymalną wartość dopuszczalnej pomocy publicznej dla 6 najbogatszych polskich województw, w tym dla województwa dolnośląskiego gdzie pułap ten spadł o 10 punktów procentowych²⁵.

Kryzys 2008 r. znalazł swoje odzwierciedlenie również w słabej aktywności inwestycyjnej w 2009 r. gdzie zarząd SSEMP S.A. wydał jedynie 2 zezwolenia. W 2013 r. wydanych zostało 10 zezwoleń w większości dla podmiotów, które już prowadziły działalność gospodarczą w obszarze Strefy a zezwolenia otrzymane w 2013 r. dotyczyły głównie reinwestycji²⁶. Przyczyn wzmożonej aktywności strefowych inwestorów można upatrywać w zmianach w zakresie nowych pułapów pomocy publicznej dla województwa dolnośląskiego i spadku z 40% (obowiązujących do końca 2013 r.) do 25% (obowiązujące od 2014 do 2020 r.).

²⁴ Polska Agencja Inwestycji i Handlu S.A., *Prognozy gospodarcze na 2007 rok*, 11 stycznia 2007, <https://www.paih.gov.pl/>, [20.05.2019].

²⁵ Polska Agencja Inwestycji i Handlu S.A., *Zmiana zasad pomocy regionalnej*, 11 stycznia 2007, https://www.paih.gov.pl/nawosci/?id_news=1255, [20.05.2019].

²⁶ Polska Agencja Inwestycji i Handlu S.A., *Specjalna Strefa Ekonomiczna Małej Przedsiębiorczości w Kamiennogórskiej Górze*, https://www.paih.gov.pl/strefa_inwestora/sse/kamienna_gora, [20.05.2018].

26 października 2018 r. wydane zostało ostatnie zezwolenie w myśl reżimu prawnego sprzed utworzenia Polskiej Strefy Inwestycji i wprowadzenia nowych zasad przyznawania pomocy publicznej Ustawą o wspieraniu inwestycji z 10 maja 2018 r.

Wiodący inwestorzy w Kamiennogórskiej SSEMP

Inwestorzy Kamiennogórskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej Małej Przedsiębiorczości reprezentują zróżnicowany geograficznie i historycznie kapitał, pochodzący w zdecydowanej większości z zagranicy. 10 głównych inwestorów Strefy ujętych zostało w Tabeli 1.

Tabela 1. Główni inwestorzy w obszarze Kamiennogórskiej SSEMP według stanu na 31.12.2018r.

Lp.	Inwestor	Kraj pochodzenia	Przedmiot produkcji
1.	Bauer Print Wykroty Sp. z o.o. Sp. K.	Niemcy	Poligrafia
2.	Joyson Safety Systems Sp. z o.o.	Niemcy	Motoryzacja
3.	Wepa Professional Piechowice S.A.	Niemcy	Papierniczy
4.	Dr Schneider Automotive Polska Sp. z o.o.	Niemcy	Motoryzacja
5.	Toyota Boshoku Poland Sp. z o.o.	Belgia	Motoryzacja
6.	POLCOLORIT S.A.	USA	Ceramika
7.	Weber – Hydraulika Sp. z o.o.	Niemcy	Metalowy
8.	Energomontaż Zachód Wrocław Sp. z o.o.	Polska	Metalowy
9.	AUTOCAM POLAND Sp. z o.o.	Holandia	Motoryzacja
10.	Dr. Schumacher Sp. z o.o.	Niemcy	Kosmetyczny

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Polska Agencja Inwestycji i Handlu S.A., *Specjalna Strefa Ekonomiczna Małej Przedsiębiorczości w Kamiennogórskiej Górze*, https://www.paih.gov.pl/strefa_inwestora/se/kamienna_gora [1.12.2018].

Wiodący inwestorzy KSSEMP to przedsiębiorcy z Niemiec, którzy reprezentują 60% największych przedsiębiorców Strefy. Kolejno są to firmy reprezentujące kapitał z Belgii, USA, Polski i Holandii. Mimo iż czołową branżą jest motoryzacja, wiodący inwestor Bauer Print Wykroty reprezentuje branżę poligraficzną. Profil produkcji strefowych inwestorów odpowiada wyrobom metalowym, papierniczym, ceramicznym i kosmetycznym.

Istotnym jest również fakt, że inwestorzy Kamiennogórskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej Małej Przedsiębiorczości na przestrzeni 20 lat ponieśli nakłady inwestycyjne w wysokości 2 701,9 milionów PLN oraz dali zatrudnienie 7 586 osobom²⁷. Ponadto, Kamiennogórska SSEMP posiada tłumaczenie oficjalnej strony www na 3 języki obce: angielski, niemiecki oraz japoński; jest to jedyna Specjalna Strefa Ekonomiczna w Polsce posiadająca japońskojęzyczną wersję językową oficjalnej witryny internetowej.

Po przyjęciu pakietu rozporządzeń dla poszczególnych SSE 23 lipca 2013 r. Rada Ministrów wydłużyła działalność m.in. Kamiennogórskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej Małej Przedsiębiorczości do roku 2026²⁸. Jednakże, na mocy przepisów wprowadzonych Ustawą o wspieraniu nowych inwestycji (Dz.U. 2018 poz. 1162.) i towarzyszących jej aktów wykonawczych, po roku 2026 Spółka zarządzająca obszarem KSSEMP będzie funkcjonowała w dalszym ciągu, wydając uprawnienia do korzystania z pomocy publicznej decyzje o wsparciu²⁹.

Zakończenie

Dwudziestoletnia historia Kamiennogórskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej to równocześnie historia gospodarcza Polski od końca lat 90. XX wieku do roku 2018. Zmiany legislacyjne, które dokonywały się na przestrzeni 20 lat warunkowały obszar Strefy, intensywność i zasady przyznawania pomocy publicznej jak również zakres czasowy funkcjonowania polskich SSE.

Kamiennogórska Specjalna Strefa Ekonomiczna Małej Przedsiębiorczości obejmuje grunty głównie na terenie Dolnego Śląska, gdzie siedziby mają również dwie pozostałe dolnośląskie Strefy: Wałbrzyska i Legnicka. Mimo naturalnej konkurencji pomiędzy SSE, Kamiennogórska Strefa przyciągała zarówno krajowych jak i zagranicznych inwestorów m.in. atrakcyjnie położonymi i uzbrojonymi terenami inwestycyjnym objętymi pomocą publiczną.

²⁷ Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2018 r., Warszawa 2019, s. 13-16.

²⁸ D. Białas (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w specjalnej strefie ekonomicznej. Aspekty prawne, podatkowe i księgowość*, Warszawa 2015, s. XI.

²⁹ Serwis informacyjno-usługowy dla przedsiębiorcy, *Specjalne Strefy Ekonomiczne a Polska Strefa Inwestycji*, <https://www.biznes.gov.pl/pl/inwestycje/specjalne-strefy-ekonomiczne-a-polska-strefa-inwestycji>, [30.06.2019].

Po 20 latach funkcjonowania KSSEMP 10 maja 2018 r. wprowadzona została Ustawa o wspieraniu nowych inwestycji w myśl której cała Polska stała się wielką strefą ekonomiczną³⁰. Kamiennogórskiej SSEMP, jak i pozostałym 13 polskim SSE, przypisany został obszar do wydawania decyzji o wsparciu, które zastąpiły dotychczasowe zezwolenia. Poprzez Rozporządzenie Ministra Przedsiębiorczości i Technologii z dnia 29 sierpnia 2018 r. w sprawie ustalenia obszarów i przypisania ich zarządzającym, Kamiennogórska SSEMP upoważniona została do udzielania państwowej pomocy przedsiębiorcom na terenie 63 gmin w woj. dolnośląskim i wielkopolskim. Dotychczasowy obszar działalności KSSEMP (tj. 540,8 ha) zwiększył się do około 800 tys. ha, ponieważ Spółka otrzymała prerogatywy do wydawania decyzji o wsparciu gdziekolwiek tylko zezwala na to miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w obszarze będącym w jej właściwości. Efekty, jednakże, działalności Strefy Kamiennogórskiej pod nowymi przepisami to dalszy, potencjalny obszar naukowej eksploracji.

Bibliografia

- Białas D. (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w specjalnej strefie ekonomicznej. Aspekty prawne, podatkowe i księgowe*, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2015.
- Business Insider Polska, *Cała Polska specjalną strefą ekonomiczną*, <https://businessinsider.com.pl/>.
- Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2006 r.*, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2007.
- Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2007 r.*, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2008.
- Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2008 r.*, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2009.
- Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2009 r.*, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2010.
- Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2010 r.*, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2011.
- Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2011 r.*, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2012.
- Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2012 r.*, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2013.

³⁰ Business Insider Polska, *Cała Polska specjalną strefą ekonomiczną*, <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/polska-specjalna-strefa-ekonomiczna/qgf48c2> [20.05.2018].

Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2013 r., Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2014.

Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2014 r., Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2015.

Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2015 r., Ministerstwo Rozwoju, Warszawa 2016.

Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2016 r., Ministerstwo Rozwoju, Warszawa 2017.

Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na dzień 31 grudnia 2018 r., Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii, Warszawa 2019.

IV kw. Przedsiębiorcy posiadający zezwolenia na 31.12.2018, Kamiennogórska Specjalna Strefa Ekonomiczna Małej Przedsiębiorczości, Kamienna Góra 2018.

Kamiennogórska Specjalna Strefa Ekonomiczna Małej Przedsiębiorczości, *Działalność Strefy*, http://ssemp.pl/?page_id=1801/.

Polska Agencja Inwestycji i Handlu S.A., *Prognozy gospodarcze na 2007 rok*, <https://www.paih.gov.pl/>.

Polska Agencja Inwestycji i Handlu S.A., *Specjalna Strefa Ekonomiczna Małej Przedsiębiorczości w Kamiennej Górze*, <https://www.paih.gov.pl/>.

Polska Agencja Inwestycji i Handlu S.A., *Zmiana zasad pomocy regionalnej*, https://www.paih.gov.pl/nawosci/?id_news=1255/.

Rozporządzenie Ministra Przedsiębiorczości i Technologii z dnia 29 sierpnia 2018 r. w sprawie ustalenia obszarów i przypisania ich zarządzającym.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 września 2004 r. w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 grudnia 2008 r. w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 listopada 2006 r. w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 września 2007 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 2003 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia specjalnej strefy ekonomicznej w Kamiennej Górze.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 czerwca 2017 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 2001 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia specjalnej strefy ekonomicznej w Kamiennej Górze.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 września 2010 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 lipca 2015 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 czerwca 2009 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 lipca 2005 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 grudnia 2005 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 kwietnia 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kamiennogórskiej specjalnej strefy ekonomicznej.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 października 2002 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia specjalnej strefy ekonomicznej w Kamiennej Górze.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 września 1998 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia specjalnej strefy ekonomicznej w Kamiennej Górze.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 września 1997 r. w sprawie ustanowienia specjalnej strefy ekonomicznej w Kamiennej Górze.
- Serwis informacyjno-usługowy dla przedsiębiorcy, *Specjalne Strefy Ekonomiczne a Polska Strefa Inwestycji*, <https://www.biznes.gov.pl/>.
- Siudek P., Wątopek B., *Specjalne Strefy Ekonomiczne w Polsce w latach 1995-2009*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy, Legnica 2011.
- Tałasiewicz A. (red.), *Prawne i podatkowe aspekty prowadzenia działalności w Specjalnych Strefach Ekonomicznych*, Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., Warszawa 2010.
- Ustawa z dnia 10 maja 2018 r. o wspieraniu nowych inwestycji (Dz.U. 2018 poz. 1162).
- Ustawa z dnia 20 października 1994 r. o specjalnych strefach ekonomicznych (Dz.U.2017.1010).

CZĘŚĆ II.

SPOŁECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA W UJĘCIU PRAWNO-GOSPODARCZYM

Attempt of iron and water in The Book of Elbląg

The Book of Elbląg, by virtue of the time of its creation, is the second Slavic relic of law, after *the Russkaya Pravda*. It is the Oldest Collection of Polish Laws written over a hundred years before the Statutes of Casimir the Great. *The Book of Elbląg* consists of unnumbered articles which were divided by editors into 29 articles, the last of which is unfinished. Articles 1-3 refer to the judicial organisation, articles 4-6 to the court proceedings, whereas articles 7-20 and 26 and 27 outline the penal law. Succession law was included in articles 21 and 22, ordeals (*judicium dei*) in articles 23-25, while the problems of peasant run-aways and their vindication in article 28 and feudal burdens of peasants in article 29. What is important for these studies is the information related to the criminal liability for crimes committed on the territory of *opole* (Latin: *vicinia*, in Middle Ages the lowest unit of administration), which could shift the responsibility onto a village, and the village in turn, onto a family¹.

The source does not have its own name, it was firstly disclosed in the form of a photograph of the 15th-cent. copy². It constitutes a part of the binding (Polish: *klocek*) found in Elbląg, called after its discoverer *Codex Neumannianus* containing "Lubeck Law" (pp. 1-100), "Prussian Law" (pp. 100-120), "The Oldest Collection (Polish: *zwód*) of Polish Laws" (pp. 120-168), "German-Prussian Dictionary" (pp. 169-185). The manuscript was discovered in 1825 by Ferdinand Neumann, an apothecary and history lover, at an auction after the death of Elbląg merchant Abraham Grübnau (1740-1823). Nevertheless, Ferdinand Neumann

* PhD Artur Lis, The John Paul II Catholic University of Lublin (Poland) / dr Artur Lis, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: arturlis@op.pl

¹ J. Matuszewski, *Księga elbląska*, [in:] W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński (eds.), *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, vol. II, part 2, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965, pp. 552-553.

² This collection, probably copied from the older manuscript, comes from the turn of the 14th and 15th cent., and executed by Piotr Holczwesscher from Malbork (his name is on the last page).

concealed the information about the manuscript, wanting to study it himself³. In 1867 he showed the manuscript to Adam Sierakowski, who made a copy of it and gave it to the historian, Antoni Zygmunt Helcel. The original manuscript was kept in the Municipal Library in Elbląg from 1868 until World War II, as a result of which it disappeared. It arose enormous interest of scholars who gave it their own names. Antoni Zygmunt Helcel gave it the name: *The Book of Common Law of the 13th cent.*⁴, Maksymilian Winawer – *The Oldest Polish Common Law*⁵, Borys Grekow – *Polish Pravda*⁶, Adam Vetulani – *The Law of Poles*⁷, Karol Buczek *The Oldest Collection (Polish: spis) of Polish Laws*⁸, Józef Matuszewski *The Oldest Collection (Polish: zwód) of Polish Laws*⁹ and the name used by various scholars *The Book of Elbląg*¹⁰ from the place where it was found. Discussions among scholars refer both to the hypothetical original form of the source, the place and time of its writing, the origin of its author and the legal norms included in it.

The place of origin of *The Book of Elbląg* was probably the territory of Polish lands of the Teutonic state. This assumption results not only from the place where the manuscript was found but also from the contents of the binding in which it was found. According to Adam

³ Ferdinand Neumann revealed the information about the manuscript in 1848 on the margin of another publication.

⁴ A.Z. Helcel, *Księga prawa zwyczajowego polskiego z wieku XIII*, [in:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, vol. II, 1870, pp. 13-33.

⁵ M. Winawer, *Najdawniejsze prawo zwyczajowe polskie*, Warszawa 1900.

⁶ B.D. Grekow, *Polskaja Pravda. Opyt izuczenija obszczestwiennogo i političeskogo stroja Polszy XIII w. po Polskoj Prawdie*, [in:] idem, *Izbrannyje trudy*, Moskwa 1957.

⁷ A. Vetulani, *Niemiecki spis polskiego prawa zwyczajowego. Uwagi źródłoznawcze*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1953, no. 5, pp. 180-197; idem, *Nowe wydanie niemieckiego zwodu prawa polskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1960, no. 12, z. 2, pp. 195-232; idem, *Prawo Polaków. Niemiecki spis polskiego prawa zwyczajowego*, [in:] *Księga pamiątkowa dla uczczenia pracy naukowej Kazimierza Przybyłowskiego*, Kraków-Warszawa 1964, pp. 399-411; S. Płaza, *Z badań nad wykładnią Prawa Polaków*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1962, no. 14, pp. 83-137.

⁸ K. Buczek, *O najdawniejszym spisie prawa polskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, no. 67, z. 1, pp. 161-169.

⁹ J. Matuszewski, *W sprawie śląskiego pochodzenia najstarszego spisu prawa polskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1953, no. 5, pp. 198-205; idem, *Normy recypowane i rodzime w Najstarszym Zwodzie prawa polskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1970, no. 22, z. 2, pp. 187-224.

¹⁰ W. Maisel, *Rozważania nad Księgą Elbląską*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1988, no. 40, z. 2, p. 43.

Vetulani, the source originated in Silesia¹¹. The Book of Elbląg is a record probably made by a scribe of German origin, in German, to be used by the Teutonic Order under whose rule Polish people lived. The principle of personality of law observed by the Teutonic jurisdiction guaranteed the use of the Polish common law for Poles¹². However, one should mention a separate concept proposed by Witold Maisel, who came forward with the hypothesis that the source is a translation of the original which was executed in Polish¹³. The editor of *The Oldest Collection of Polish Laws*, Józef Matuszewski, indicated that, despite the anonymity of the author, the content of the source shows that it was an educated man, connected with court practice. Perhaps, for the purpose of court proceedings, he wrote down the common law from Polish informants. It is difficult to determine the time of the source origin. More often than not, the time period between 1226 and 1320 is given. It is caused by the lack of information about the Polish Kingdom, which suggests that the author wrote his work before the coronation of Władysław I the Elbow-High (Polish: *Władysław Łokietek*). It is assumed that it could refer to the coronation of Przemysł II in 1295. Whereas, Adam Vetulani pointed to the connection between Article 1 of the source and the papal bull promulgated in 1253 by Pope Innocent IV¹⁴, which allows us to define the chronology of the source for the years 1253-1295. In this work the Author uses the 1995 edition of *the Oldest Collection of Polish Laws* by Józef Matuszewski and Jacek Matuszewski, which replaced the 1959 edition by Józef Matuszewski¹⁵.

Attempt of iron and water:

§ 24 [attempt of iron]

[24.1]

Wenne der richter synnen manne, der beclaget ist unde nicht geczuge
habin mag, gebutet zcu vechten, unde ienir spricht, her enmoge nicht

¹¹ A. Vetulani, *Prawo Polaków...*, op. cit., pp. 409-411.

¹² V.M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*, Gdańsk 1986.

¹³ W. Maisel, *Rozważania nad Księgą Elbląską*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1988, no. 40, z. 2, pp. 44-49; idem, *Ze studiów nad prawem polskim w państwie krzyżackim w XIV i XV wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1983, no. 25, z. 2, p. 60.

¹⁴ A. Vetulani, *Prawo Polaków...*, op. cit., pp. 209-212.

¹⁵ Józef Matuszewski, Jacek Matuszewski (eds.), *Najstarszy Zwód Prawa Polskiego*, Łódź 1995; Józef Matuszewski (ed.), *Najstarszy Zwód Prawa Polskiego*, Warszawa 1959.

vechten unde bewysset zine ummacht eczwo mete, zo mus her daz ysen tragen.

[24.2]

Daz zete ist czweierleie. Der eine ist, daz man leget ysen, icliches von dem ändern einen schrit, nicht zcu weyt, sunder daz in der man gemeinlich geschriten mag; zo sal geczeychent zin eyn schrit vor dem irsten ysen, dovon sal her schreten uf iz ysen zo, daz her dry schrete uf dem ysenr irge. Dy ysen sullen gemacht zyn, alz dy zole eines mannes, von der versen bis mitten an den vus.

[24.3]

Burnet sich der man, her ist vorwundin. Trit her uf dy ysen nie lii unde trit her sam eyn tryt unrecht, her ist vorwundin.

[24.4]

Man sal ym abir den brant mit wachze bewirken bis an den dritten tag unde den man mit vlyse behaldin, zo mag man kysen, ab her gebrant zy adir nicht.

[24.5]

Den man, der dy ysen zus tretin sal, musen czwene man wol vuren unde leren, wy dicke her wil, uf dem czele, do her tretin zal, daz liri ist wol kunne zcu zyner rechten czit unde nicht entvele. Hy bevor pflogen czwene gegenwe[r]te prister den man zcu leyten, wen her daz ysen trat. Des ist nu vorpflogen unde leiten czwene andir man yn, wer zy sin.

[24.6]

Der andir zete ist, daz man ein ysen enporleget mit iclichem orte uf einen stein adir uf ein ysen, daz der man doundir gegreifin möge, unde das ysen ofgeboren, daz her tragen dry schrete.

[24.7]

Wirft her is e nedar, her ist vorwunden, dez man im scholt hot gegeben. Dazzelbe ist her ouch, ab her sich burnet.

[24.8]

Dy hant sal man im bewirken, alz hy vorgesprochen ist.

[24.9]

Dyselbe ysen beide, dy irsten unde daz leste, sal man glunde machin.

[24.10]

Unde sal ze eyn prister zenyn mit zeine, der hy nochgeschrebin ist. Wen der prister kumt an dy stat, do man daz ysen glunde machin sal, zo sal her stat unde dy ysen besprengen mit dem geweiten wasser, zcu vortriben dy troknisse der tuvile. Hy bevor pflog man eine messe zcu singen, dy hyzai gesaetz waz. Des ist nu vorpflogen, doch sal her sprechen dy zebin salmen unde dis gebete:

[24.11]

Deus, iudex iustus et pociens, qui auctor es pacis et iudicas equitatem, respice ad deprecationem nostram et dirige iudicium nostrum, qui iustus es et rectum iudicium tuum. Qui respicis terram et facis eam tremere, qui per adventum unigeniti filii tui, Domini nostri, Ihesu Christi seu per passionem tuam mundum salvasti, genusque humanum redemisti. Tu hoc ferrum, igne fervens, benedicere dignare et sicut tres pueros, Sydrach, Ivlisac et Abdenago iussu regis Babilonis in fornacem successam missos, illos salvasti, angelumque tuum mittens, eos exinde deduxisti et Susannam de falso crimine liberasti, ita, clementissime dominator, oramus et petimus, ut quis quis innocens de crimine sibi obiecto in hoc ferrum manum miserit et ipsum portaverit, sanam et illesam eam educat, per te, Salvatorem ei Redemptorem totius orbis, qui cum Patre et Spiritu Sancto (...).

[24.12]

Omnipotens sempiternus Deus, qui es scrutator occultorum cordium, te supplices exoramus, ut si homo hic culpabilis est de rebus sibi obiectis et dya[bo]lo ingravante cor eius presumpserit in ferrum ignitum manum suam mittere, tua iustissima veritas declarare dignetur, ut in eius corpore virtus tua declaretur, ut anima illius per penitentiam et confessionem salvetur. Si vero in aliqua deceptionis dyabolice versucia confidens, reatum suum dissimulare celareque voluerit, tua sancta dextra omnem caliditatem demonis evacuare dignetur.

[24.13]

Benedicere dignare, Domine Sancte, Pater Omnipotens, eterne Deus, hoc ferrum ad discernendum in eo verum iudicium tuum. Per (...).

[24.14]

Wenne dis gerichte getan ist, unde dem manne mit gewyten wachze dy hende beworcht sin, zo ist gut, daz der man allirirste nucz gewyet wasser unde dornoch, biz daz gerichte ende nynt, ist gut, das her zcu aller syner spyse gewiet zalcz unde gewiet wasser menge unde domete nuczze.

§ 25 [attempt of water]

[25.1]

Wenne ouch eyn man beclaget wirt unde im der richter gebutet zcu entworten unde ienir spricht, her zy unschuldig, zo vroget in der richter, ab her geczuge habe.

[25.2]

Spricht denne ienir her möge ir nicht haben, unde wil denne der richter adir sache deszelben tages abekomen, zo irteilet her, daz man in uf iz wasser lose.

[25.3]

Zo sal der prister daz wasser allererst zeynen mit disme zeyne Adiuro te, aqua, in nomine Dei Patris Omnipotentis, qui te in principm creavit et te iussit ministrare humanis necessitatibus, qui eciam te iussil segregari ab aquis superioribus. Adiuro te eciam per ineffabte nomen Christi, filii Dei Omnipotentis, sub cuius pedibus mare, elementuni aquarum se calcabile prebuit, qui eciam baptizari in elemento aquarum voluit, et per individuum Trinitatem, cuius voluntatem aquarum elementum divisum est et populus Israel super illud siccis vestigiis transivit, ml cuius eciam invocacionem Helyas ferrum, quod de manubrio excidcinit super aquam natate fecit, ut nullo modo suscipias hunc homincm, nI in aliquo ex hoc est culpabilis, quod obiciatur, scilicet aut per opcm aut per sensum, aut per conscienciam aut per ullum ingemum. sed fac eum natate super te. Et nulla possit contra [te] esse aliqua facta causa, aut nulla prestigiacio, que non poss[i]t hec manifestare. Adiunilii autem per nomen Christi, precipimus tibi, ut nomini eius obedias cui omnis creatura servit, quem Cherubin et Seraphin laudant dicenlan Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus exercituum, qui eciam regnat per infinita secula seculorum. Amen.

[25.4]

Omnipotens sempiterne Deus, qui baptismum in aqua fieri iussisli el hominibus remissionem peccatorum in ea concessisti, Tu, iuste iudex, reclm iudicium in ista aqua discerne, ita si culpabilis sit iste homo, de casu, que ei obicitur aqua, que in baptismo eum suscepit, nunc non recipiat ullumque malificium tui examinans veritatem in isto iudicio preval[e]at inmutare, sed contra cunctas illusiones obstantibus meritis sancti Johannis Baptist c ml dignos penitencie fructus, qui culpabilis est, compellatur. Per Te, Salvatmcm mundi, quem idem Johannes digito Agnum Dei demonstravit. Qui vivii. ni reg[nas]...

[25.5]

Deus, qui maxima queque sacramenta in aquarum substantia condicliuli, adesto propicius invocacionibus nostris et elemento huic multimodis purificationibus preparato virtutem tue benediccionis infunde, ut creatura mysteriis tuis, tibi serviens, ad diabolicas et humanas fallacias detegendas et ad eorum figmenta et argumenta dissolvenda atque ad multiformes earum vel eorum artes destruendas divine gracie sumat affectum. Discedant hinc omnes insidie latentis inimici quatenus veritas de hiis, que a nobis divini sensus et alie[ni] cordis ignaris requiruntur, Tuo iudicio petita per invocacionem Tui nominis patefacta clarescat et ne, unde requirimus, innocens iniuste dampnetur, neque nocens Te, qui lux vera es, cuique non sunt obscure tenebre et qui illuminas tenebras querentibus veritatem inpune possit deludere, ut Te, quem occulta non transeunt, ostendente et virtute Tua, qui secretorum es

conditor, declarante, fiat nobis hinc in Te credentibus veri cognicio manifesta. Per (...).

[25.6]

Domoch besprengit der prister daz wasser mit dem weywasser.

[25.7]

Zo sal man den schuldigen man nedirzeczen, zo daz man in dy hende vor den schenbeynen zusamme unde stosen eyne holcz czwischen dy kniekele unde dy arme, zo, daz her sich mit henden noch mit vusen nicht bewaldigen moge. Zo sal man im eyne czeychin machin obir daz houbt, doby man merke, ab der man zinke adir swimme. Ouch sal man im ein zeil umbe den buch bindin, domete man wedir czy, wenne her zincke.

[25.8]

Ist abir, das her nicht enzincket und[e] obir dem wasser swebet, zo ist vorwunden der sache, do her umbe beschuldiget waz.

[25.9]

Doch zy wissentlich, daz dy richter daz wassergerichte ungerne teilen umbe houbtzache.

[25.10]

Dem prister, der daz wasser zeynet, lonet man mit eyne halben lote, adir waz andirs gewillekort ist zcu gebene. Dazzelbe tut man dem, der ysen zeynet¹⁶.

The Book of Elbląg, i.e., *The Oldest Collection of Polish Laws*, is a private collection made by an unknown writer in German for the need of the Teutonic Order under whose rule Polish population lived. The principle of personality of law observed by the Teutonic justice guaranteed Poles the use of their own common law in practice. The content of the book includes legal norms referring to the organisation of courts and court proceedings. Generally speaking, the collection includes legal institutions having been in use much earlier than the writing took place. In many cases it had already been archaic: trial by combat (judicial duel), trial by ordeal with the participation of the clergy (forbidden by Pope Innocent III at the Fourth Lateran Council of 1215) or a clearing oath. The author devoted a lot of space to the penal law (Articles 7-19, Article 26), particularly, defining punishments in case of manslaughter,

¹⁶ J. Matuszewski, J. Matuszewski (eds.), op. cit., pp. 91-99.

injury, robbery, rape and theft¹⁷. *The Oldest Collection of Polish Laws* is an indispensable source of knowledge about early medieval, private and legal, relations. In the later part, the author will discuss in detail such issues as inheritance, widowhood, the principles of neighbourly cohabitation, runaway peasants and the ducal law, in particular.

Adam Vetulani summarising his studies on “The Book of Elbląg” stated: “In our monument, known unfortunately only in fragment and in a poor copy, we can find the manifestation of Polish legal culture of the second half of the 13th cent. It was written by an outstanding dignitary of the Polish Church, as proven by a record mentioned in an important state act. Our collection was made as an instruction for a German recipient. This monument, supposedly, reflects social and political relations in Silesia. Probably it was written by or under the influence of Jakub of Skaryszew, a distinguished Polish lawyer, prelate and canon of several cathedral chapters, including the Bamberg Chapter, upon the request of Henry von Strittberg, Auxiliary Bishop of Bamberg, who was going to Prussia to become the Ordinary of the Bishopric of Samland (Sambia), by the provision of Pope Innocent IV”¹⁸.

Bibliography

- Biskup M., Labuda G., *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1986.
- Buczek K., *O najdawniejszym spisie prawa polskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, no. 67.
- Grekow B.D., *Polskaja Prawda. Opyt izuczenija obszczestwiennogo i politiceskogo stroja Polszy XIII w. po Polskoj Prawdie*, [in:] idem, *Izbrannyje trudy*, Akademia Nauk SSSR, Moskwa 1957.
- Helcel A.Z., *Księga prawa zwyczajowego polskiego z wieku XIII*, [in:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, vol. 2, Kraków 1870.
- Maisel W., *Rozważania nad Księgą Elbląską*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1988, no. 40.
- Maisel W., *Ze studiów nad prawem polskim w państwie krzyżackim w XIV i XV wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1983, no. 25.
- Matuszewski J. (ed.), *Najstarszy Zwód Prawa Polskiego*, Warszawa 1959.
- Matuszewski J., *Księga elbląska*, [in:] W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawinski (eds.), *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys*

¹⁷ W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa*, Warszawa 2010, p. 72.

¹⁸ A. Vetulani, *Prawo Polaków. Niemiecki spis polskiego prawa zwyczajowego z XIII wieku*, [in:] *Z badań nad kulturą prawniczą w Polsce piastowskiej*, Wrocław 1976, p. 161.

- kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, vol. 2(2), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965.
- Matuszewski J., Matuszewski J. (eds.), *Najstarszy Zwód Prawa Polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995.
- Matuszewski J., *Normy recypowane i rodzime w Najstarszym Zwodzie prawa polskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1970, no. 25.
- Matuszewski J., *W sprawie śląskiego pochodzenia najstarszego spisu prawa polskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1953, no. 5.
- Płaza S., *Z badań nad wykładnią Prawa Polaków*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1962, no. 14.
- Uruszczak W., *Historia państwa i prawa*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010.
- Vetulani A., *Niemiecki spis polskiego prawa zwyczajowego. Uwagi źródłoznawcze*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1953, no. 5.
- Vetulani A., *Nowe wydanie niemieckiego zwodu prawa polskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1960, no. 12.
- Vetulani A., *Prawo Polaków. Niemiecki spis polskiego prawa zwyczajowego*, [in:] *Księga pamiątkowa dla uczczenia pracy naukowej Kazimierza Przybyłowskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków – Warszawa 1964.
- Vetulani A., *Prawo Polaków. Niemiecki spis polskiego prawa zwyczajowego z XIII wieku*, [in:] *Z badań nad kulturą prawniczą w Polsce piastowskiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1976.
- Winawer M., *Najdawniejsze prawo zwyczajowe polskie*, Księgarnia Wende i S-ki, Warszawa 1900.

Okoliczności kulturowe w polskim procesie karnym w dobie migracji społecznych

Zagadnienie wpływu kręgu kulturowego, z którego wywodzi się dana jednostka na przestrzeganie norm prawnych jawiło się dotychczas w Polsce jako problem marginalny. Wynika to przede wszystkim z dość jednolitej pod względem narodowym, etnicznym oraz religijnym struktury społeczeństwa zamieszkującego na terenie kraju. Jednak w ostatnich latach w Europie obserwujemy nasiloną migrację ludności wewnątrz Europy (wynikającą głównie z zasady swobodnego przepływu osób w Unii Europejskiej¹). W przypadku Polski zauważalny jest wzrost imigracji z wschodniej granicy. Jednakże „zdecydowana większość osób, które uzyskały ochronę międzynarodową (status uchodźcy albo ochronę uzupełniającą) udzieloną przez Radę ds. Uchodźców, to obywatele Rosji albo Ukrainy”². Należy jednak zauważyć, że obywatele ww. państw w większości wywodzą się z tradycji judeochrześcijańskiej i trudno mówić o różnicach kulturowych, które byłyby tak znaczące, że mogłyby wpłynąć na rzeczywistość prawną. „Jedynie w przypadku obywateli Federacji Rosyjskiej, etnicznie nierosyjskich, można domniemywać, że prezentują oni odmienne uwarunkowania kulturowe od tych z Europy Zachodniej”³. Ponadto obserwujemy falę imigracji do Europy, głównie z odmiennych kulturowo krajów Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. „Nie ulega wątpliwości, że i polskie społeczeństwo w nieodległej perspektywie czasowej w wyniku migracji może stać się wielokulturowe”⁴. Zatem coraz bardziej aktualnym

* mgr Anna Dzieciółowska, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, Uniwersytet Wrocławski, e-mail: a.dzieciolowska@gmail.com

¹ Art. 21 ust. 1 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej stanowi, że każdy obywatel Unii ma prawo do swobodnego przemieszczania się i przebywania na terytorium państw członkowskich, z zastrzeżeniem ograniczeń i warunków ustanowionych w Traktatach i środkach przyjętych w celu ich wykonania.

² M. Golak, „*Obrona przez kulturę*” a rzeczywistość prawna współczesnej Polski, „Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji UAM” 2017, Numer specjalny, s. 26.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, s. 18.

tematem staje się rozważenie prawnych możliwości uwzględnienia wpływu okoliczności kulturowych na sytuację prawnokarną (być może niezawinioną w znaczeniu psychologicznym) cudzoziemca w Polsce. Temat ten był już poruszany w polskiej literaturze przedmiotu, jednak głównie w aspekcie filozoficznym, socjologicznym i kryminologicznym. Analizy prawne, z uwagi na wskazaną wyżej monokulturowość, skupiały się na opisie przedmiotowego zjawiska na przykładzie spraw rozstrzyganych w krajach zachodnioeuropejskich oraz Stanach Zjednoczonych⁵.

Aby nie powielać poczynionych już w doktrynie prawa karnego rozważań, niniejsze opracowanie stanowić będzie analizę polskich spraw karnych i wykroczeniowych, których tło stanowił konflikt norm prawnych ze zwyczajem (nośnikiem którego była osoba wywodząca się z innego kręgu kulturowego). Należy zaznaczyć, że niniejsze opracowanie bynajmniej nie ma na celu szerzenie krzywdzącego stereotypu „obcokrajowca-przestępcy”. „Łatwo zauważyć, że sytuacja cudzoziemca przebywającego w obcym państwie jest, z punktu widzenia przestrzegania obowiązującego w nim ustawodawstwa karnego, znacznie trudniejsza niż sytuacja obywateli danego państwa i to nie tylko ze względu na istniejącą barierę językową. Trudno byłoby oczywiście podzielić pogląd, iż nieświadom bezprawności swego zachowania cudzoziemiec w każdym przypadku powinien być zwolniony z wszelkiej odpowiedzialności karnej. Z drugiej jednak strony wskazany jest tutaj znacznie dalej idący liberalizm niż w przypadku obywatela polskiego, przy czym należałoby uwzględnić przede wszystkim wpływające na percepcję cudzoziemca odmienności kulturowe dotyczące systemu społeczno-prawnego (w tym również w zakresie obowiązującego prawa zwyczajowego), a także wcześniejszą częstotliwość oraz intensywność kontaktów cudzoziemca z polskim systemem prawnym. Nie bez znaczenia powinien być np. fakt prowadzenia działalności gospodarczej na terenie Polski, obligujący wszak do znajomości prawa w zasadzie nie mniejszej od tej, jakiej oczekuje się od obywatela naszego kraju”⁶. Zatem celem niniejszego opracowania nie jest przesądzenie prawnej dopuszczalności uwzględniania okoliczności kulturowych w pro-

⁵ Zob. M. Grzyb, *Przestępstwa motywowane kulturowo. Aspekty kryminologiczne i prawnokarne. Reakcja krajów zachodnich na szkodliwe praktyki kulturowe*, Warszawa 2016; M. Kania, *Spyry wokół obrony przez kulturę w kontekście debat na temat wielokulturowości*, „Polityka i Społeczeństwo” 2016, nr 2(14), s. 151-163.

⁶ J. Giezek (red.), *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, Warszawa 2007, s. 268.

cesie karnym oraz etycznej, socjologicznej, kryminologicznej powinności wprowadzenia stosownej regulacji, a tym samym weryfikacja bądź falsyfikacja przedstawionych powyżej stanowisk. Wynik analizy orzecznictwa, choć zakorzeniony w rozważaniach doktrynalnych, ma przede wszystkim pokazać faktyczny obraz uwzględniania okoliczności kulturowych w postępowaniach karnych w Polsce. Analiza ta posłuży bowiem do zrekonstruowania kryteriów na to pozwalających, a następnie zbudowania standardu ochrony cudzoziemców z wykorzystaniem istniejących w Polsce instytucji prawnych.

Kontratypy kulturowe

W celu dokonania analizy polskiego orzecznictwa, należy najpierw postawić pytanie, czy i w jakich granicach zwyczaje kulturowe mogą wpływać na odpowiedzialność karną cudzoziemców oraz osadzić opisywany problem na płaszczyźnie prawnej. W celu uporządkowania rozważań należy także wskazać, że zgodnie z art. 5 kodeksu karnego polską ustawę karną stosuje się do sprawcy, który popełnił czyn zabroniony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, jak również na polskim statku wodnym lub powietrznym, chyba że umowa międzynarodowa, której Rzeczpospolita Polska jest stroną, stanowi inaczej. Oznacza to, że o ponoszeniu odpowiedzialności karnej na terenie naszego kraju nie przesądza przynależność narodowa sprawcy przestępstwa, a fakt że popełnił on czyn na terenie Polski i czyn ten był w momencie jego popełnienia zabroniony przez polską ustawę karną.

W przytoczonym wyżej fragmencie J. Giezek dokonał rekonstrukcji dwóch stanowisk dotyczących przedmiotowego zjawiska. Pierwszy z modeli można opisać justyniańską sentencją *ignorantia iuris nocet*, zgodnie z którą nikt – w tym osoba spoza danego kręgu kulturowego – nie może usprawiedliwiać swojego zachowania niezgodnego z prawem, niezajomością normą funkcjonujących w określonym czasie i miejscu. Zakłada on, że normy systemu prawnego, który zrodził się z kultury dominującej w społeczeństwie, powinny być bezwzględnie przestrzegane. Biorąc pod uwagę, że prawo w przedstawionym wyżej ujęciu jest odzwierciedleniem systemu aksjologicznego akceptowanego przez większość społeczeństwa, koncepcja ta wydaje się być słuszna, jeżeli tylko przyjmiemy, że celem stanowienia i wykonywania norm prawnych jest zapewnienie jednolitego stosowania prawa, budującego przekonanie społeczne o jego pewności, równego traktowania wszystkich członków społeczeństwa i skutecznej

eliminacji zachowań społecznie niepożądanych. Pogląd przeciwny może doprowadzić bowiem „do relatywizacji i fragmentyzacji prawa, anarchii normatywnej i pogłębienia (zamiast wykorzenienia) niesprawiedliwości i nierówności, zwłaszcza w odniesieniu do ofiar takich czynów”⁷. Jednakże jeżeli to przekonanie zestawimy z medialnymi kazusami osób, które zachowując się w krajach azjatyckich zgodnie z europejskimi wzorcami kulturowymi naraziły się na odpowiedzialność karną, z łatwością można zaakceptować pogląd, zgodnie z którym „wszystkie wartości kulturowe zasługują na jednakowy szacunek i kultura dominująca ma nie osaczać, ale pozwolić na swobodną ekspresję innym kulturom”⁸, także na gruncie prawa, w tym prawa karnego, głęboko ingerującego w sferę praw i wolności jednostki. „Nie można jednak całkowicie wykluczyć wpływu czynników kulturowych na stosunki prawne rozstrzygane także w procedurze cywilnej – mogłoby to dotyczyć w szczególności nietypowych zobowiązań czy relacji rodzinnych lub spadkowych. Jednak wydaje się, że w tym przypadku poszukiwana będzie argumentacja związana z dobrymi obyczajami procesowymi, wykonywaniem zobowiązań zgodnie z ustalonymi w tym zakresie zwyczajami, czy nadużyciem prawa podmiotowego”⁹. Natomiast zgodnie z drugim modelem, prawo powinno być stanowione i przede wszystkim stosowane z uwzględnieniem wrażliwości kulturowej, w przynajmniej częściowym oderwaniu od kontekstu prawnego i aksjologicznego.

W tym zakresie wydaje się, że przedstawione wątpliwości najpełniej wpisują się w prawnokarną konstrukcję kontratypów, które ustawodawca wprowadza ze względu na możliwość wystąpienia okoliczności usprawiedliwiających nawet rażące naruszenie prawa, ze względu na przyjęte w społeczeństwie wartości (w tym np. kulturę, zwyczaje). Kontratypy to w doktrynie prawa karnego materialnego okoliczności wyłączające bezprawność czynu, stanowiącą jedną z niezbędnych elementów składowych przestępstwa. Wyłączenie bezprawności uniemożliwia zakwalifikowanie ludzkiego zachowania (spełniającego nawet wszystkie znamiona danego typu czynu zabronionego) jako przestępstwa, co skutkuje niemożnością przypisania takiego czynu sprawcy i pociągnięcia go do odpowiedzialności karnej.

⁷ M. Grzyb, op. cit., s. 338.

⁸ Ibidem, s. 358.

⁹ M. Golak, op. cit., s. 27-28.

Kontratypy dzielą się na ustawowe (pośród których nie znalazł się żaden odnoszący się ze zwyczajów kulturowych sprawy) oraz pozaustawowe¹⁰, wypracowane w doktrynie i orzecznictwie, wśród których wymienić należy m.in. zgodę pokrzywdzonego¹¹, prawo do krytyki¹², sztukę i naukę¹³, zabiegi lecznicze, karcenie nieletnich i ryzyko sportowe¹⁴. Z uwagi na otwarty charakter tego katalogu, zbadania wymaga, czy polska judykatura akcentuje kulturę i zwyczaj, jako elementy konstrukcyjne kontratypów.

Kontratyp zwyczaju pojawia się we współczesnym orzecznictwie sądów polskich, ale głównie w sprawach o charakterze wykroczeniowym. Sąd Najwyższy przyjął, że uruchamianie dzwonów kościelnych, które zgodnie z wielowiekowym zwyczajem przywołują wiernych na mszę świętą może wpisywać się w ramy kontratypu zwyczaju, wyłączając tym samym bezprawność wykroczenia z art. 51 § 1 kodeksu wykroczeń¹⁵.

¹⁰ Mimo dominującego poglądu o dopuszczalności stosowania kontratypów pozaustawowych, Sąd Apelacyjny w Lublinie stwierdził, że „przepis art. 1 k.k. nie daje podstaw do stosowania w prawie karnym pozaustawowych okoliczności wyłączających winę”. Zob. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 18.03.2003 r., sygn. akt: II AKA 16/03, LEX nr 82216.

¹¹ Zob. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 24.08.2017 r., sygn. akt: II AKA 155/17, LEX nr 2383359.

¹² Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 09.07.2013 r., sygn. akt: II KK 152/13, LEX nr 1352390.

¹³ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23.11.2010 r., sygn. akt: IV KK 173/10, LEX nr 667510.

¹⁴ Zob. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 07.01.2008 r., sygn. akt: V KK 158/07, LEX nr 346865.

¹⁵ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 30.01.2018 r., sygn. akt: IV KK 475/17, OSNKW 2018/3/27; sprawa dotyczyła obwinionego proboszcza parafii rzymskokatolickiej, który miał się dopuścić przewidzianego w art. 51 § 1 kodeksu wykroczeń (dalej: k.w.) czynu poprzez uruchamianie dzwonów kościoła, których natężenie dźwięku przekracza dopuszczalne normy hałasu w porze dziennej, co zakłóciło spokój pokrzywdzonego mieszkańca. Na marginesie należy zwrócić uwagę, że sąd *in concreto* uniewinnił obwinionego od zarzuczonego czynu, ale nie w oparciu o koncepcję kontratypu zwyczaju. Uznał bowiem, że obwiniony swoim zachowaniem w ogóle nie wypełnił znamion czynu zabronionego i nie można go uznać za wybryk, a więc zachowanie rażąco odbiegające od przyjętego (spodziewanego) w określonym układzie sytuacyjnym. Natomiast odnosząc się do powyższego P. Daniluk trafnie stwierdza, że „można zarzucić SN, że nie dostrzegła specyficznej roli zwyczaju na gruncie art. 51 § 1 k.w., która jest istotnie odmienna od jego roli w odniesieniu do innych wykroczeń. Otóż wybryk to m.in. czyn niezgodny z przyjętymi obyczajami czy też wykraczający poza ramy nimi określone. Z kolei rzeczono obyczaje to powszechnie (ogólnie) przyjęte, umowne, często utwierdzone tradycją, sposoby postępowania (zachowywania się) w danych okolicznościach (sytuacjach), właściwe pewnej grupie ludzi (społeczności), charakterystyczne dla danego terenu, miejsca, czasu itp., a więc – innymi słowy – zwyczaje (jak już na to wskazywano). A jeśli tak, to zwyczaj jest uwzględniany na gruncie art. 51 § 1 k.w. już niejako pierwotnie, bo decyduje on o tym, czy w ogóle mamy do

W granicach kontratypu mieszczą się także zachowania będące wyrazem kultywowania zwyczaju „topienia Marzanny”, „śmigusa-dyngusa” oraz „sobótek”¹⁶. Podobnie uwagi można odnieść do używania fajerwerków w okresie noworocznym¹⁷. Z kolei Sąd Rejonowy w Zamościu stwierdził, że „zorganizowanie przyjęcia weselnego z orkiestrą nie jest wykroczeniem (art. 51 § 1 k.w.), gdyż jest zwyczajowo przyjęte w polskiej kulturze i powszechnie akceptowane”¹⁸.

Należy w tym miejscu podkreślić, że zwyczaj jest zjawiskiem pierwotnym wobec prawa, w tym prawa karnego, które sankcjonuje nieprzestrzeganie norm wypracowanych w społeczeństwie. Niekiedy jednak dochodzi do kolizji powszechnie aprobowanych wartości. „Poszukując odpowiedzi na pytanie, dlaczego spośród kolidujących dóbr należy poświęcić dobro o charakterze indywidualnym, a dać pierwszeństwo zwyczajowi, Jarosław Warylewski zauważył, że jedną z racji istnienia kontratypów zwyczajowych, jest uznanie, że ich zachowanie decyduje w pewien sposób o tożsamości narodowej, a to wymaga niekiedy poświęcenia dóbr o charakterze indywidualnym”¹⁹. Podkreśla się także, że kultywowanie zwyczajów kulturowych wynika chęci podtrzymania tradycji. „Słusznie jednak podkreśla, że warunkiem uznania zachowania opartego na zwyczaju za kontratyp, jest to, że nie przekracza on pewnych rozsądnych granic, społecznie akceptowanych, ale także tolerowanych w wymia-

czynienia z wybrykiem. To zaś istotnie redukuje, o ile nie znosi, znaczenie zwyczaju jako okoliczności wyłączającej bezprawność czynu zabronionego z art. 51 § 1 k.w. Jeśli mamy do czynienia z takim czynem zabronionym, to zachowanie się sprawcy musi być wybrykiem, a więc musi pozostawać w sprzeczności z przyjętym zwyczajem. Taka pierwotna sprzeczność, jak się wydaje, zamyka pole do kolejnych ocen tego rodzaju, także tych dokonywanych wtórnie, na płaszczyźnie kontratypizacji. Nie jest przecież możliwe przyjęcie, że czyn sprawcy – jako wypełniający znamiona art. 51 § 1 k.w. – jest sprzeczny z przyjętym zwyczajem, a jednocześnie, że dochodzi do wyłączenia jego bezprawności na podstawie kontratypu zwyczaju, co oznacza jego zgodność z przyjętym zwyczajem. W związku z tym przytoczone uwagi SN na temat roli kontratypu zwyczaju przy wykroczeniu z art. 51 § 1 k.w. jawią się jako wątpliwe”. Zob. P. Daniluk, *O wykroczeniu z art. 51 § 1 kodeksu wykroczeń (w związku z wyrokiem SN z 30.01.2018 r., IV KK 475/17)*, „Państwo i Prawo” 2019, nr 1, s. 58.

¹⁶ Zob. J. Warylewski, *Kontratypy wiosenne*, „Palestra” 1999, nr 7–8, s. 24–35.

¹⁷ Zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 04.06.2008 r., II OSK 268/08, LEX nr 465053.

¹⁸ Wyrok Sądu Rejonowego w Zamościu z dnia 01.01.2006 r., sygn. akt VII W 1141/06, LEX nr 1731210.

¹⁹ D. Szeleszczuk, *Prawo karne, pojęcie wybryku, kontratyp zwyczaju. Glosa do wyroku SN z dnia 30 stycznia 2018 r., IV KK 475/17*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2018, nr 12, s. 124.

rze indywidualnym, przy użyciu miary przeciętnego obywatela, która to miara wyznaczać musi pewne zobiektywizowane standardy, przy możliwych różnych subiektywnych odczuciach poszczególnych osób, których dotyczy zachowanie zwyczajowe”²⁰.

Podsumowując tę część rozważań podkreślić należy, że z doktryny i orzecnictwa sądów polskich można zrekonstruować kontratyp zwyczaju. Do zastosowania tej konstrukcji prawnej koniecznej jest ziszczenie się równocześnie następujących warunków. Po pierwsze, zwyczaj musi być ugruntowany (kryterium temporalne). Po drugie, musi być społecznie akceptowany. Problematyczne może być w tym przypadku zdefiniowanie „społeczeństwa” i precyzyjne wskazanie desygnatów ww. nazwy, czyli członków grupy, zbiorowości. Pojęcie to nie jest prawnie zdefiniowane, a ponadto nawet na gruncie nauk społecznych nie jest jednolicie interpretowane²¹. Jednakże można wyodrębnić kilka powtarzających się elementów. Najczęściej „wskazuje się na ludzką zbiorowość, zamieszkującą na danym terenie; niekiedy akcentowane są same interakcje pomiędzy jednostkami, zachodzące w obrębie danej zbiorowości, będące wynikiem udziału jednostek w życiu kulturalnym, politycznym i gospodarczym”²². Przedstawione powyżej definicje z pewnością obejmują także cudzoziemców osiadłych na terenie Polski. Jednak pozostałe warunki ukonstituowania się kontratypu zwyczaju pozwalają na usunięcie wskazanych wątpliwości interpretacyjnych. Zwyczaj musi być bowiem akceptowany powszechnie, zatem nie tylko w wąskiej grupie społecznej, a w niektórych przypadkach wynikać z rodzimej kultury i być elementem kształtującym tożsamość. Z uwagi na powyższe nie można przyjąć, że w polskim orzecznictwie wykształcił się pozaustawowy kontratyp zwyczaju, uwzględniający kulturę imigrantów. Jednakże dla pełnego obrazu omawianego problemu prawnego, należy zwrócić uwagę na dodatkowe kryterium, które można wyprowadzić z wyroku Trybunału Konstytucyjnego dotyczącego tzw. uboju rytualnego, w którym orzekł, że art. 35 ust. 1 i 4 ustawy o ochronie zwierząt w zakresie, w jakim przewiduje odpowiedzialność karną za poddawanie zwierząt ubojowi w ubojni (rzeźni) według szczególnych metod

²⁰ Ibidem.

²¹ Zob. J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 1994, s. 51 i n.

²² Szerzej o interpretacji pojęcia społeczeństwa na gruncie prawa zob.: A. Dzieciółowska., *Ryzyko instrumentalnego wykorzystywania klauzuli generalnej interesu społecznego w postępowaniu dyscyplinarnym prokuratorów*, „Wrocławskie Studia Sądowe” 2017, nr 4, s. 66.

wymaganych przez obrzędy religijne, jest niezgodny z art. 53 ust. 1, 2 i 5 Konstytucji w związku z art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności²³. W tym przypadku doszło do konfliktu między normą prawa karnego, wyrażającą wartość w postaci ochrony zwierząt i troski o ich dobrostan a konstytucyjną i konwencyjną wolnością wyznania. Oczywiście nawet prawa i wolności konstytucyjne nie mają charakteru absolutnego i mogą być ograniczane. Oceny dopuszczalności tych ograniczeń należy dokonać w oparciu o art. 31 ust. 3 Konstytucji RP. Poniższe przesłanki muszą być jednak spełnione kumulatywnie. Pierwszą z nich jest ustawowa forma ograniczenia. Podkreślenia wymaga, że ustawa wprowadzająca ograniczenia musi zawierać nie tylko ogólne regulacje, ale przede wszystkim zamknięty katalog, ściśle określonych przesłanek. Kolejną stanowi istnienie w demokratycznym państwie konieczności wprowadzenia ograniczenia wynikającej z potrzeby ochrony wartości (bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, wolności i praw innych osób). Natomiast ostatnią przesłanką jest zakaz naruszania istoty danego prawa lub wolności. Zatem każda regulacja ograniczająca możliwość realizacji praw i wolności konstytucyjnych musi przejść test legalności, którego kryteriami są: ustawowa określoność, celowość, subsydiarność i proporcjonalność. Zdaniem Trybunału w omawianej sprawie nie wystąpiły ww. przesłanki i uznał, że „ochronie zwierząt nie przysługuje pierwszeństwo przed postanowieniami Konstytucji gwarantującymi wolność religii (tak również wyrok niemieckiego Federalnego Sądu Administracyjnego z 23 listopada 2006 r., 3 C 30.05). Zadaniem ustawodawcy jest takie wyważenie konkurujących wartości, aby zarówno ochrona zwierząt, jak i wolność religii, były skutecznie urzeczywistnione”²⁴. „Innymi słowy, kontratyp jest pewnym wyjątkiem od bezprawności czynu, ale w ramach jednego systemu wartości. Obecne normy zwyczajowe nie są objęte tym dobrodziejstwem (...). Ponadto, w doktrynie przyjmuje się, iż formułowanie pozaustawowych kontratypów niesie ze sobą duże ryzyko, więc takie szczególnie instytucje należy wykorzystywać ostrożnie”²⁵.

²³ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10.12. 2014 r., sygn. akt: K 52/13, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego A” 2014, nr 11, poz. 118.

²⁴ Ibidem.

²⁵ A. Łapińska, Z. Kuźniar, *Czyny zabronione uwarunkowane kulturowo jako przykład konfliktu kultur*, [w:] M. el Ghamari (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w regionie MENA – bezpieczeństwo kulturowe*, Warszawa 2016, s. 16.

Obrona przez kulturę – analiza orzecznictwa

Powyższe nie oznacza jednak, że okoliczności kulturowe nie mogą być uwzględniane przy ocenie odpowiedzialności karnej sprawcy, będącego obcokrajowcem i wykorzystane w celu obrony przez kulturę²⁶ w procesie karnym. Należy w tym miejscu postawić pytanie – czy wyżej przedstawione zapatrywanie na rolę rodzimego zwyczaju kulturowego znajduje – niezależnie od zarysowanych wyżej poglądów formułowanych na gruncie rozważań prawnych, etycznych czy socjologicznych – odbicie lustrzane w rozstrzygnięciach sądowych w sprawach dotyczących osób z innego kręgu kulturowego. W celu udzielenia odpowiedzi na wskazane pytanie oraz zdiagnozowania faktycznego wykorzystywania zwyczaju kulturowego w polskim orzecznictwie, konieczne jest przeprowadzenie jego analizy.

W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę, że w sprawach karnych prowadzonych przeciwko obywatelom polskim sądy odwołują się do wartości i norm społecznych, które są znane oskarżonym „z tytułu wywodzenia się z takiego, a nie innego kręgu kulturowego”²⁷. Oznacza to, że okoliczności kulturowe sprawcy są brane pod uwagę przy ustalaniu jego odpowiedzialności karnej.

Należy jednak w tym miejscu zwrócić uwagę na charakter czynów zabronionych. O konflikcie zwyczaju kulturowego z normą prawa karnego wyrażającą wartość społecznie aprobowaną może dojść w przypadkach czynów *malum in se*, czyli zachowania złego (przy zastosowaniu kryteriów oceny wspólnych dla danej społeczności), niezależnie od tego, czy dane zachowanie jest prawnie penalizowane. Drugą grupę stanowią czyny *malum prohibitum*, czyli zachowania złe z uwagi na ich prawne wartościowanie. Przykładem są przestępstwa i wykroczenia skarbowe które „nie posiadają oparcia w pozaprawnych normach postępowania (moralnych czy obyczajowych) internalizowanych w odległych od siebie systemach kulturowych”²⁸. W takich przypadkach nieświadomość ich

²⁶ Zagadnienie „obrony przez kulturę” zostało szczegółowo omówione w: M. Grzyb, op. cit., s. 280-307; O. Sitarz, *Culture Defence a polskie prawo karne*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 643-652.

²⁷ Wyrok Sądu Okręgowego w Gliwicach z dnia 28.11.2016 r., sygn. akt: IV K 127/16, LEX nr 2257511. Podobnie: Wyrok Sądu Rejonowego w Bielsku Podlaskim z dnia 10.01.2018 r., sygn. akt: VII W 418/17, LEX nr 2532181.

²⁸ Wyrok Sądu Okręgowego w Bydgoszczy z dnia 28.02.2018 r., sygn. akt: IV Ka 28/18, LEX nr 2663240.

karalności, a często także nieświadomość bezprawności, występuje pośród obywateli polskich, a tym bardziej cudzoziemców przebywających w Polsce.

Do pierwszej z ww. grup należy przestępstwo zabójstwa²⁹. Choć pozbawienie życia w każdej kulturze wartościowane jest negatywnie, to motywacja do dokonania zabójstwa może wynikać ze zwyczaju kulturowego. Wtedy dokonanie takiego czynu w określonych kulturowo okolicznościach może być w pełni akceptowane w danej społeczności. Co więcej, niedokonanie czynu w określonych, zakorzenionych w kulturze okolicznościach może sprowadzić na niedosłego sprawcę i jego rodzinę infamie³⁰. Do zabójstw motywowanych kulturowo dochodzi także na terenie Polski. Omówiona niżej sprawa dotyczyła usiłowania zabójstwa obywatela polskiego przez Ormianina, który zaatakował pokrzywdzonego młotkiem oraz nożem, gdyż był on fałszywie przekonany o tym, że jest on sprawcą przestępstwa zgwałcenia jego córki, w wyniku którego popełniła ona samobójstwo. Linia obrony opierała się między innymi na wykazywaniu okoliczności kulturowych. Obrona wskazywała, że oskarżony wychowywał się w kulturze w znacznej mierze odbiegającej od kultury polskiej, opartej na innych wartościach, a odmienne uwarunkowania religijne i etniczne stanowiły źródło jego zachowania. Jednakże sąd pierwszej instancji nie podzielił tego zapatrywania i wskazał, że różnice kulturowe nie mogą mieć wpływu na łagodniejszy wymiar kary³¹. Odmienne wyżej wskazane okoliczności ocenił sąd odwoławczy, który jednak uznał, że odmienności kulturowe oskarżonego w żaden sposób nie zmieniły oceny co do niezastnienia po jego stronie stanu silnego wzburzenia. Silne wzburzenie motywowane okolicznościami kulturowymi nie stanowi zatem podstawy do uprzywilejowania sprawcy i zakwalifikowania czynu jako zabójstwa w tzw. afekcie³². Problem okoliczności kulturowych został przez sąd osadzony na innej płaszczyźnie rozważań prawnych. Mianowicie sąd uznał przeżywanie przez oskarżonego traumy po tragicznej śmierci córki w warunkach odmienności kulturowych jako istotną okoliczność łagodzącą, co znalazło swoje

²⁹ Zob. art. 148 kodeksu karnego (dalej: k.k.).

³⁰ M. Grzyb, op. cit., s. 372.

³¹ Zob. Wyrok Sądu Okręgowego w Gdańsku z dnia 03.02.2016 roku, sygn. akt: IV K 219/15, niepubl, za: M. Gólak, op. cit., s. 30.

³² Zgodnie z art. 148 § 4 k.k. kto zabija człowieka pod wpływem silnego wzburzenia usprawiedliwionego okolicznościami, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

odzwierciedlenie w obniżeniu wymiaru orzeczonej kary pozbawienia wolności³³.

W zakresie spraw dotyczących zabójstwa motywowanego kulturowo uwagę zwraca także wyrok Sądu Okręgowego w Warszawie, w którym nie uwzględniono wpływu okoliczności kulturowych na zachowanie sprawcy³⁴. Jednakże analiza ww. orzeczenia jest cenna z perspektywy ustalenia kryteriów dotyczących uwzględniania bądź niewzględniania przedmiotowych okoliczności w sprawach karnych i ich wpływu na zakres odpowiedzialności sprawcy. Sąd *meriti* zwrócił bowiem uwagę, że oskarżony o zabójstwo swojej konkubiny zdążył się zapoznać z kulturą i obyczajami panującymi w Polsce, zatem proces jego adaptacji kulturowej należy uznać za w pełni dokonany. Ponadto oskarżony pochodzenia tureckiego żył w konkubinacie, spożywał alkohol, niełożył na rodzinę, co w jego kraju jest zachowaniem niedopuszczalnym, zatem oskarżony świadomie wybierał jedynie elementy korzystne dla niego, a występujące zarówno w jego rodzimej kulturze, jak i w Polsce.

Kolejna z analizowanych spraw dotyczyła obywatela Rumunii, któremu postawiono zarzut obcowania płciowego z osobą w wieku poniżej lat 15. Zarówno oskarżony jak i pokrzywdzona uważali, że skutecznie zawarli związek małżeński, zgodnie z tradycją mniejszości romskiej i mają prawo oraz obowiązek dobrowolnego podejmowania współżycia fizycznego. Sąd umorzył postępowanie przeciwko oskarżonemu, stwierdzając że „nie popełnił on przestępstwa, skoro dopuścił się czynu zabronionego w usprawiedliwionej nieświadomości jego bezprawności”³⁵. Ponadto zdaniem sądu „przeświadczenie oskarżonego o braku nielegalności obcowania płciowego z pokrzywdzoną było w pełni usprawiedliwione, z uwagi na niski stopień socjalizacji, świadomości i wiedzy oskarżonego, a nadto wychowanie go w obcej kulturze, w której takie zachowanie było i jest powszechnie akceptowalne”³⁶. Podkreślono także funkcjonowanie oskarżonego w zamkniętej społeczności romskiej, brak kontaktu z polską obyczajowością oraz nieznamość języka polskiego. Mimo

³³ Zob. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 07.09.2016 r., sygn. akt: II AKa 244/16, LEX nr 2193068.

³⁴ Zob. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 21.06.2013 r., sygn. akt: II AKa 183/13, LEX nr 2546000.

³⁵ Postanowienie Sądu Okręgowego w Częstochowie z dnia 29.08.2019 r., sygn. akt: VII Kz 378/19, LEX nr 2721147.

³⁶ Ibidem.

tak przychylnego stanowiska sądu, podkreślenia wymaga, że uznano jednocześnie, iż „obcowanie płciowe z osobą małoletnią poniżej 15 roku życia, nawet jeżeli oskarżony i pokrzywdzona uczynili to w zgodzie z własnym prawem zwyczajowym, nie stanowi o znikomej społecznej szkodliwości takiego czynu, gdyż jest on powszechnie i kategorycznie społecznie nieakceptowalny w społeczeństwie, ustanawiającym normy prawne, obowiązujące na polskim terytorium, co stanowi państwową prerogatywę, zwłaszcza wobec szczególnie chronionego przedmiotu ochrony w postaci wolności seksualnej osób małoletnich poniżej 15 roku życia”³⁷.

Podsumowanie

Podsumowując, należy podkreślić, że sprawy dotyczące czynów o podłożu kulturowym nie stanowią obecnie znaczącej części postępowań karnych w Polsce. Niemniej obserwując globalne zmiany społeczno-polityczne należy spodziewać się tendencji wzrostowej w tym zakresie. Takie przypadki wymagają szczególnego, indywidualnego podejścia organów postępowania, tak aby zapewnić poszanowanie wartości i kultury cudzoziemca, przy jednoczesnym zapewnieniu porządku publicznego i bezpieczeństwa obywateli. Z przedstawionej analizy orzecznictwa wyłaniają się jednak cztery modele sposobów uwzględniania okoliczności kulturowych sprawcy przestępstwa lub wykroczenia.

Zgodnie z pierwszym z nich, który można wyprowadzić ze sprawy dotyczącej tzw. uboju rytualnego możliwe jest zastosowanie konstrukcji kontratypu zwyczaju i wyłączenie bezprawności czynu. Jednakże należy zwrócić uwagę na to, że opisywany zwyczaj uboju zwierząt jedynie pozornie nie należy do rodzimego kręgu kulturowego, gdyż poprzez wielowiekowe stosowanie przez niechrześcijańskich obywateli polskich, został on *de facto* zinternalizowany. Podkreślenia wymaga także religijny charakter zwyczaju. Zatem w tym przypadku mamy do czynienia nie tyle z konfliktem na linii prawo (wyrażające wartość)-zwyczaj, a wartość-swoboda religii (wyznania), który musi zostać rozstrzygnięty na podstawie testu proporcjonalności na korzyść tej drugiej.

³⁷ Ibidem.

Kolejny model umożliwia skorzystanie z instytucji błędu co do prawa³⁸, zarówno w przypadku *malum prohibitum*, jak i *malum in se*. Konsekwencją uznania, że sprawca działał pod wpływem ww. błędu jest wyłącznie winy sprawy (czyli niezbędnego elementu konstrukcyjnego przestępstwa bądź wykroczenia) i brak możliwości pociągnięcia sprawcy do odpowiedzialności karnej. W pierwszym przypadku nieświadomość bezprawności czy karalność danego zachowania będzie najczęściej dotyczyła tzw. czynów bez pokrzywdzonego, o charakterze fiskalnym, które w powszechnym odczuciu odznaczają się niskim stopniem społecznej szkodliwości. Przy ocenie ewentualnego błędu należy brać pod uwagę charakter, długość i częstotliwość kontaktów z polskim prawem i zwyczajami. Natomiast przy czynach *malum in se* – jak wskazano wyżej przy opisie kazusu małżeństwa pochodzenia romskiego – konieczne jest zweryfikowanie czy sprawca, z uwagi na warunki osobiste w postaci wieku, wykształcenia, umiejętności językowych, okoliczności zetknięcia się z polską obyczajowością, miał realną możliwość poznania norm prawnych i zwyczajowych panujących w Polsce, a także czy jego zachowanie w pełni odpowiadało wzorcowi zachowania w danych okolicznościach w jego rodzimej kulturze i czy mógł być wewnętrznie przekonany o legalności swojego postępowania.

W przypadkach, gdy prawnie niemożliwe będzie zastosowanie konstrukcji błędu, orzecznictwo wskazuje trzeci model, polegający na ujmowaniu okoliczności kulturowych jako okoliczności łagodzących, które powinny – w sposób korzystny dla sprawcy – wpłynąć na wymiar kary. W tym zakresie należy wskazać na ustawowe dyrektywy wymiaru kary, określone w art. 53 § 2 k.k., zgodnie z którymi sąd przy wymiarze kary uwzględnia w szczególności motywację i sposób zachowania się sprawcy, właściwości i warunki osobiste sprawcy, sposób życia przed popełnieniem przestępstwa i zachowanie się po jego popełnieniu. W przedstawione kryteria mogą wpisywać się także zwyczaje kulturowe sprawcy. Co więcej, sąd może nadzwyczajnie karę złagodzić, czyli orzec karę poniżej dolnej granicy ustawowego zagrożenia albo karę łagod-

³⁸ Art. 30 kk. stanowi, że nie popełnia przestępstwa, kto dopuszcza się czynu zabronionego w usprawiedliwionej nieświadomości jego bezprawności; jeżeli błąd sprawcy jest nieusprawiedliwiony, sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary. Natomiast art. 10 § 4 k.k.s. stanowi, że nie popełnia przestępstwa skarbowego lub wykroczenia skarbowego, kto dopuszcza się czynu zabronionego w usprawiedliwionej nieświadomości jego karalności.

niejszego rodzaju, według zasad określonych w art. 60 § 6 k.k., bowiem sąd – mimo że taka podstawa jak zwyczaj kulturowy sprawcy nie została *expressis verbis* wskazana w ustawie – może uznać na zasadzie art. 60 § 2 k.k., że nawet najniższa kara przewidziana za przestępstwo byłaby niewspółmiernie surowa. Ponadto jeżeli przestępstwo na tle kulturowym jest zagrożone karą pozbawienia wolności nieprzekraczającą 3 lat albo karą łagodniejszego rodzaju i społeczna szkodliwość czynu nie jest znaczna, sąd może odstąpić od wymierzenia kary wobec sprawcy, jeżeli orzeka jednocześnie środek karny, przepadek lub środek kompensacyjny, a cele kary zostaną w ten sposób spełnione. Okoliczności kulturowe mogą być także brane pod uwagę przy warunkowym umorzeniu postępowania dotyczącego czynu zagrożonego karą nieprzekraczającą 5 lat pozbawienia wolności, jeżeli wina i społeczna szkodliwość czynu nie są znaczne, okoliczności jego popełnienia nie budzą wątpliwości, a postawa sprawcy niekaranego za przestępstwo umyślne, jego właściwości i warunki osobiste oraz dotychczasowy sposób życia uzasadniają przypuszczenie, że pomimo umorzenia postępowania będzie przestrzegał porządku prawnego, w szczególności nie popełni przestępstwa.

Ostatni model wyklucza możliwość uwzględnienia okoliczności kulturowych w procesie karnym w przypadku, gdy sprawca przeszedł proces adaptacji kulturowej, zna polskie normy zwyczajowe i prawne, a obrona przez kulturę jest przyjętą strategią procesową. Odrzucenie argumentacji obrończej dotyczącej zwyczajów kulturowych sprawcy będzie w szczególności widoczne w sprawach dotyczących powszechnych przestępstw kryminalnych, z uwagi na potrzebę zapewnienia porządku publicznego i bezpieczeństwa pokrzywdzonemu.

Bibliografia

- Daniluk P., *O wykroczeniu z art. 51 § 1 kodeksu wykroczeń (w związku z wyrokiem SN z 30.01.2018 r., IV KK 475/17)*, „Państwo i Prawo” 2019, nr 1.
- Dzięciołowska A., *Ryzyko instrumentalnego wykorzystywania klauzuli generalnej interesu społecznego w postępowaniu dyscyplinarnym prokuratorów*, „Wrocławskie Studia Sądowe” 2017, nr 4.
- Giezek J. (red.), *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2007.
- Golak M., „*Obrona przez kulturę*” a rzeczywistość prawna współczesnej Polski, „Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji UAM” 2017, numer specjalny.

- Grzyb M., *Przestępstwa motywowane kulturowo. Aspekty kryminologiczne i prawnekarne. Reakcja krajów zachodnich na szkodliwe praktyki kulturowe*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2016.
- Kania M., *Spory wokół obrony przez kulturę w kontekście debat na temat wielokulturowości*, „Polityka i Społeczeństwo” 2016, nr 2(14).
- Lapińska A., Kuźniar Z., *Czyny zabronione uwarunkowane kulturowo jako przykład konfliktu kultur*, [w:] M. el Ghamari (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w regionie MENA – bezpieczeństwo kulturowe. Bałkański Patchwork*, Wydawnictwo Fundacja El Karama, Warszawa 2016.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 07.01.2008 r., sygn. akt: V KK 158/07, LEX nr 346865.
- Postanowienie Sądu Okręgowego w Częstochowie z dnia 29.08.2019 r., sygn. akt: VII Kz 378/19, LEX nr 2721147.
- Sitarz O., *Culture Defence a polskie prawo karne*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. XXIX–XXX.
- Szeleszczuk D., *Prawo karne, pojęcie wybryku, kontratyp zwyczajny. Glosa do wyroku SN z dnia 30 stycznia 2018 r., IV KK 475/17*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2018, nr 12.
- Turowski J., *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994.
- Warylewski J., *Kontratypy wiosenne*, „Palestra” 1999, nr 7–8.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 04.06.2008 r., II OSK 268/08, LEX nr 465053.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 07.09.2016 r., sygn. akt: II AKA 244/16, LEX nr 2193068.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 24.08.2017 r., sygn. akt: II AKA 155/17, LEX nr 2383359.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 18.03.2003 r., sygn. akt: II AKA 16/03, LEX nr 82216.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 21.06.2013 r., sygn. akt: II AKA 183/13, LEX nr 2546000.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23.11.2010 r., sygn. akt: IV KK 173/10, LEX nr 667510.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 09.07.2013 r., sygn. akt: II KK 152/13, LEX nr 1352390.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 30.01.2018 r., sygn. akt: IV KK 475/17, OSNKW 2018/3/27.
- Wyrok Sądu Okręgowego w Bydgoszczy z dnia 28.02.2018 r., sygn. akt: IV Ka 28/18, LEX nr 2663240.
- Wyrok Sądu Okręgowego w Gliwicach z dnia 28.11.2016 r., sygn. akt: IV K 127/16, LEX nr 225751.
- Wyrok Sądu Rejonowego w Bielsku Podlaskim z dnia 10.01.2018 r., sygn. akt: VII W 418/17, LEX nr 2532181.
- Wyrok Sądu Rejonowego w Zamościu z dnia 01.01.2006 r., sygn. akt VII W 1141/06, LEX nr 1731210.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10.12. 2014 r., sygn. akt: K 52/13, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego A” 2014, nr 11.

**Limits of security privatization.
Introduction to considerations**

Privatization is currently in the center of interest of both society, public authorities, science and jurisprudence. It is understandable considering the processes that have taken place in the country in recent years. At the beginning of the considerations on privatization, including the privatization of tasks in the field of security and public order, attention should be paid to the environment in which it occurs. This environment is the state as a legal and factual structure, called to organize the life of a given community in a designated territory. Obviously, depending on the period and historical conditions, the state took various forms¹.

The form of the state should be understood as the structure of organs of state power, means and methods of exercising this power as well as the territorial and administrative system of the state². In totalitarian or authoritarian systems, authorities of the country require the individual not only to submit to a particular ideology, but also to actively profess it. The interest of the State dominates the interest of the individual and society, the state strives to control all areas of social and personal life of citizens. Authorities of a totalitarian or authoritarian State value models of social behavior, interfere in the personal sphere of a citizen's life in a very wide range, and the body of the State administration must be maximally centralized and focused³. It should be stipulated that this is not about centralism understood solely as a way

* PhD Dariusz Brakoniecki, Higher School of Agribusiness in Łomża (Poland) / dr Dariusz Brakoniecki, Wyższa Szkoła Agrobiznesu w Łomży, e-mail: dariusz.brakoniecki@gmail.com

¹ [http://rozum.salon24.pl/6070,prywatyzacja-zadan-publicznych-odpowiedzialnosc-wstep-do-rozw,\[13.11.2019\]](http://rozum.salon24.pl/6070,prywatyzacja-zadan-publicznych-odpowiedzialnosc-wstep-do-rozw,[13.11.2019]).

² G. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, Lublin 1999, p. 66.

³ [http://rozum.salon24.pl/6070,prywatyzacja-zadan-publicznych-odpowiedzialnosc-wstep-do-rozw,\[13.11.2019\]](http://rozum.salon24.pl/6070,prywatyzacja-zadan-publicznych-odpowiedzialnosc-wstep-do-rozw,[13.11.2019]).

of organizing the administrative apparatus of the State in which lower-level organs are hierarchically subordinated to higher-level organs (lower-level organs are, therefore, in this arrangement strictly dependent on higher-level organs and do not have their own independence⁴, but also as strictly central regulation and regulation of most areas of the citizen's life. The more country in the country, the less space there is for the citizen. Obviously, depending on the period of history, there were various forms of exercising power, and, as a result, various scopes of administration activities of the country and its interference in private activities. For the 17th and 18th centuries, Europe was the time of an absolute monarchy (police state), educated at the foundations of the state monarchy. In the class system there was a dualism of influence and State authority – the king coruled with state representation. During the 17th century, many European rulers managed to abolish state gatherings and take over sovereign power. To put it chronologically, it should be noted that the period of victorious expansion of absolutism was the second half of the 17th century and the beginning of the 18th century: the times of Louis XIV in France, Leopold I in Austria, the elector Frederick Wilhelm and King Frederick William I in the Brandenburg Prussian state, Charles XI and XII in Sweden, Frederick III in Denmark, Peter I in Russia⁵. However, the nineteenth century brought a rule of law which took over a significant number of administrative solutions of the eighteenth century and based on them implements its own system concepts, consisting of incorporating all administrative activity into the legal order, implementing the principle of equality of all before the law (coordinated with other civil liberties of a nature fundamental rights) and legal control, in particular judicial, over the administration. On the continent, this is connected with the implementation of the doctrine of the separation of powers, referring to the concept of Montesquieu, which is an important weapon with absolutism⁶.

In a rule of law, public administration tasks are legal obligations. In pre-constitutional countries, the tasks of public administration were

⁴ E. Ura, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2006, p. 37.

⁵ E. Rostowski, *Historia powszechna*, Warszawa 1998, p. 91.

⁶ See: J. Langrod, *Instytucje prawa administracyjnego*, Warszawa 2003, pp. 44-45.

understood as the powers (prerogatives) of administrative authorities⁷. The advent of a democratic State of law caused a radical change in the understanding of the purpose, role and function of the county, and thus of tasks performed on behalf of the State. The emergence and introduction into legal circulation of concepts such as subsidiarity and decentralization have resulted in the classical comprehension of the concept – public tasks – from the period of the pre-constitutional country has become archaic and anachronistic⁸.

In Poland, **the principle of subsidiarity**⁹ has become a constitutional principle pursuant to the Basic Law of April 2, 1997¹⁰. Its inclusion in the Constitution of the Republic of Poland¹¹ is modest. It was limited to mentioning it in the preamble, without specifying its content in the provisions of the constitution itself. In this way, it was decided that doctrine and case-law would further develop the principle of subsidiarity¹².

The most quoted and at the same time least controversial is the definition of the idea of subsidiarity of Pius XI cited in the encyclical *Quadragesimo anno*, emphasizing its philosophical and moral aspect¹³: This supreme law of social philosophy remains inviolable: what an individual can do on its own initiative and its own strength, must not be taken this for the benefit of society; likewise, injustice, social harm and disruption of the system is to take away from smaller and lower communities those tasks that they can perform and to pass them on to higher ones. Every social action is by its nature ancillary; should help members of the social organism, rather than destroy or absorb them¹⁴.

⁷ A. Błaś, *Administracja publiczna*, Kraków 2004, p. 132.

⁸ [http://rozum.salon24.pl/6070,prywatyzacja-zadan-publicznych-odpowiedzialnosc-wstep-do-rozw,\[3.11.2019\]](http://rozum.salon24.pl/6070,prywatyzacja-zadan-publicznych-odpowiedzialnosc-wstep-do-rozw,[3.11.2019]).

⁹ See: D. Brakoniecki, *Detektywistyka. Prawne i funkcjonalne aspekty działalności detektywistycznej w Polsce i na świecie*, Warszawa 2016, pp. 181-182.

¹⁰ E. Popławska, *Zasada subsydiarności w Traktatach z Maastricht i Amsterdamu*, Warszawa 2000, p. 117.

¹¹ Constitution of the Republic of Poland from April 2, 1997 (Journal of Laws No. 78, item 483, as amended).

¹² H. Izdebski, *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2001, p. 89.

¹³ J. Kurzyński, *Vademecum samorządowca i polityka, czyli zasada subsydiarności w funkcjonowaniu samorządu gospodarczego*, Wrocław 2006, p. 19.

¹⁴ Pius XI, *Encyklika o odnowieniu ustroju społecznego "Quadragesimo anno"*, translation J. Piwowarczyk, „Znak” 1982, no. 80, pp. 707-708.

Pope Leo XIII speaks in a similar tone in the encyclical *Rerum Novarum*, where he states that the law requires that neither the individual nor the family be absorbed by the state; it is therefore reasonable that both individuals and families should be free to act as long as they do not endanger the common good or harm their neighbor¹⁵. According to the content of this principle, it unequivocally means that the state should only deal with what it has to do. Matters that the country does not have to deal with should not be transferred to others who will do it much better and more effectively¹⁶.

The decentralization of public authority¹⁷ is expressed primarily in art. 15 Act No 1 and art. 16 Act No 2 of the Basic Law¹⁸, which successively states that the territorial system of the Republic of Poland ensures decentralization of public authority, and territorial self-government participates in exercising public authority. The self-government performs a significant part of public tasks under the laws on its own behalf and on its own responsibility. In this regard, it is also worth mentioning other legal acts, such as: the Act of 8 March 1990 on communal self-government¹⁹; the Act of June 5, 1998 on county self-government²⁰; the Act of 21 November 2008 on local government employees²¹; the Act of 17 May 1990 on the division of tasks and competences specified in particular acts between commune bodies and government administration bodies, and on the amendment of certain acts²²; the Act of March 15, 2002 on the structure of the capital city of Warsaw²³, as well as judgments of the Constitutional Tribunal: of November 3, 2006, reference number Act K 31/06²⁴; of February 18, 2003, reference number Act K 24/02²⁵.

¹⁵ Leon XIII, *Encyklika o kwestii robotniczej „Rerum novarum”*, translation: J. Piwowarczyk, [in:] M. Radwan (ed.), *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, part I, Rzym-Lublin 1996, pp. 63-92.

¹⁶ J. Reguński, *Samorządna Polska*, Warszawa 2005, p. 22.

¹⁷ See: D. Brakoniecki, *Detektywistyka...*, op. cit., pp. 182-183.

¹⁸ Constitution of the Republic of Poland from April 2, 1997 (Journal of Laws No. 78, item 483, as amended).

¹⁹ Journal of Laws of 2016, item 446 as amended.

²⁰ Journal of Laws of 2015, item 1445 as amended.

²¹ Journal of Laws of 2019, item 1282.

²² Journal of Laws of 2019, item 1500.

²³ Journal of Laws of 2018, item 1817.

²⁴ Journal of Laws No. 202, item 1493.

²⁵ Journal of Laws No. 38, item 334.

Decentralization is a way of organizing the administrative apparatus in which lower-level organs are not hierarchically subordinated to higher-level organs. Therefore, higher authority can not give orders to a lower authority regarding the methods in which certain matters will be dealt with. The entry of this authority may take place only in cases specified by law. The lower-level authority has its own scope of competence, is an independent authority with its own sources of income and decides independently how to spend its financial resources²⁶. Lower-level organs perform public tasks arising from the Constitution and statutes.

We have entered a new world, a world in which the real state monopoly on use of force is passing away²⁷. The ability to use force, so far monopolized by the country, has been recognized as an economic category, aligned in intent to a business service²⁸. This is because the efficiency of private entities, and therefore generating profits in a given industry, is far more advanced than that of national entities. In some Anglo-Saxon countries, taxes paid by private military companies are at the forefront of government budget revenues. In addition, the view that the private sector should be subject to almost all, except strategic tasks, areas of state activity is gaining more and more followers. This phenomenon, in my opinion, seems to be fully justified, because in addition to the revenues to the state treasury in the form of tributes and other concession fees, such entities as persons and property protection companies, private military companies, detective companies, business intelligence and other, exotic in Europe, private prisons significantly reduce unemployment and revive other sectors of the economy, which further fuel the economic situation and bring further profits to the budget. Privatization in the area of security and public order also has an invaluable impact on the level and sense of security in society²⁹, which increasingly uses the services of detective companies and companies protecting people and property.

²⁶ E. Ura, *Prawo administracyjne...*, op. cit., p. 42, <http://rozum.salon24.pl/>, [4.11.2019].

²⁷ H. Bull, *The Anarchical Society*, Londyn 1977, p. 15.

²⁸ J. Piątek, *Prywatne firmy wojskowe – nowy charakter prowadzenia wojen w świecie globalnym*, „Kultura – Historia – Globalizacja” 2010, no. 8, p. 122.

²⁹ D. Brakoniecki, *Detektywistyka...*, op. cit., pp. 186-187.

Privatization of security also poses some threats. One of them is undoubtedly the crowding out of public services, for paid services provided by private entities, which means that civil rights are replaced by the rights of consumers. An important argument in the discussion about the privatization of security is the phenomenon of blurring the border between the sphere of public law and the sphere of private law, bearing in mind the differences in constitutional guarantees regarding private law and public law. Good, which is undoubtedly security, is increasingly seen as a commodity, the subject of a commercial transaction and in this form seems to be provided for years to come. Growing security standards and the need for society to feel safe will naturally push municipal services that cannot adapt quickly enough to the needs of citizens, to specialized and professional private entities. This state of affairs will not occur in the coming decades, however, it seems to be inevitable³⁰.

Outlining clear limits of the privatization of public tasks in the sphere of security and public order is an extremely difficult task. This is mainly due to the variety of concepts used to privatize security and the changing perception of state tasks. Certain limits in this respect are outlined in the Polish Constitution, indicating in art. 5, that the tasks of the state include, inter alia, protection of the independence and inviolability of its territory and the security of citizens. Similarly, art. 126 Act No 2 of the Constitution indicates that the protection of the sovereignty and security of the State as well as the inviolability and integrity of its territory lies within state organs, and in this particular case the President of the Republic of Poland. Further boundaries are defined, e.g. by the Act on Police³¹, which in Art. 1 indicates the tasks of this formation, such as protection of human life and health, security protection and public order, detection of crimes and offenses and prosecution of their perpetrators, then the Act on municipal guards³², the Act on the Internal Security Agency and the Intelligence Agency³³ or the Act

³⁰ Ibidem, p. 202.

³¹ Act of 6 April 1990 on Police (Journal of Laws of 2015, item 355).

³² Act of 29 August 1997 on municipal guards (Journal of Laws of 2019, item 1795).

³³ Act of 24 May 2002 on the Internal Security Agency and the Foreign Intelligence Agency (Journal of Laws of 2016, item 1897).

on the Border Guard³⁴ and other acts³⁵ regulating the tasks of the state in the field of security and public order.

When analyzing the provisions of the Basic Law and ordinary laws relating to the sphere of security and public order, essentially, two entities of protection provided for in these acts should be indicated. The first is the State itself, for the protection of which all other activities have been subordinated, while the second subject of protection is society.

Protection of the country, as its basic task, has always been the sole responsibility of the state apparatus. It is understandable that the State will make every effort to protect its existence, which cannot be expected from an entrepreneur who is naturally profit-oriented in his business activity. The risk of an entrepreneur's negative behavior in crisis situations is so huge that e.g. omissions made by him in a negative way may affect not only the functioning of the country, but also its existence. The protection of the State is the overriding goal to which all other aspects of its functioning have been subordinated.

It seems that such a construction is fully justified, because only the existence of the country gives a real opportunity to protect its society, culture, heritage, etc. Considering the above, all issues related to the implementation of tasks of strategic importance for the State, in the field security and public order, and their direct performance should lie solely in the hands of the State apparatus. Therefore, any attempts at privatization in the sector which is important for state security, especially in power departments, are so risky that undertaking privatization in this respect, despite possible economic profits, may prove to be highly unprofitable and harmful in the final settlement.

³⁴ Act of 12 October 1990 on Border Guards (Journal of Laws of 2016, item 1643).

³⁵ See: Act of 28 January 2016 Law on Public Prosecutor's Office (Journal of Laws of 2016., item. 177), Act of 9 June 2006 on Central Anti-Corruption Bureau (Journal of Laws of 2016., item. 177), Act of 9 June 2006 on the Military Counterintelligence Service and the Military Intelligence Service (Journal of Laws of 2016, item 1318), Act of 24 August 2001 on Military Police and Military Order Agents (Journal of Laws of 2016, item 1483), Act of 29 August 2002 on martial law and the competences of the Supreme Commander of Armed Forces and the principles of its constitutional subordination to the organs of the Republic of Poland (Journal of Laws of 2014, item 1815), Act of 21 June 2002 on exceptional condition (Journal of Laws of 2016, item 886), Act of 20 March 2009 on the safety of mass events (Journal of Laws of 2015, item 2139).

One of the two, in my opinion, admissible forms of private sector activity in the area of security and public order, which aims to protect the interests of the country, is the ad hoc admission of private entities such as private military company (PMC) to carry out tasks that the State is not currently in able to realize at a certain level of quality. An example of such a form is conducting training for the army, police, special services and other formations by private military companies. *Academi*³⁶ is one of the most popular entities offering training in this area. Worth mentioning in this aspect is the example of the organization of the Croatian army by Military Professional Resources Inc. (MPRI), which, thanks to the professional reorganization of a private military company such as MPRI and the change of command in 1995, quickly pushed Serbian troops out of the disputed area³⁷. It is worth emphasizing that the above state should be a temporary form, until the organization of own professional structures, in this case- command.

Another form of participation of private entities in the implementation of the State's goals in the area of security is the commissioning of specific tasks to private military companies in a situation where the country does not want to or should not officially act as parties to e.g. armed conflict or crisis. The activities of these entities could take place only outside the borders of the ordering country. Although it seems that such actions do not have a direct impact on the security and public order of the commissioning State, as S. Pieprzny rightly points out,

³⁶ *Academi* (formerly Blackwater USA, Blackwater Worldwide and Xe Services LLC) Blackwater headquarters is located in the US state of North Carolina, where is the largest tactical training facility in the world operates. The company trains over 40,000 people a year from many military services and other various agencies. Blackwater is currently the largest of three private companies with which the US Department of State cooperates, with 987 operators, of which 744 are US citizens. At least 90% of revenues come from government contracts, and two-thirds of them are so-called no-bid contracts, i.e. contracts for which only one company has been selected due to experience in this field. Blackwater is currently contracted by the United States government to provide security services in the Iraq war. In October 2007, Blackwater USA changed its name to Blackwater Worldwide, and in 2009, after the Iraqi government's refusal to extend the Xe contract. Currently, the company is called *Academi*, referring to Plato's Academy. See: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Academi>, [2.05.2019]; <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article.html>, [2.05.2019]; <http://www.bbc.com/news/world-us-canada>, [20.05.2019].

³⁷ Civil war was in Croatia in 1991–1995 between the Croatian army and the forces of the separatist State of the Republika Srpska Krajina. After the initial successes of the separatists, the Croatian army launched a counterattack, reflecting the areas occupied by the self-proclaimed country, which ended the conflict in 1995 lasting five years.

public security is a positive state within the country, determined largely by external security³⁸, therefore such measures, most often in the long term, are also important for the security and public order of the ordering country. An example of such actions may be the fight by the United States, using private military companies, drug cartels, e.g. in Colombia, whose goods go to the US to a large extent, or the destruction of arsenals of weapons, training bases and logistics of terrorist groups, e.g. in Pakistan.

The second of protection entity, which appears in the content of the abovementioned legal acts, is society. In this regard, the activity of the private sector should be much broader than in the case discussed earlier. Access by private entities providing security services could cover most of the State's tasks aimed at protecting citizens. Currently, private security companies keep order at stations, sports facilities, mass events, protect private individuals and their property, or escort money and valuable items, private detectives deal with counterintelligence protection of enterprises, look for stolen items or abducted or missing people, and business intelligence services acquire information to enable secure business activity.

In this aspect, the social interest is fundamental. As Z. Leoński argues, it is not only about efficiency of operations and economy, but in the sphere of general interest the priority should be given to the interests of the local community, and not only the elements of profit that stand out in the foreground of private entities³⁹. So the limit in this area of privatization is undoubtedly the interest of society. This position is confirmed by a significant number of representatives of the doctrine⁴⁰, which indicates the pointlessness of formulating a complete positive catalog of public tasks that can be privatized. Representatives of this

³⁸ S. Pieprzny, *Administracja bezpieczeństwa i porządku publicznego*, Rzeszów 2008, p. 15.

³⁹ Z. Leoński, *Problemy prywatyzacji administracji publicznej a ochrona praw jednostki*, [in:] E. Ura (ed.), *Jednostka wobec działań administracji publicznej*, Rzeszów 2001, p. 266.

⁴⁰ See: C. Kosikowski, *Tworzenie, utrzymywanie o przekształcanie przedsiębiorstw komunalnych*, „Samorząd Terytorialny” 1991, no. 6, p. 20; S. Biernat, *Prywatyzacja zadań publicznych. Problematyka prawna*, Warszawa–Kraków 1994, pp. 91–92; L. Zacharko, *Poglądy doktryny nt. granic prywatyzacji zadań publicznych gminy*, [in:] E. Ura (ed.), *Jednostka wobec działań administracji publicznej*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa (Olszanica 21-23.05.2001), Rzeszów 2001, p. 491 and further.

view are more inclined to define a negative catalog, i.e. to indicate areas of activity of public administration, which certainly should not be privatized. Administrative police tasks are given as a negative example.

Although in my opinion this is a valid example, it requires some detailing. Namely, the point is the possibility of privatizing some forms of carrying out these tasks. This border may be determined by the need to use operational and reconnaissance activities, which should undoubtedly remain in the domain of national institutions. This is primarily due to the nature of these activities, which, due to their specificity, significantly interfere with the rights and freedoms of citizens. However, the privatization of public administration tasks by providing private entities with the protection of persons and property, according to their statutory powers, the possibility of implementing selected forms provided for the administrative police seems to be fully justified. Any interference with the civil rights and freedoms of these formations, according to their statutory rights, is so non-invasive that, in combination with its statutory goals, it becomes fully acceptable.

An important remark regarding the privatization of security in this area is the parallel implementation of tasks related to public security and order by public entities and private entities, while maintaining by the State the influence on the way of implementation of these tasks by the private sector. In addition, under no circumstances should the country definitely give up its tasks in the area of security and public order by delegating them to the private sector. Moreover, certain tasks in the area of security and public order, due to their nature and far-reaching interference with the rights and freedoms of others, should also remain within the competence of state entities. Among them should be the abovementioned tasks requiring the use of operational and reconnaissance activities. As S. Biernat rightly notes, privatization projects can only be made if they do not conflict with the public interest⁴¹.

It seems that allowing private entities to carry out tasks in the field of security and public order adopted the appropriate framework in Poland. Therefore, it should be emphasized that certain tasks, such as the protection of military facilities by private entities, in my opinion, are

⁴¹ S. Biernat, *Prywatyzacja...*, op. cit., p. 138.

exceeding the limits of possible privatization of security. Firstly, that this is a strategic area due to security and public order, secondly, that the level of private companies' services in this respect is at least mediocre⁴². It should be remembered that security privatization carries many threats. One of them is undoubtedly the crowding out of public services, for paid services provided by private entities, which means that civil rights are replaced by the rights of consumers. An important argument in the discussion about the privatization of security is the phenomenon of blurring the border between the sphere of public law and the sphere of private law, bearing in mind the differences in constitutional guarantees regarding private law and public law⁴³. It seems that the legislator is not able to clearly and without doubt indicate the limits of security privatization. These boundaries can be found in the doctrine and case-law of courts and tribunals.

Bibliography

Literature:

- Biernat S., *Prywatyzacja zadań publicznych. Problematyka prawna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków 1994.
- Błaś A., *Administracja publiczna*, Wydawnictwo Kolonia Limited, Kraków 2004.
- Brakoniecki D., *Detektywistyka. Prawne i funkcjonalne aspekty działalności detektywistycznej w Polsce i na świecie*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2016.
- Bull H., *The Anarchical Society*, Wydawnictwo Macmillan, Londyn 1977.
- Izdebski H., *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Wydawnictwo LexisNexis, Warszawa 2001.

⁴² It should be recalled here the events of November 6, 2011 from Stargard Szczeciński, where a guard supervising the area of the 12th Mechanized Brigade was overpowered by a group of thieves, the perpetrators stole his firearms and escaped. It is worth adding that the bodyguard was a 50-year-old retired policeman. Another example of a poor level of protection of military property is the theft of a truck and an excavator parked in the area belonging to the 5th Engineering Regiment in Podjuchy. As in the previous case, the units were guarded by pensioners. Another exposure of the weaknesses in the protection of military units by private entities is the control of the Audit Department of the Ministry of National Defense in March 2011. The controllers, not detained by anyone, invaded through the fence to the headquarters of the GROM unit, where their presence was noticed by technical devices. The police who arrived and who were called by GROM commandos were not allowed by private Specialized Armed Security Formation employees to enter the unit.

⁴³ D. Brakoniecki, *Detektywistyka*..., op. cit., p. 202.

- Kosikowski C., *Tworzenie, utrzymywanie o przeksztalcanie przedsiębiorstw komunalnych*, „Samorząd Terytorialny” 1991, no. 6.
- Kurzyński J., *Vademecum samorządowca i polityka, czyli zasada subsydiarności w funkcjonowaniu samorządu gospodarczego*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2006.
- Langrod J., *Instytucje prawa administracyjnego*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2003.
- Leon XIII, *Encyklika o kwestii robotniczej „Rerum novarum”*, translation ks. Jan Piwowarczyk, [w:] M. Radwan (ed.), *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, part I, Wydawnictwo KUL, Rzym-Lublin 1996.
- Leoński Z., *Problemy prywatyzacji administracji publicznej a ochrona praw jednostki* [in:] E. Ura (ed.), *Jednostka wobec działań administracji publicznej*, Wydawnictwo Mitel, Rzeszów 2001.
- Piątek J., *Prywatne firmy wojskowe – nowy charakter prowadzenia wojen w świecie globalnym*, „Kultura – Historia – Globalizacja” 2010, no. 8.
- Pieprzny S., *Administracja bezpieczeństwa i porządku publicznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008.
- Pius XI, *Encyklika o odnowieniu ustroju społecznego „Quadragesimo anno”*, translation ks. J. Piwowarczyk, „Znak” 1982, no. 80.
- Popławska E., *Zasada subsydiarności w Traktatach z Maastricht i Amsterdamu*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000.
- Regulski J., *Samorządna Polska*, Wydawnictwo Rosner i Wspólnicy, Warszawa 2005.
- Rostowski E., *Historia powszechna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Seidler G., Groszyk H., Malarczyk J., Pieniążek A., *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1999.
- Ura E., *Prawo administracyjne*, Wydawnictwo LexisNexis, Warszawa 2006.
- Zacharko L., *Poglądy doktryny nt. granic prywatyzacji zadań publicznych gminy*, [in:] E. Ura (ed.), *Jednostka wobec działań administracji publicznej*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa (Olszanica 21-23.05.2001), Wydawnictwo Mitel, Rzeszów 2001.

Legal act:

- Constitution of the Republic of Poland from April 2, 1997 (Journal of Laws No. 78, item 483, as amended).
- Act of 8 March 1990 on municipal self-government (Journal of Laws of 2016, item 446 as amended).
- Act of 6 April 1990 on Police (Journal of Laws of 2015, item 355).
- Act of 17 May 1990 on the division of tasks and competences specified in particular acts between commune bodies and government administration bodies, and on the amendment of certain acts (Journal of Laws of 2019, item 1500).
- Act of 12 October 1990 on Border Guards (Journal of Laws of 2016, item 1643).
- Act of 29 August 1997 on municipal guards (Journal of Laws of 2019, item 1795).
- Act of 5 June 1998 on county self-government (Journal of Laws of 2015, item 1445 as amended).

Act of 24 August 2001 on Military Police and Military Order Agents (Journal of Laws of 2016, item 1483).

Act of March 15, 2002 on the structure of the capital city of Warsaw (Journal of Laws of 2018, item 1817).

Act of 24 May 2002 on the Internal Security Agency and the Foreign Intelligence Agency (Journal of Laws of 2016, item 1897).

Act of 21 June 2002 on exceptional condition (Journal of Laws of 2016, item 886).

Act of 29 August 2002 on martial law and the competences of the Supreme Commander of Armed Forces and the principles of its constitutional subordination to the organs of the Republic of Poland (Journal of Laws of 2014, item 1815).

Act of 9 June 2006 on Central Anti-Corruption Bureau (Journal of Laws of 2016, item 177).

Act of 9 June 2006 on the Military Counterintelligence Service and the Military Intelligence Service (Journal of Laws of 2016, item 1318).

Act of 21 November 2008 on local government employees (Journal of Laws of 2019, item 1282).

Act of 20 March 2009 on the safety of mass events (Journal of Laws of 2015, item 2139).

Act of 28 January 2016 Law on Public Prosecutor's Office (Journal of Laws of 2016, item 177).

Webography:

www.bbc.com/.

www.rozum.salon24.pl/.

www.washingtonpost.com/.

Wpływ umów międzynarodowych na polskie postępowanie cywilne

W Polsce obowiązująca zasada priorytetu umów międzynarodowych oraz postanowienia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, sytuują zawarte przez Polskę ratyfikowane umowy międzynarodowe w hierarchii źródeł prawa ponad ustawami, a więc również ponad przepisami Kodeksu postępowania cywilnego (dalej: K.p.c.). Niegdyś wzajemne relacje pomiędzy ustawowymi przepisami międzynarodowego postępowania cywilnego, a umowami międzynarodowymi, których Polska była stroną regulował art. 1096 K.p.c. stanowiący o niestosowaniu przepisów części III K.p.c., jeśliby umowa międzynarodowa stanowiła inaczej. Obecnie zgodnie z art. 9 Konstytucji RP – Rzeczpospolita Polska przestrzega wiążącego ją prawa międzynarodowego¹. Przepis art. 87 ust. 1 Konstytucji RP stwierdza, że jednym ze źródeł powszechnie obowiązującego prawa Rzeczypospolitej Polskiej są ratyfikowane umowy międzynarodowe. Z art. 91 Konstytucji RP zaś wynika, że ratyfikowana umowa międzynarodowa, po jej ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw, stanowi część krajowego porządku prawnego i jest bezpośrednio stosowana, chyba że jej stosowanie jest uzależnione od wydania ustawy.

Każde z państw na arenie międzynarodowej, w tym również Polska jest jednocześnie stroną wielu umów zawartych zarówno z państwami, które są członkami Unii Europejskiej, jak i z innymi państwami. Problematyka relacji tych umów do umów wielostronnych oraz prawa Unii Europejskiej wykraczają poza zakres niniejszego opracowania, ale należy zasygnalizować, że postępujący w ostatnich latach urodzaj źródeł prawa przekłada się bezpośrednio na problemy w praktyce². Przemiany

* mgr Paweł Banul, doktorant Wydziału Prawa i Administracji, Uniwersytet Łódzki, e-mail: pawel@banul.pl

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.

² Por. M. Czepelak, *Umowa międzynarodowa, jako źródło prawa prywatnego międzynarodowego*, Warszawa 2008, s. 210.

ustrojowo-społeczne, jakie nastąpiły po 1989 r., zmieniły oblicze polskiego systemu prawnego. *En passant* można zaryzykować tezę, że obecnie obowiązywanie i zawieranie wielu aktów prawnych dotyczących podobnej tematyki jest jednym z czynników, które utrudniają poruszanie się pośród źródeł prawa i w niemałym stopniu problematyzują ustalenie stanu prawnego w konkretnym przypadku. Zdaniem niektórych początek XXI wieku może w przyszłości zostać nazwany, jako era wspólnego europejskiego prawa prywatnego międzynarodowego *sensu largo*³, ale należy zaznaczyć, iż z uwagi na obecnie funkcjonując mechanizmy, jest to pogląd przedwczesny. Korzystanie w ostatnich latach przez Unię Europejską z kompetencji do tworzenia norm mających ujednolicić prawo w państwach członkowskich, jest zjawiskiem niemającym odpowiednika w dotychczasowym rozwoju międzynarodowej procedury cywilnej, a szybko postępujący rozwój europejskiego prawa procesowego cywilnego jest obecnie bez wątpienia jednym z najważniejszych zjawisk i wyzwań zarówno z punktu widzenia nauki prawa, jak i praktyki wymiaru sprawiedliwości w sprawach cywilnych⁴.

Zasługującymi na uwagę, w kontekście sposobów ustalenia treści obcego prawa umowami międzynarodowymi, poza wielostronnymi umowami omówionymi w dalszej części jest: kilkanaście umów spośród umów dwustronnych zawartych przez Polskę o pomocy prawnej i sądowej, w których zostały zawarte postanowienia pozwalające Ministrowi Sprawiedliwości otrzymać informacje dotyczące zagranicznych unormowań prawnych oraz umowa polsko-belgijska.

Sprawdzenia z punktu widzenia możliwości uzyskania pomocy prawnej wymagają każdorazowo ewentualne umowy dwustronne⁵. W toku postępowania cywilnego należy pamiętać o postanowieniach zawartych przez Polskę umów dwustronnych o obrocie prawnym. W większości przewidują one w jednym z punktów umowy wzajemne udzielanie informacji o prawie obcym oraz o praktyce sądów w sprawach cy-

³ M. Niedźwiedź, P. Mostowik, *Wspólnota Europejska jako strona umów międzynarodowych w dziedzinie prawa prywatnego międzynarodowego. Uwagi na tle opinii Trybunału Sprawiedliwości w sprawie 1/03*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego” 2009, nr 1, s. 97.

⁴ Por. K. Weitz, *Europejskie prawo procesowe cywilne – stan obecny i perspektywy rozwoju*, „Przegląd Sądowy” 2007, nr 2, s. 7.

⁵ M. Margoński, *Metodyka ustalania treści obcego prawa spadkowego*, „Przegląd Sądowy” 2009, nr 6, s. 72.

wilnych. Odnoszą się one do różnych spraw i zakładają na ogół szersze uregulowania niż umowy wielostronne⁶. Na ich podstawie w większości Minister Sprawiedliwości ma możliwość występowania do ministrów sprawiedliwości innych państw o uzyskanie tekstów prawa obcego i informacji o orzecznictwie sądowym⁷.

Postanowienia o wzajemnej informacji o prawie można odnaleźć w przepisach około 30 umów, jakie podpisała Polska do 2019 r.⁸, są to:

1) art. 8 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Algierską Republiką Ludowo-Demokratyczną dotyczącej obrotu prawnego w sprawach cywilnych i karnych, podpisanej w Algierze 9.11.1976 r.⁹;

2) art. 61 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Austrii o wzajemnych stosunkach w sprawach z zakresu prawa cywilnego oraz o dokumentach, podpisanej w Wiedniu 11.12.1963 r.¹⁰ (dalej: umowa z Austrią);

3) art. 15 umowy między Polską Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś o pomocy prawnej i stosunkach prawnych w sprawach rodzinnych, cywilnych, pracowniczych i karnych, sporządzonej w Mińsku 26.10.1994 r.¹¹;

4) art. 4 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Ludową Republiką Bułgarii o pomocy prawnej i stosunkach prawnych w sprawach cywilnych, rodzinnych i karnych, podpisanej w Warszawie 4.12.1961 r.¹² (dalej: umowa z Bułgarią);

5) art. 26 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Chińską Republiką Ludową o pomocy prawnej w sprawach cywilnych i karnych, podpisanej w Warszawie 5.6.1987 r.¹³;

6) art. 5 umowy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Cypru o współpracy prawnej w sprawach cywilnych i karnych, sporządzonej w Nikozji 14.11.1996 r.¹⁴;

⁶ I. Kunicki, *Ustalenie treści prawa obcego przez sądowe organy egzekucyjne*, [w:] A. Marciniak (red.), *Egzekucja sądowa w świetle przepisów z zakresu międzynarodowego postępowania cywilnego*, Sopot 2016, s. 53.

⁷ J. Ciszewski, *Europejska Konwencja o informacji o prawie obcym*, „Monitor Prawniczy” 1993, nr 5, s. 136.

⁸ Por. I. Kunicki, [w:] A. Marciniak (red.), *Kodeks postępowania cywilnego*, t. IV, Warszawa 2017, s. 368; M. Wojewoda, *Proof of and information about foreign law*, [w:] B. Lewaszkiewicz-Petrykowska (red.), *Rapports polonais: XIXe Congrès international de droit comparé = XIXth International Congress of Comparative Law*, Vienne, 20-26 VII 2014, Łódź 2014, s. 104.

⁹ Dz. U. z 1982 r. Nr 10, poz. 73.

¹⁰ Dz. U. z 1974 r. Nr 6, poz. 33 ze zm.

¹¹ Dz. U. z 1995 r. Nr 128, poz. 619.

¹² Dz. U. z 1963 r. Nr 17, poz. 88 ze zm.

¹³ Dz. U. z 1988 r. Nr 9, poz. 65.

¹⁴ Dz. U. z 1999 r. Nr 39, poz. 383 ze zm.

7) art. 12 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Czechosłowacką Republiką Socjalistyczną o pomocy prawnej i stosunkach prawnych w sprawach cywilnych, rodzinnych, pracowniczych i karnych, podpisanej w Warszawie 21.12.1987 r.¹⁵, obowiązującej w stosunkach z Czechami i Słowacją;

8) art. 9 umowy między Rzeczpospolitą Polską a Arabską Republiką Egiptu o pomocy prawnej w sprawach cywilnych i handlowych, sporządzonej w Kairze 17.5.1992 r.¹⁶;

9) art. 12 umowy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Estońską o pomocy prawnej i stosunkach prawnych w sprawach cywilnych, pracowniczych i karnych, sporządzonej w Tallinie 27.11.1998 r.¹⁷;

10) art. 15 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Finlandii o ochronie prawnej i pomocy prawnej w sprawach cywilnych, rodzinnych i karnych, podpisanej w Helsinkach 27.5.1980 r.¹⁸;

11) art. 6 układu między Rządem Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej a Rządem Republiki Francuskiej o ułatwieniu stosowania Konwencji o procedurze cywilnej, podpisanej w Hadze 1.3.1954 r., sporządzonego w Warszawie 5.04.1967 r.¹⁹;

12) art. 4 umowy między polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Grecką o pomocy prawnej w sprawach cywilnych i karnych, podpisanej w Atenach 24.10.1979 r.²⁰;

13) art. 5 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Iraku o pomocy prawnej i sądowej w sprawach cywilnych i karnych, sporządzonej w Bagdadzie 29.10.1988 r.²¹;

14) art. 5 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Federacyjną Ludową Republiką Jugosławii o obrocie prawnym w sprawach cywilnych i karnych, podpisanej w Warszawie 6.2.1960 r.²² – obowiązującej w odniesieniu do Hercegowiny, Chorwacji, Czarnogóry, Macedonii, Serbii oraz Słowenii;

15) art. 12 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Koreańską Republiką Ludowo-Demokratyczną o pomocy prawnej w sprawach cywilnych, rodzinnych i karnych, podpisanej w Phenianie 28.9.1986 r.²³;

16) art. 14 umowy Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Kuby o pomocy prawnej w sprawach cywilnych, rodzinnych i karnych, podpisanej w Hawanie 18. 11.1982 r.²⁴;

¹⁵ Dz. U. z 1989 r. Nr 39, poz. 210 ze zm.

¹⁶ Dz. U. z 1994 r. Nr 34, poz. 126.

¹⁷ Dz. U. z 2000 r. Nr 5, poz. 49.

¹⁸ Dz. U. z 1981 r. Nr 27, poz. 140 ze zm.

¹⁹ Dz. U. z 1969 r. Nr 5, poz. 33.

²⁰ Dz. U. z 1982 r. Nr 4, poz. 24 ze zm.

²¹ Dz. U. z 1989 r. Nr 10, poz. 418.

²² Dz. U. z 1963 r. Nr 27, poz. 162 ze zm.

²³ Dz. U. z 1987 r. Nr 24, poz. 135.

17) art. 14 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Libijską Arabską Dżamahiriją Ludowo-Socjalistyczną o pomocy prawnej w sprawach cywilnych, handlowych, rodzinnych i karnych, podpisanej w Trypolisie 2.12.1985 r.²⁵;

18) art. 12 umowy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o pomocy prawnej i stosunkach prawnych w sprawach cywilnych, rodzinnych, pracowniczych i karnych, sporządzonej w Warszawie 26.1.1993 r.²⁶;

19) art. 15 umowy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Łotewską o pomocy prawnej w stosunkach prawnych w sprawach cywilnych, rodzinnych, pracowniczych i karnych, sporządzonej w Rydze 23.2.1994 r.²⁷;

20) art. 5 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Królestwem Maroka o pomocy prawnej w sprawach cywilnych i karnych, sporządzonej w Warszawie 21.5.1979 r.²⁸;

21) art. 15 umowy między Rzeczpospolitą Polską a Mongolią o pomocy prawnej i stosunkach prawnych w sprawach cywilnych, rodzinnych, pracowniczych i karnych, sporządzonej w Warszawie 19.10.1998 r.²⁹ (dalej: Umowa między Rzeczpospolitą Polską a Mongolią);

22) art. 12 umowy między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o pomocy prawnej i stosunkach prawnych w sprawach cywilnych i handlowych, sporządzonej w Warszawie 16.9.1996 r.³⁰;

23) art. 5 umowy między Rzeczpospolitą Polską a Rumunią o pomocy prawnej i stosunkach prawnych w sprawach cywilnych, sporządzonej w Bukareszcie 15.5.1999 r.³¹;

24) art. 5 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową i Arabską Republiką Syryjską o pomocy prawnej w sprawach cywilnych i karnych, podpisanej w Damaszku 16.2.1985 r.³²;

25) art. 8 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Tunezyjską o pomocy prawnej w sprawach cywilnych i karnych, podpisanej w Warszawie 22.3.1985 r.³³;

26) art. 3 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Turcką o pomocy prawnej w sprawach cywilnych i handlowych, podpisanej w Warszawie 12.4.1988 r.³⁴;

²⁴ Dz. U. z 1984 r. Nr 47, poz. 247.

²⁵ Dz. U. z 1987 r. Nr 13, poz. 80.

²⁶ Dz. U. z 1994 r. Nr 35, poz. 130 ze zm.

²⁷ Dz. U. z 1995 r. Nr 110, poz. 534 ze zm.

²⁸ Dz. U. z 1983 r. Nr 14, poz. 69.

²⁹ Dz. U. z 2003 r. Nr 43, poz. 370.

³⁰ Dz. U. z 2002 r. Nr 83, poz. 750.

³¹ Dz. U. z 2002 r. Nr 84, poz. 752.

³² Dz. U. z 1986 r. Nr 37, poz. 181.

³³ Dz. U. z 1987 r. Nr 11, poz. 71.

³⁴ Dz. U. z 1992 r. Nr 3, poz. 13.

27) art. 12 umowy między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o pomocy prawnej stosunkach prawnych w sprawach cywilnych i karnych, sporządzonej w Kijowie 24.5.1993 r.³⁵;

28) art. 12 umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Węgierską Republiką Ludową o obrocie prawnym w sprawach cywilnych, rodzinnych, i karnych, podpisanej w Budapeszcie³⁶;

29) art. 4 umowy między Rzeczpospolitą Polską a Socjalistyczną Republiką Wietnamu o pomocy prawnej i stosunkach prawnych w sprawach cywilnych, rodzinnych i karnych, sporządzonej w Warszawie 22.3.1993 r.³⁷;

30) art. 7 lit. b umowy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Włoską o pomocy sądowej oraz o uznawaniu i wykonywaniu wyroków w sprawach cywilnych, podpisanej w Warszawie 28.4.1989 r.³⁸.

Zakres możliwej do uzyskania informacji o prawie obcym na gruncie powyższych umów kształtuje się różnie. Bezpośrednio wiąże się to z kilkoma rodzajami wzajemnych zobowiązań państw, spośród których można wyszczególnić: udzielenie informacji o prawie tylko na wniosek państwa występującego z żądaniem; stały obowiązek przekazywania tekstów aktów prawnych bez potrzeby specjalnego wniosku; przekazywanie informacji o praktyce stosowania prawa; lub stałe przekazywanie tekstów ważnych aktów prawnych, a wyjaśnianie praktyki na wniosek zainteresowanego państwa³⁹. Przykładowo przekazywanie informacji o przepisach prawnych zakładają Umowa z Austrią i Umowa z Bułgarią. Regularne przekazywanie informacji o przepisach prawa, a na wniosek także o orzecznictwie lub wykładni prawa zakłada np. art. 15 Umowy między Rzeczpospolitą Polską a Mongolią. Przepis ten zobowiązuje organy centralne do przekazywania sobie wzajemnie tekstów swoich ważniejszych aktów ustawodawczych z zakresu prawa cywilnego, rodzinnego, pracy i karnego, ale jednocześnie na wniosek zobowiązane są także udzielać sobie wzajemnie informacji nie tylko o swych przepisach prawnych, ale również o praktyce ich stosowania.

Charakterystyczne dla opisywanych umów jest to, że nie ustanawiają one bezpośredniego uprawnienia wystąpienia z wnioskiem przez organy postępowania o udostępnienie informacji w zakresie stwierdze-

³⁵ Dz. U. z 1994 r. Nr 96, poz. 465 ze zm.

³⁶ Dz. U. z 1960 r. Nr 8, poz. 54 ze zm.

³⁷ Dz. U. z 1995 r. Nr 55, poz. 289.

³⁸ Dz. U. z 1992 r. Nr 23, poz. 97 ze zm.

³⁹ Por. P. Rodziejewicz, *Stwierdzenie treści oraz zastosowanie prawa obcego w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2015, s. 104.

nia treści prawa państwa będącego stroną umowy⁴⁰. Mając powyższe na względzie, jeśli organ postępowania chciałby wystąpić z wnioskiem o udzielenie informacji na podstawie wyżej wskazanych umów, to teoretycznie nie posiada podstawy do takiej czynności. W celu skorzystania z omawianych sposobów dotarcia do prawa obcego musiałby uczynić to za pośrednictwem Ministerstwa Sprawiedliwości, zwracając się z odpowiednim wnioskiem do Ministerstwa, które to jako uprawniony podmiot może wystąpić o udzielenie informacji do danego państwa będącego stroną umowy⁴¹.

Jeżeli Minister Sprawiedliwości ma możliwość uzyskania treści prawa obcego, to dyrektywa, by ustalił jego rzeczywistą treść i sposób stosowania w państwie jego obowiązywania, przy uwzględnieniu panujących tam warunków społecznych, gospodarczych i kulturowych również powinna pozostawać aktualna⁴². Co prawda nie wszystkie powyższe umowy zawierają postanowienia dotyczące wykładni przepisów prawnych⁴³, ale na szczęście większość z nich dotyczy również informacji o praktyce organów wymiaru sprawiedliwości⁴⁴.

Możliwość zwrócenia się z wnioskiem o udzielenie informacji o treści prawa obcego przewidziana w umowie dwustronnej w wielu przypadkach stanowi mechanizm równoległy względem mechanizmu zawartego w umowach wielostronnych, jeśli państwo, z którym Polska posiada zawartą umowę dwustronną jest jednocześnie stroną takiego porozumienia⁴⁵. Należy jednak zauważyć, że w przeciwieństwie do umów wielostronnych w wielu umowach dwustronnych istnieje możliwość pozyskania informacji nie tylko na potrzeby wszczętego już postępowania. Instrumenty takie jak dwustronne umowy o wzajemnej pomocy prawnej Ministerstwo Sprawiedliwości stosuje regularnie także w innych kwestiach, niż pomoc w ustaleniu treści prawa obcego⁴⁶. Jeśli

⁴⁰ I. Kunicki, *Ustalenie...*, op. cit., s. 53.

⁴¹ Por. P. Rodziewicz, op. cit., s. 103.

⁴² K. Michałowska, *Argumenty z prawa obcego w uzasadnieniu uchwał i orzeczeń Sądu Najwyższego*, [w:] J. Haberko, A. Olejniczak, A. Pyrżyńska, D. Sokołowska (red.), *Współczesne problemy prawa zobowiązań*, Warszawa 2015, s. 465.

⁴³ T. Ereciński, *Stosowanie prawa obcego przez sądy polskie*, „Nowe Prawo” 1980, nr 6, s. 45.

⁴⁴ Por. I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 53.

⁴⁵ P. Rodziewicz, op. cit., s. 104.

⁴⁶ Odpowiedź na wniosek o udostępnienie informacji publicznej DWMPC–I–082-1/17; BM–II–082-37/17 z dnia 20 stycznia 2016 r., udzielona przez Ministra Sprawiedliwości – Departament Współpracy Międzynarodowej i Praw Człowieka.

tak, to Ministerstwo Sprawiedliwości może także skorzystać z zawartych we wskazanych umowach możliwości, aby uzupełnić swoje zbiory dotyczące treści prawa obcego. W konsekwencji można stwierdzić, że w jakiejś mierze umowy te nie konkurują z innymi sposobami ustalenia treści prawa obcego⁴⁷.

Reasumując wspólną cechą wskazanych umów dwustronnych jest fakt, iż możliwość wystąpienia z wnioskiem o udzielenie informacji o prawie obcym dają one w przypadku Polski w większości wyłącznie Ministrowi Sprawiedliwości⁴⁸. Uwzględniając poczynione spostrzeżenia, należy dojść do wniosków, że dwustronne umowy międzynarodowe dotyczące pomocy prawnej w sprawach cywilnych zawierają środki prawne umożliwiające uzyskanie informacji o treści prawa obcego, niemniej jednak są one bezpośrednio w dyspozycji Ministerstwa Sprawiedliwości, a nie organów postępowania, co ogranicza ich stosowanie⁴⁹. Postanowienia umów dwustronnych, których Polska jest stroną zawierają stosowne postanowienia o informowaniu o treści prawa, lecz robią to przeważnie niedokładnie i symbolicznie⁵⁰. Zazwyczaj interesujące z punktu widzenia opracowania kwestie, unormowane są zwięźle w treści jednego z kilkunastu punktów danej umowy, co może stwarzać problemy z ustaleniem podstawy prawnej wystąpienia z wnioskiem. Nie przeceniając wagi omawianego źródła informacji o prawie zagranicznym wykorzystywanego przez Ministerstwo Sprawiedliwości, zaakcentować należy, że otwiera ono perspektywy uwzględnienia aktualnych obcych aktów normatywnych, daje pewność uzyskania w ogóle takich informacji, i gwarantuje względnie znaczną wiarygodność uzyskanych danych⁵¹.

Pośród bilateralnych umów międzynarodowych wiążących Polskę istnieje pewien szczególny instrument poświęcony wyłącznie stwierdzeniu treści prawa obcego, którym jest umowa polsko-belgijska. Zgodnie z art. 1 tej umowy Polska i Królestwo Belgii zobowiązały się dostarczać

⁴⁷ Por. I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 53.

⁴⁸ Por. J. Ciszewski, op. cit., s. 136; T. Ereciński, *Prawo obce w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1981, s. 81; I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 53; P. Rodziewicz, op. cit., s. 103, 105.

⁴⁹ P. Rodziewicz, op. cit., s. 105.

⁵⁰ T. Ereciński, [w:] T. Ereciński (red.), *Kodeks postępowania cywilnego Komentarz Postępowanie rozpoznawcze*, t. II, Warszawa 2015, s. 637.

⁵¹ Idem, *Stosowanie...*, s. 45.

sobie informacje dotyczące ich prawa i postępowania w sprawach cywilnych, handlowych i karnych, jak również organizacji wymiaru sprawiedliwości.

Wymiana informacji odbywa się pomiędzy Ministerstwami Sprawiedliwości będącymi wprost wskazanymi w umowie swoistymi punktami łącznikowymi. Na podstawie art. 3 umowy polsko-belgijskiej wniosek o informacje powinien pochodzić od organu wymiaru sprawiedliwości, w tym również od organu właściwego do rozpoznania wniosku o zwolnienie od kosztów sądowych. Może on być złożony tylko w związku z toczącym się lub przewidywanym postępowaniem. Postanowienia umowy polsko-belgijskiej nie stoją na przeszkodzie wymianie informacji między Ministerstwami Sprawiedliwości bez wniosku innych organów. Zgodnie z art. 4 wniosek o informacje powinien zawierać oznaczenie organu, od którego pochodzi, oraz rodzaju sprawy. Wniosek powinien też wskazywać możliwie dokładnie zagadnienia, o których żądana jest informacja. Do wniosku należy dołączyć przedstawienie faktów niezbędne dla dobrego zrozumienia wniosku oraz opracowania dokładnej i ścisłej odpowiedzi. Można dołączyć do niego odpisy dokumentów, o ile jest to potrzebne dla dokładnego określenia jego treści. Wniosek może dotyczyć również innych spraw niż wymienione w art. 1 umowy polsko-belgijskiej, jeżeli pozostają one w związku z główną treścią wniosku. Z wnioskiem o informacje i jego załącznikami należy przesłać ich tłumaczenie na jeden z języków urzędowych państwa wezwanego do udzielenia informacji. Strona wezwana może odmówić uwzględnienia wniosku o udzielenie informacji, jeżeli sprawa w związku, z którą zażądano informacji, dotyczy jej interesów albo, gdy uzna, że odpowiedź mogłaby stanowić zagrożenie jej suwerenności lub bezpieczeństwa.

Zgodnie z art. 5 umowy polsko-belgijskiej organowi, od którego pochodzi wniosek, należy w odpowiedzi udzielić obiektywnej i bezstronnej informacji o prawie państwa wezwanego do udzielania informacji. Odpowiedź powinna zawierać, stosownie do okoliczności, teksty przepisów prawnych oraz orzeczeń sądowych. Do odpowiedzi należy dołączyć, w zakresie uznanym za konieczny dla pełnego poinformowania wnioskodawcy, materiały uzupełniające takie jak wyciągi z prac naukowych i innych opracowań. Można również dołączyć komentarze wyjaśniające przepisy. Udzielenie odpowiedzi nie może powodować zwrotu jakichkolwiek kosztów. Informacje zawarte w odpowiedzi nie są

wiążące dla organu sądowego, od którego pochodzi wniosek. Odpowiedź na wniosek o informacje powinna być udzielona niezwłocznie, a jeżeli opracowanie odpowiedzi wymaga dłuższego okresu czasu, wezwany organ powinien uprzedzić o tym organ wzywający, ze wskazaniem w miarę możliwości terminu, w którym odpowiedź będzie mogła być przekazana. Odpowiedź sporządza się w jednym z języków urzędowych państwa udzielającego odpowiedzi. Co interesujące, na wniosek organu wzywającego do odpowiedzi dołącza się w miarę możliwości tłumaczenie na język francuski.

Odnotowania wymaga, iż zauważalne jest bardzo duże podobieństwo przepisów Umowy polsko-belgijskiej do Konwencji londyńskiej. Umowa polsko-belgijska zawiera szereg postanowień zbliżonych do postanowień wskazanej konwencji⁵², której procedura oraz wady i zalety przybliżone są w dalszej części poniższej pracy. Od strony praktycznej w tym miejscu zaznaczyć należy, że obecnie już zarówno Polska, jak i Królestwo Belgii są stronami Konwencji londyńskiej⁵³. Niemniej jednak umowa polsko-belgijska od chwili zawarcia przez pół dekady (do przyjęcia Konwencji londyńskiej przez Polskę) stanowiła w polskim systemie prawnym nowatorski sposób dotarcia do treści prawa obcego, albowiem przez ten czas, jako jedyna przyznawała możliwość bezpośredniego wystąpienia z wnioskiem do obcego państwa wszystkim organom postępowania. Różnicą dostrzeganą przy wnikliwej analizie obu źródeł prawa międzynarodowego w tej chwili jest fakt, iż udzielana informacja o prawie belgijskim pochodzi zgodnie z art. 2 umowy polsko-belgijskiej od tamtejszego Ministerstwa Sprawiedliwości, a zgodnie z Oświadczeniem Stałego Przedstawicielstwa Belgii, z dnia 9 września 1998 r., w odniesieniu do Konwencji londyńskiej – udzielana jest ona przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Handlu Zagranicznego i Współpracy na Rzecz Rozwoju⁵⁴. Wydaje się, że wystąpienie z wnioskiem w trybie Konwencji londyńskiej pokrywałoby się z zakresem przedmiotowym umowy polsko-belgijskiej. Uprawnione jest, zatem pytanie o pierwszeństwo w zastosowaniu obu sposobów wzajemnego

⁵² Por. J. Ciszewski, op. cit., s. 136.

⁵³ *European Convention on Information on Foreign Law*, ETS No.062 of 15/05/2020, <http://www.coe.int/>, [20.12.2019].

⁵⁴ <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list//conventions/treaty/062/declaration>, [20.12.2019].

ustalenia treści prawa. Umowa międzynarodowa dwustronna ma pierwszeństwo w zastosowaniu przed umową międzynarodową wielostronną⁵⁵. W konsekwencji należy przyjąć pogląd, że umowa polsko-belgijska, jako nadal wiążący akt prawa międzynarodowego, ma pierwszeństwo przed Konwencją londyńską⁵⁶.

Opisywana umowa polsko-belgijska poświęcona jest tylko i wyłącznie wymianie informacji o prawie polskim i belgijskim. Polska nie ma zawartej z Belgią umowy o pomocy prawnej, natomiast gdyby się okazało w toku postępowania prowadzonego w Polsce, że właściwe jest prawo belgijskie, to wówczas zastosowanie mają postanowienia omawianej umowy polsko-belgijskiej. Istnienie potencjalnych problemów wynikających z rozróżnienia istniejących możliwości ustalenia treści prawa obcego w różnych źródłach prawa, zdaje się potwierdzać pominięcie omawianej umowy i omyłkowe wskazanie przez P. Rodziewicza⁵⁷, na Umowę z dnia 17 grudnia 1986 r. między Rządem PRL a Rządem Królestwa Belgii o ułatwieniu stosowania Konwencji dotyczącej procedury cywilnej podpisanej w Hadze dnia 1 marca 1954 r.⁵⁸, jako na aktualną możliwość stwierdzenia treści prawa belgijskiego. Twierdzenie takie jest niezrozumiałe, gdyż powyższa umowa nigdy nie weszła w życie. Jak wykazano na powyższym przykładzie, niekiedy rozróżnienie międzynarodowych instrumentów prawnych zawierających pożądane mechanizmy umożliwiające skutek w postaci dotarcia do niezbędnej treści prawa obcego, może nastroczać trudności nawet specjalistom z danej dziedziny. Dlatego tak istotne w szczególności jest dostrzeżenie postanowień opisanej umowy polsko-belgijskiej przez mogące z niej skorzystać organy wymiaru sprawiedliwości. Stwarza ona, albowiem specyficzną możliwością ustalenia treści prawa obcego.

Reasumując należy, więc stwierdzić, że sposobami stwierdzenia treści prawa obcego są również instrumenty przewidziane w umowach międzynarodowych. Większe umiędzynarodowienie prawa powinno przysporzyć obopólnych korzyści zarówno uczestnikom postępowania,

⁵⁵ T. Ereciński, *Stosowanie...*, s. 43.

⁵⁶ Por. I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 56.

⁵⁷ Por. P. Rodziewicz, op. cit., s. 101.

⁵⁸ W art. 12 stanowiła, iż Ministerstwa Sprawiedliwości przekazują sobie na wniosek informacje o prawie i orzecznictwie dotyczące konkretnego problemu, jak również wszelkie inne informacje prawnicze, <https://traktaty.msz.gov.pl/getFile.php?action=getfile;o&iddok=8341>, [10.12.2019].

jak i sądom, jako organom stosującym prawo. Z racji na wspomnianą zwiększoną aktywność Unii Europejskiej w sferze ujednolicenia niektórych zagadnień z zakresu prawa szczególnego znaczenia nabierają umowy międzynarodowe o charakterze prawnym, a więc takie, których następstwem jest zastosowanie przepisów jakiegoś prawa. Obrót prawny nie sprowadza się do czynności podejmowanych w ramach jednego państwa, i dotyczy to również spraw, które nie mają wymiaru gospodarczego, ale związane są z sytuacją osobistą czy rodzinną osób, których dotyczą (np. sprawy związane z zawarciem małżeństwa, rozwodem, sprawowaniem władzy rodzicielskiej). Możliwe zatem są okoliczności, kiedy w obrocie prawnym uczestniczą osoby pochodzące z różnych państw. Polskie międzynarodowe postępowanie cywilne jest więc niezaprzeczalnie w szerokim zakresie pod względem przedmiotowym w stosunkach ze znaczną liczbą krajów (wprawdzie nie zawsze pierwszoplanowych z punktu widzenia intensywności obrotu prawnego) regulowane umowami międzynarodowymi⁵⁹.

Bibliografia

- Ciszewski J., *Europejska Konwencja o informacji o prawie obcym*, „Monitor Prawniczy” 1993, nr 5.
- Czepelak M., *Umowa międzynarodowa, jako źródło prawa prywatnego międzynarodowego*, Wydawnictwo LexisNexis, Warszawa 2008.
- Ereciński T., Ciszewski J., *Międzynarodowe postępowanie cywilne*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2000.
- Ereciński T., *Kodeks postępowania cywilnego Komentarz Postępowanie rozpoznawcze*, t. II, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2015.
- Ereciński T., *Prawo obce w sądowym postępowaniu cywilnym*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1981.
- Ereciński T., *Stosowanie prawa obcego przez sądy polskie*, „Nowe Prawo” 1980, nr 6.
- Haberko J., Olejniczak A., Pyrżyńska A., Sokołowska D., *Współczesne problemy prawa zobowiązań*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2015.
- Lewaszkiewicz-Petrykowska B., *Rapports polonais: XIXe Congrès international de droit comparé = XIXth International Congress of Comparative Law*, Vienne, 20-26 VII 2014, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.
- Marciniak A., *Egzekucja sądowa w świetle przepisów z zakresu międzynarodowego postępowania cywilnego*, Wydawnictwo CURENDA, Sopot 2016.
- Marciniak A., *Kodeks postępowania cywilnego*, t. IV, Warszawa 2017.

⁵⁹ T. Ereciński, [w:] T. Ereciński, J. Ciszewski (red.), *Międzynarodowe postępowanie cywilne*, Warszawa 2000, s. 42.

- Margoński M., *Metodyka ustalania treści obcego prawa spadkowego*, „Przegląd Sądowy” 2009, nr 6.
- Niedźwiedź M., Mostowik P., *Wspólnota Europejska jako strona umów międzynarodowych w dziedzinie prawa prywatnego międzynarodowego. Uwagi na tle opinii Trybunału Sprawiedliwości w sprawie 1/03*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego” 2009, nr 1.
- Rodziewicz P., *Stwierdzenie treści oraz zastosowanie prawa obcego w sądowym postępowaniu cywilnym*, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2015.
- Weitz K., *Europejskie prawo procesowe cywilne – stan obecny i perspektywy rozwoju*, „Przegląd Sądowy” 2007, nr 2.

Korzyści i ograniczenia pracy w międzynarodowych zespołach wirtualnych

W dzisiejszej konkurencyjnej globalnej gospodarce przedsiębiorstwa są zdolne do tworzenia wirtualnych zespołów, w skład których wchodzi grupa wyselekcjonowanych pracowników mogących sprawnie reagować na zmieniające się środowiska biznesowe¹. Tego rodzaju możliwości oferują organizacjom pewną formę przewagi konkurencyjnej. Zespoły stanowią podstawową jednostkę w dowolnej organizacji. Współczesne zastosowania technologiczne pozwoliły zespołom przejść poza sytuacje bezpośrednie do telekonferencji i wirtualnych konferencji. Praktyka tworzenia zespołów wirtualnych staje się coraz bardziej popularna w dużych międzynarodowych korporacjach. W badaniu przeprowadzonym w 2010 r. na reprezentantach organizacji z 77 krajów, aż 80% respondentów potwierdziło swoje uczestnictwo w wirtualnych grupach specjalistów². Budowanie zespołów wirtualnych przynosi wiele korzyści, dotyczących zarówno z możliwości pozyskania najlepszych specjalistów a określonej branży, jak również obniżenia wydatków związanych z wyjazdami służbowymi. Jednakże praca w wirtualnych organizacjach międzynarodowych może nieść za sobą także różnorodne problemy i zagrożenia związane ze sposobem kierowania rozproszoną grupą ludzi, kontrolowania ich pracy oraz bezpieczeństwem informacji.

Pojęcie, cechy i rodzaje zespołów wirtualnych

Powstanie organizacji wirtualnych jest owocem ery społeczeństwa informacyjnego. Przymiotnik „wirtualny” coraz częściej występuje

* mgr Ewelina Kurowicka-Roman, Wydział Ekonomiczny, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, e-mail: kurowickaewelina@gmail.com

¹ A. Kankanhalli, B. Tan, K.K. Wei, *Conflict and performance in global virtual teams*, „Journal of Management Information Systems” 2007, vol. 23, nr 3, s. 237-74.

² B. Mikula, T. Stefaniuk, *Zarządzanie wiedzą w zespole wirtualnym jako istotny czynnik jego skutecznej pracy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2013, nr 97, s. 101.

w nazwać wielu czynności i przedmiotów np. wirtualna rzeczywistość, wirtualny pieniądz, wirtualna pamięć, wirtualne transakcje, a także wirtualna organizacja i wirtualne zespoły. *Słownik Języka Polskiego* podaje dwa znaczenia pojęcia „wirtualny” jako „stworzony w ludzkim umyśle, ale prawdopodobnie istniejący w rzeczywistości lub mogący zaistnieć”, a także „wykreowany na ekranie komputera, telewizora, ale tak realistyczny, że wydaje się rzeczywisty”³.

Termin „organizacja wirtualna” jest ujmowany i charakteryzowany w niejednorodny sposób przez różnych autorów. Zespoły wirtualne określane przez P. Grajewskiego jako zespoły najnowszej generacji, które rozwijają się w dynamicznym tempie, stwarzając nowe możliwości działania w warunkach informatyzacji i globalizacji⁴. *Encyklopedia Zarządzania* podaje rozbudowaną definicję zespołu wirtualnego określając go jako „zespół, który posiada jasno zdefiniowany i łączący wszystkich członków zespołu cel; posiada kompetencje potrzebne do realizacji tego celu; jego członkowie współpracują ze sobą, aby osiągnąć cel; zdefiniowane są role członków zespołu oraz zasady wzajemnej współpracy, jednak zespół wirtualny charakteryzuje dodatkowo brak jednej lokalizacji, w której pracuje zespół; wykorzystanie komunikacji elektronicznej do codziennej współpracy; różny styl pracy członków zespołu wirtualnego; brak bezpośredniego kontaktu pomiędzy członkami zespołu wirtualnego”⁵. Istota wirtualnego zespołu polega na tym, że w systemie telepracy bardzo duże znaczenie ma praca oparta na współdziałaniu członków grupy⁶.

Poprzez pojęcie zespołu wirtualnego rozumieć należy „grupę współpracujących przy realizacji wspólnego celu osób, których komunikacja opiera się głównie na nowoczesnych technologiach informacyjnych, co pozwala na pokonanie granic organizacyjnych, rozproszenia terytorialnego i zwianych z nim różnych sfer czasowych”⁷. W XXI wieku

³ *Słownik Języka Polskiego PWN*, hasło: *wirtualny*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/wirtualny;2536590>, [7.01.2020].

⁴ P. Grajewski, *Organizacja procesowa. Projektowanie i struktura*, Warszawa 2007, s. 90-91.

⁵ *Encyklopedia Zarządzania*, hasło: *zespół wirtualny*, https://mfiles.pl/pl/index.php/Zesp%C3%B3%C5%82_wirtualny, [6.01.2020].

⁶ A. Gutner, M. Kolbe, M. Boos, *Satisfaction in virtual teams in organizations*, „The Electronic Journal for Virtual Organizations and Networks” 2007, nr 9, s. 11.

⁷ M. Brzozowski, *Organizacja wirtualna*, Warszawa 2010, s. 119.

zwanym erą Internetu czy też erą globalizacji organizacje wirtualne są istotnym elementem nowoczesnej gospodarki. Międzynarodowe zespoły wirtualne (*geographically dispersed teams, global virtual teams, distributed teams*) są to zespoły, których członkowie funkcjonują w strukturze rozproszonej, pracują w strefach czasowych i różnych krajach oraz różnią się pod względem narodowości, zaś ich praca możliwa jest niemal wyłącznie dzięki technologiom informacyjnym⁸.

Zespół wirtualny charakteryzują następujące cechy:

- wysoka efektywność działań (badania naukowe wskazują, iż stosunkowo niewielki jest odsetek niedokończonych projektów podjętych przez wirtualne organizacje);
- zaufanie między pracownikami a kardą menedżerską zarządzającą przedsiębiorstwem;
- dobór pracowników opiera się na konkretnie określonych wymaganiach odnośnie cech osobowościowych;
- wzajemne zaufanie członków zespołu w zakresie umiejętności, wiedzy, wspólnie wyznaczanych celów działania realizowanych w ramach danego projektu;
- niewielka liczba zespołów, których funkcjonowanie odbywa się wyłącznie w przestrzeni wirtualnej;
- odmienne podejście do przywództwa menedżerskiego;
- prawidłowo dobrany system komunikacyjny wykorzystujący współczesne innowacyjne rozwiązania technologiczne (aby zminimalizować problemy z łącznością)⁹.

Powyżej wymienione cechy zespołów wirtualnych będą ulegać dalszej ewolucji i zmianom wraz z wynikiem rozwoju technik teleinformatycznych, procesów globalizacyjnych, a także warunków prowadzenia działalności gospodarczych.

Jessica Lipnack i Jeffrey Stamps podają trzy fundamenty istnienia zespołu wirtualnego:

- a) cele: powinny być prawidłowo sformułowane przez cały zespół, który dzięki współpracy i podejmowaniu wspólnych działań może osiągać sukcesy i wysokie wyniki.

⁸ L.L. Martins, L.L. Gilson, M.T. Maynard, *Virtual Teams: What Do We Know and Where Do We Go From Here?*, „Journal of Management” 2004, nr 30(6), s. 805-835.

⁹ A. Herdan, M. Struss, *Miejsce wirtualnych organizacji we współczesnym zarządzaniu*, „Zagadnienia Techniczno-Ekonomiczne” 2005, z. 2-3, s. 242.

b) ludzie: najważniejszy fundament, rdzeń zespołu wirtualnego stanowią ludzie. Ważnym wyznacznikiem ich roli w zespole jest autonomiczność i samodzielność, a także niezależność ujmowana w kontekście współpracy z pozostałymi członkami zespołu.

c) więzi międzyludzkie: oddziałują one na jakość wzajemnych kontaktów interpersonalnych. Interakcje mogą odbywać się poprzez bezpośrednią rozmowę lub technologie komunikacyjne. Z czasem te interakcje będą tworzyć relacje, a jeśli będą oparte na zaufaniu to wtedy będą trwałe¹⁰.

Warto zwrócić uwagę na czynniki wyróżniające zespoły wirtualne spośród pozostałych form zespołowego działania, według których:

a) w zespole wirtualnym dominuje rozdzielenie członków zespołu przez przestrzeń, czas bądź przeszkody organizacyjno-strukturalne,

b) środkiem pośredniczącym we współpracy i komunikacji są teleinformatyczne technologie,

c) zespoły te pozwalają przekraczać podziały organizacyjne oraz międzyorganizacyjne,

d) wirtualne zespoły posiadają wszystkie elementy tworzące każdy zespół¹¹.

Z powyżej wymienionych cech i czynników wyróżniających zespoły wirtualne wynika, że mają one odmienną specyfikę funkcjonowania aniżeli pozostałe formy zespołowej organizacji pracy.

Deborah L. Duarte i Nancy Tennant Snyder podają następującą klasyfikację typów zespołów wirtualnych¹²:

1) Zespoły sieciowe: członkowie zespołu współpracują ze sobą, aby osiągnąć wspólny cel. Takie zespoły często przekraczają granice czasu, odległości i organizacji. Członkostwo często jest rozproszone i elastyczne. Zespoły sieciowe można spotkać na przykład i w organizacjach zaawansowanych technologii w firmach konsultingowych. Członkowie zespołu po rozwiązaniu danego problemu czy projektu wychodzą z sieci.

2) Zespoły równoległe: wykonują specjalne zadania, zadania lub funkcje, które regularna organizacja nie chce wykonywać lub nie jest

¹⁰ J. Lipnack, J. Stamps, *Virtual teams: The new way to work*, „Strategy & Leadership” 1999, nr 27(1), s. 18.

¹¹ T. Stefaniuk, *Komunikacja w zespole wirtualnym*, Warszawa 2014, s. 23.

¹² D.L. Duarte, N.T. Snyder, *Mastering Virtual Teams. Strategies, Tools, and Techniques That Succeed*, San Francisco 2001, s. 5-9.

przygotowana do sprostania takiemu działaniu. Zespół równoległy cechuje się stabilnym uczestnictwem. Zazwyczaj w zespole takim są osoby z jednej organizacji lub są wspierane niewielkim udziałem osób z zewnątrz. Po przekazaniu zaleceń prezesowi, zespół zostaje rozwiązany. Duża część pracy tego zespołu polegała na gromadzeniu i analizie danych przez poszczególnych członków zespołu.

3) Zespoły projektowe: członkowie zespołu prowadzą projekty przez wyznaczony, raczej dłuższy okres czasu. Różnica pomiędzy zespołem projektowym a zespołem równoległym jest taka, że zespół projektowy zwykle istnieje przez dłuższy okres czasu. Różni się od zespołu sieciowego tym, że członkostwo jest wyraźnie oddzielone od reszty organizacji, zaś produkt końcowy jest jasno określony.

4) Zespoły robocze lub produkcyjne: wykonują regularną i ciągłą pracę. Takie zespoły zwykle specjalizują się w jednej funkcji, takiej jak księgowość, finanse, szkolenia lub badania i rozwój. Mają jasno określone członkostwo i można je odróżnić od innych części organizacji. Wiele zespołów roboczych lub produkcyjnych zaczyna działać wirtualnie w lokalizacjach obejmujących różne strefy czasowe.

5) Zespoły serwisowe: wsparcie sieciowe jest działaniem ciągłym z udziałem techników na całym świecie, na zmianę zajmując się problemami z siecią i aktualizacjami. Zespoły zapewniają ciągłą obsługę serwisową on-line na całym świecie. Każdy zespół pracuje w godzinach pracy typowych dla swojego regionu, a następnie przekazuje obowiązki pracownikom z zespołów znajdujących się w innych strefach czasowych.

6) Zespoły zarządzające: obecnie wiele zespołów zarządzających jest rozproszonych po całym kraju lub na całym świecie, ale codziennie współpracują ze sobą. Chociaż zespoły te często przekraczają granice państw, prawie nigdy nie przekraczają granic organizacyjnych. Zespoły w międzynarodowych organizacjach współpracują regularnie za pośrednictwem konferencji audio lub wideokonferencji na temat osiągania celów korporacyjnych. Pracownicy komunikują się regularnie za pośrednictwem poczty elektronicznej lub korzystają z pokoju rozmów.

7) Zespoły kryzysowe: takie zespoły często oferują odpowiedzi w sytuacjach awaryjnych. Zadania dla zespołu pojawiają się w przypadku wystąpienia wyjątkowych lub nagłych sytuacji.

Zalety i wady zespołów wirtualnych

Funkcjonowanie zespołów wirtualnych może przynieść organizacji zarówno wiele korzyści, jak i ograniczeń. Praca wirtualna umożliwia rekrutowanie najlepszych specjalistów bez względu na miejsce ich zamieszkania. Zróżnicowanie i niejednorodność zespołu sprawia, że jest on bardziej innowacyjny i kreatywny. Następuje szybsza wymiana informacji, dzięki czemu cykl wytwarzania produktu staje się krótszy. W przypadku pracy mobilnej następuje wzrost kontaktów zewnętrznych. Dzięki zminimalizowaniu wydatków związanych z podróżowaniem, zakwaterowaniem i organizacją spotkań zespół projektowy może wytworzyć tańszy produkt niż firma pracująca lokalnie. Koszty związane z wymienionymi wydatkami mogą zostać zmniejszone, a nawet wyeliminowane, gdyż wirtualne zespoły komunikują się za pośrednictwem technologii. Według Lipnack i Stamps dzisiejsi pracownicy coraz bardziej nie chcą się przeprowadzać, ponieważ jest to dla nich stresujące oraz kosztowne przedsięwzięcie¹³.

Zróżnicowanie pracowników (społeczne, narodowe, kulturowe) może mieć zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na zespół projektowy. W pierwszym przypadku, zróżnicowanie może wzbogacić perspektywę spojrzenia na problem i ujmować go wieloaspektowo. Natomiast w drugim przypadku, utrudnienie współpracy może wynikać z trudności komunikacyjnych bądź ze względów odmiennego, czasem sprzecznego podejścia do problemu.

Wirtualizacja pracy powoduje zmianę charakteru awansu zawodowego. Ograniczenie kontaktów międzyludzkich, izolacja społeczna i ciągła praca przed ekranem komputera sprzyja spadkowi motywacji i narastaniu poczucia osamotnienia. Pozycja pracownika w danej organizacji zależy w głównej mierze od jego kompetencji i efektów pracy, nie zaś od umiejscowienia stanowiska w strukturze organizacyjnej¹⁴. Cyfrowy charakter pracy sprawia, iż pracownikom może być trudniej identyfikować się z organizacją. W porównaniu do stacjonarnie funkcjonujących firm, organizacje wirtualne pozbawiają pracowników pewnych niematerialnych atrybutów kultury organizacyjnej tj. sposób ubierania się, lokalizacja i wystrój biura (namiastką lokalizacji może być w pew-

¹³ J. Lipnack, J. Stamps, *Virtual Teams: Reaching across Space, Time, and Organizations with Technology*, New York 1997.

¹⁴ M. Brzozowski, *Organizacja wirtualna*, Warszawa 2010, s. 114.

nym stopniu witryna internetowa firmy). Niektórzy pracownicy mogą być nieprzystosowani psychicznie do pracy w całkowicie wirtualnej przestrzeni. Dlatego też wirtualne zespoły nie zawsze są idealne dla wszystkich pracowników. Zdaniem Joinsona niektórzy ludzie są stymulowani interakcją z innymi ludźmi lub potrzebują zewnętrznej struktury, aby ich praca była efektywna. Pracownicy ci wymagają zatem szerokiego zakresu szkoleń i wsparcia, jeśli mają być zaangażowani¹⁵.

W pracy odbywającej się w pozycji siedzącej szczególnie ważny jest fizyczny komfort pracy. Biura firmowe muszą spełniać normy BHP w zakresie ergonomii pracy. Natomiast stanowisko pracy osoby pracującej w formie zdalnej w domu nie zawsze spełnia wspomniane normy. Taki stan rzeczy powoduje, że mogą nasilić się dolegliwości zdrowotne związane z pogorszeniem wzroku, kłopotami z kręgosłupem, nadwerżeniem dłoni, nadgarstków itp. W poniższej tabeli przedstawiono najważniejsze zalety i wady pracy w zespole wirtualnym.

Ze względu na coraz większe zagrożenie uzależnieniem się od technologii informatycznych oraz od szybkiego dostępu do informacji bezpieczeństwo informacji staje się w organizacjach istotnym elementem strategicznej analizy ryzyka¹⁶. Jest to szczególnie istotne w organizacjach wirtualnych, gdyż ze względu na swą zależność od technologii teleinformatycznych zespoły te są bardziej podatne na zakłócenia dostępności informacji oraz trudności dotyczące z ich integralności.

Świadomość zalet i wad pracy w zespołach wirtualnych jest kluczowa w zarządzaniu zespołami wirtualnymi. Ograniczenia przedstawione w powyższej tabeli można uznać za istotne wyzwania stojące przed kierownikami zespołów wirtualnych. Rezultaty pracy zespołu wirtualnego zależy od wielu różnorodnych czynników, które zachodzą zarówno podczas tworzenia zespołu, jak również podczas jego funkcjonowania. Wiedza na temat tych czynników jest szczególnie ważna w kontekście osiągania sukcesów przez zespół. Dzięki znajomości czynników możliwe jest nadanie właściwego kierunku działaniom firmy.

¹⁵ C. Joinson, *Managing virtual teams*, „HR Magazine” 2002, <https://www.shrm.org/hr-today/news/hr-magazine/Pages/0602joinson.aspx>, [9.01.2020].

¹⁶ T. Stefaniuk, *Zagrożenia dla bezpieczeństwa informacji w zespołach wirtualnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach Seria: Administracja i Zarządzanie” 2016, nr 110, s. 53-54.

Tabela 1. Najważniejsze zalety i wady pracy w zespole wirtualnym

Zalety	Wady
• Umożliwiają rekrutację najlepszych ekspertów, pracowników • Wspieranie innowacyjnego działania • Otwartość na nowe rynki • Większa różnorodność w zespole (spojrzenie na nowe pomysły z różnych perspektyw) • Obniżenie kosztów zarówno organizacji, jak i członków zespołów • Większa wydajność i elastyczność pracy zespołów	• Większe ryzyko pracobolizmu (brak work-life balance) • Odczucie samotności i odizolowania, • Zwiększone koszty początkowe • Kłopoty z motywowaniem i nadzorowaniem członków grupy wirtualnej • Niemożność zastosowania we wszystkich rodzajach działalności • Rozmyta odpowiedzialność pracowników za wykonanie określonego zadania • Większa anonimowość członków zespołu

Źródło: opracowanie własne na podstawie T. Stefaniuk, *Komunikacja w zespole wirtualnym*, Warszawa 2014, s. 36.

Zasady efektywnego zarządzania zespołem wirtualnym

W przypadku pracy zdalnej (odbywającej się poza biurem, stacjonarną siedzibą firmy) konieczne jest wykorzystanie cyfrowych technologii. Do zbudowania bazy dla zespołu rozproszonego po świecie szczególnie ważne jest posiadanie dobrej jakości narzędzi.

Różnorodność w wielokulturowych zespołach wirtualnych sprzyja kreatywności i powstawaniu nowych, innowacyjnych rozwiązań. Jeżeli członkowie zespołu wirtualnego są zgrani ze sobą, wówczas mogą generować nowe pomysły, wyszukiwać i wdrażać niekonwencjonalne rozwiązania, „skuteczne zespoły wirtualne są w stanie błyskawicznie reagować na pojawiające się nowe trendy”¹⁷. Ważna jest zdrowa atmosfera panująca w zespole, poczucie odpowiedzialności przez jego członków, a także otwartość na eksperymenty.

Innowacjom w wirtualnych zespołach sprzyjają trzy kluczowe czynniki:

a) struktura zespołu: w zespołach wirtualnych coraz bardziej dominują struktury spłaszczone. Powołany zostaje lider, który kompletuje

¹⁷ P. Ivanov, *Moc wirtualnych zespołów*, tłum. A. Karp, wyd. 1, Warszawa 2018, s. 177.

zespół, zaś w dużej mierze od grupy zależy program działania zespołu. Zespoły o płaskich hierarchiach charakteryzują się brakiem średniego szczebla zarządzania;

b) kultura organizacji: dla sprawnego przepływu informacji i zaangażowania pracowników ważna jest całkowita przejrzystość. Dzięki spłaszczonej hierarchii możliwe jest szybkie podejmowanie decyzji, zazwyczaj odbywa się to w trakcie telekonferencji lub wideokonferencji;

c) kultura organizacyjna (przede wszystkim kultura działania): wirtualna współpraca daje dużą swobodę działania. Kluczową rolę menedżerów jest wspieranie, inspirowanie i monitorowanie ludzi, którzy wymieniają się wzajemnie pomysłami i uczestniczą we wdrażaniu innowacji¹⁸.

Do sukcesu zespołów wirtualnych niezbędne są czynniki, takie jak: wysoki poziom zaufania, jasna komunikacja, silne przywództwo, odpowiedni poziom technologii¹⁹.

W kontekście powyżej wymienionych czynników sukcesu należy wspomnieć również o przeszkodach, jakie napotykają wirtualne zespoły. Brak wzajemnego zaufania, trudności w zrozumieniu między ludźmi, czy też problemy technologiczne (awarie) mogą mieć poważne konsekwencje dla przedsiębiorstw międzynarodowych. Bariery te mogą w znaczny sposób utrudniać funkcjonowanie grup wirtualnych. Do takich barier w sukcesie należą: wiele stref czasowych, język, różne podejścia do rozwiązywania konfliktów²⁰.

Zatem komunikacja, zaufanie, przywództwo, wyznaczanie celów i technologia należą do czynników niezbędnych do utworzenia efektywnie pracującego zespołu wirtualnego²¹.

Podsumowanie

Na podstawie przeglądu literatury i wyników badań polskich i zagranicznych w niniejszym opracowaniu dokonano zidentyfikowania i omówienia problematyki związanej z tworzeniem wirtualnych zespołów i zarządzaniem nimi. Cel artykułu został zrealizowany poprzez uka-

¹⁸ Ibidem, s. 178-183.

¹⁹ B.J. Bergiel, E.B. Bergiel, P.W. Balsmeier, *Nature of virtual teams: a summary of their advantages and disadvantages*, „Management Research News” 2008, nr 31(2), s. 100.

²⁰ Ibidem.

²¹ G. Barczak, E. McDonough, N. Athanassiou, *So you want to be a global project leader?*, „Research Technology Management” 2006, nr 49(3), s. 28-35.

zanie i porównanie zalet i wad pracy w zespołach wirtualnych. W kontekście analizowanych w niniejszym artykule wad i zalet zespołów wirtualnych dokonano sformułowania zasad efektywnego kierowania zespołem wirtualnym:

- Odpowiednie motywowanie personelu i dążenie do reedukacji stresu (telepraca może być wykonywana w biurach satelickich, które dają możliwość spotkań z innymi pracownikami)²²;
- Organizowanie szkoleń dla pracowników w celu wzajemnej integracji oraz zwiększenia ich zaangażowania;
- Kluczowa rola kierownika polegająca na dawaniu dobrego przykładu, dzieleniu się wiedzą za pośrednictwem mediów elektronicznych;
- Wzbudzanie kreatywności i oryginalności wśród zróżnicowanego zespołu wirtualnego;
- Stwarzanie równych szans w miejscu pracy: wirtualne środowisko pracy umożliwia osobom z niepełnosprawnością łatwiejszy dostęp do miejsca pracy, gdyż nie muszą pokonywać barier architektonicznych.

Zidentyfikowanie głównych korzyści i ograniczeń związanych z zespołami wirtualnymi pozwala organizacjom na lepsze tworzenie oraz zarządzanie takimi zespołami. Dalsze badania w zakresie prezentowanego zagadnienia mogą dotyczyć opracowania narzędzia umożliwiającego oszacowanie skuteczności pracy określonego zespołu wirtualnego.

Bibliografia

- Barczak G., McDonough E., Athanassiou N., *So you want to be a global project leader?*, „Research Technology Management” 2006, nr 49(3).
- Bergiel B.J., Bergiel E.B., Balsmeier P.W., *Nature of virtual teams: a summary of their advantages and disadvantages*, „Management Research News” 2008, nr 31(2).
- Brzozowski M., *Organizacja wirtualna*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2010.
- Duarte D.L., Snyder N.T., *Mastering Wirtual Teams. Strategies, Tools and Techniques That Succeed*, Jossey-Bas, San Francisco 2001.
- Encyklopedia Zarządzania*, hasło: *zespół wirtualny*, <https://mfiles.pl/>.
- Grajewski P., *Organizacja procesowa. Projektowanie i struktura*, PWE, Warszawa 2007.

²² J. Krok, *Telepraca i nauka na odległość w społeczeństwie globalnej informacji*, „Studia Informatica – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 1999, nr 266, s. 29.

- Gutner A., Kolbe M., Boos M., *Satisfaction in virtual teams in organizations*, „The Electronic Journal for Virtual Organizations and Networks” 2007, nr 9.
- Herdan A., Struss M., *Miejsce wirtualnych organizacji we współczesnym zarządzaniu*, „Zagadnienia Techniczno-Ekonomiczne” 2005, z. 2-3 [Uczelniane Wydawnictwa Naukowo-Dydaktyczne AGH, Kraków].
- Ivanov P., *Moc wirtualnych zespołów*, tłum. A. Karp, wyd. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
- Joinson C., *Managing virtual teams*, „HR Magazine” 2002, June, <https://www.shrm.org/>.
- Kankanhalli A., Tan B., Wei K.K., *Conflict and performance in global virtual teams*, „Journal of Management Information Systems” 2007, nr 23(3).
- Krok J., *Telepraca i nauka na odległość w społeczeństwie globalnej informacji*, „Studia Informatica – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 1999, nr 266.
- Lipnack J., Stamps J., *Virtual Teams: Reaching across Space, Time, and Organizations with Technology*, John Wiley & Sons, New York 1997.
- Lipnack J., Stamps J., *Virtual teams: The new way to work*, „Strategy & Leadership” 1999, nr 27(1).
- Martins L.L., Gilson L.L., Maynard M.T., *Virtual Teams: What Do We Know and Where Do We Go From Here?* „Journal of Management” 2004, nr 30(6).
- Mikuła B., Stefaniuk T., *Zarządzanie wiedzą w zespole wirtualnym jako istotny czynnik jego skutecznej pracy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2013, nr 97.
- Słownik Języka Polskiego PWN*, hasło: *wirtualny*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/wirtualny;2536590/>.
- Stefaniuk T., *Komunikacja w zespole wirtualnym*, Difin, Warszawa 2014.
- Stefaniuk T., *Zagrożenia dla bezpieczeństwa informacji w zespołach wirtualnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Seria: Administracja i Zarządzanie” 2016, nr 110.

Prawne aspekty handlu elektronicznego

Rozwój technologiczny, który obserwujemy w ostatnich latach skutkuje zwiększeniem wykorzystania narzędzi internetowych oraz coraz większym przenoszeniem handlu w obszar *on-line*. Specyfika obrotu profesjonalnego w powiązaniu z rozwojem technologicznym stopniowo doprowadziły do nierówności stron umowy sprzedaży internetowej poprzez arbitralne narzucanie postanowień umownych we wzorcach. Aspekt ten stanowi zatem jedno z najważniejszych zagadnień w obszarze handlu elektronicznego i wpływa na konieczność monitorowania i udoskonalania narzędzi prawnych, służących przede wszystkim ochronie praw konsumenta.

Problematyka zawierania umów w formie elektronicznej ma ściśle związek ze zdefiniowaniem reguł stosowania mechanizmów komunikacji na odległość w obrocie prawnym. Dotyczy to przede wszystkim etapu składania ofert w formie elektronicznej, podpisu elektronicznego, sposobów zawarcia umowy (oferta, negocjacje, aukcja i przetarg), wzorców umownych oraz dodatkowych zastrzeżeń umownych. Regulacje prawne mają doniosłe znaczenie w praktyce. Stanowią jeden z elementów, które wpływają na rozwój handlu elektronicznego¹. Zawieranie umów drogą elektroniczną na gruncie polskiego prawa niesie za sobą różne problemy. Należą do nich m.in. ustalenie miejsca, czas zawarcia umowy, skuteczne doręczenie oświadczenia oraz kwestia ważności umowy zawartej przy zastosowaniu zautomatyzowanych oświadczeń woli². W aktualnym stanie prawnym brak jest definicji terminu „umowa elektroniczna”. Niemniej jednak różne akty normatywne w pewnych zakresach normują tę kwestię. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na regulacje związane z ochroną konsumenta, podpisem elektronicznym,

* mgr Tomasz Zarębski, Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: tomaszzarebski1@gmail.com

¹ Ł. Konopielko, M. Wołoszyn, J. Wytrębowski, *Handel elektroniczny. Ewolucja i perspektywy*, Warszawa 2016, s. 109.

² M. Zelek, *Zawarcie umowy sprzedaży przez Internet. Aspekty prawne*, Warszawa 2012, s. 88.

świadczeniem usług drogą elektroniczną oraz pieniądzem elektronicznym³. W literaturze przedmiotu znajdują się różne poglądy związane ze specyfiką zawierania umowy drogą elektroniczną, w tym przede wszystkim dotyczące momentu jej doręczenia. Jedno ze stanowisk wskazuje, że zawarcie umowy za pośrednictwem Internetu polega na wymianie drogą internetową stosownych oświadczeń woli przez strony⁴. Odmienne przedstawiony pogląd w tej kwestii stanowi, że przez umowy zawierane w Internecie można rozumieć ogół stosunków prawnych, których najważniejsza cecha polega na wykorzystaniu Internetu jako środka komunikowania i przekazywanie oświadczeń woli w celu zawarcia umowy⁵. Pojawiają się również stanowiska, które umowę elektroniczną definiują jako procedurę, która wykorzystuje środki i urządzenia elektroniczne w celu zawarcia transakcji finansowej⁶. Popularna jest również definicja, zgodnie z którą umową elektroniczną określa się ogół stosunków polegających na dokonywaniu transakcji w zakresie obrotu towarami przy użyciu środków elektronicznych⁷.

Oświadczenie woli jako najważniejszy element danej czynności prawnej ujmuje się w określonych formach⁸. Kodeks cywilny wskazuje następujące formy: forma pisemna zwykła, z urzędowym poświadczeniem daty, z urzędowym poświadczeniem podpisu, akt notarialny oraz forma elektroniczna. W literaturze funkcjonuje pogląd, według którego czynności prawne dokonywane za pomocą elektronicznych nośników informacji stanowią postać formy pisemnej oświadczenia woli⁹.

Sposoby definiowania oświadczenia woli złożonego elektronicznie znajdują się również w orzecznictwie Sądu Najwyższego. W wyroku z 16 maja 2003 r. SN wskazał, że składanie i odbieranie oświadczeń woli w postaci elektronicznej wymaga spełnienia określonych warunków i wymagań technicznych, które umożliwiają wprowadzenie tego oświadczenia woli do środka komunikacji elektronicznej w taki sposób, aby

³ J. Gołączyński, *Prawo umów elektronicznych*, Zakamycze 2006, s. 14.

⁴ A. Stosio, *Umowy zawierane przez Internet*, Warszawa 2002, s. 132.

⁵ P. Podrecki, (w:) *Prawo Internetu*, Warszawa 2004, s. 40.

⁶ M. Cieszewski, *Firma w Internecie*, Warszawa 2001, s. 42.

⁷ K. Konarski, M. Świerczyński, *Internet w firmie. Firma w Internecie*, Warszawa 2001, s. 195.

⁸ Zob. Z. Radwański, [w:] M. Safjan (red.), *System Prawa Prywatnego*, tom 1: *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2007, s. 558-559.

⁹ J. Barta, R. Markiewicz, *Internet a prawo*, Kraków 1999, s. 65.

adresat oświadczenia mógł zapoznać się z jego treścią¹⁰. Wnioskiem z powyższego stwierdzenia SN jest fakt, że składający oświadczenie woli oraz adresat muszą posiadać stosowne urządzenia elektroniczne, które umożliwią indywidualne odbieranie i wysyłanie danych¹¹.

Kodeks cywilny przewiduje elektroniczną formę złożenia oświadczenia woli, które jest równoważne z oświadczeniem woli złożonym w formie pisemnej, jeżeli jest opatrzone bezpiecznym podpisem elektronicznym weryfikowanym przy pomocy ważnego kwalifikowanego certyfikatu¹². Brak własnoręcznego podpisu nie stanowi bariery do dokonania ważnej czynności prawnej¹³.

Biorąc pod uwagę kryterium sposobu komunikowania się można przedstawić dwie podstawowe formy: *on-line* oraz *off-line*. *On-line* (z ang. *na linii*) oznacza, że czynność jest dokonywana za pomocą Internetu¹⁴. Ten sposób odnosi się do zawierania umów np. za pośrednictwem witryn sklepów internetowych. Natomiast *off-line* (z ang. *poza siecią*) oznacza tryb pracy poza siecią, bez połączenia z komputerem lub głównym urządzeniem¹⁵. Oświadczenie woli w postaci elektronicznej dokonywane *on-line* zostaje złożone z chwilą jego przejścia do systemu informatycznego prowadzonego i kontrolowanego przez odbiorcę, tj. w momencie przyjęcia przez serwer odbiorcy i zarejestrowania w nim odpowiednich danych¹⁶. Jednym z kluczowych zagadnień jest moment złożenia oświadczenia woli w postaci elektronicznej. Żeby oświadczenie woli wywoływało skutki prawne, powinno być zakomunikowane właściwej osobie w danym stanie faktycznym¹⁷. W polskim prawie cywilnym przyjęto teorię doręczenia. Zasada ta została wyrażona w art. 61 § 2 KC. Zgodnie z brzmieniem tego przepisu oświadczenie woli wyrażone w postaci elektronicznej jest złożone innej osobie z chwilą, gdy wprowadzono je do środka komunikacji elektronicznej w taki sposób, żeby osoba ta

¹⁰ Wyrok SN z dnia 16.05.2003 r. sygn. akt: I CNK 384/01, OSNC 2004, nr 3, s. 57.

¹¹ D. Lubosz, *Handel elektroniczny. Bariery prawne*, Warszawa 2013, s. 243.

¹² Art. 78¹ § 2 k.c.

¹³ M. Zelek, *Zawarcie umowy sprzedaży przez Internet. Aspekty prawne*, Warszawa 2012, s. 97.

¹⁴ Słownik języka polskiego, <https://sjp.pl/on-line> [12.12.2019].

¹⁵ Słownik języka polskiego, <https://sjp.pl/off-line> [12.12.2019].

¹⁶ Por. Wyrok SN z dnia 10.12.2003, sygn. V CZ 127/03, OSNC 2005, nr 1 poz. 12 z glosą A. Koniewicz, OSP 2005, z. 6, poz. 76.

¹⁷ Por. Wyrok SN z dnia 21.06.1965, sygn. II PR 18/65, NP. 1966, nr 4, s. 531; Wyrok SN z dnia 18.12.1966 r., sygn. I CKU 44/96, PIP 1997, nr 6, s. 30.

mogła zapoznać się z jego treścią. W związku z powyższym głównym kryterium uznania oświadczenia woli za skuteczne jest dojście do adresata w taki sposób, aby mógł on zapoznać się z jego treścią. Nie ma tu znaczenia, kiedy zostało wyrażone lub wysłane¹⁸. Dla skutecznego doręczenia oświadczenia nie ma więc znaczenia to, czy adresat rzeczywiście zapoznał się z jego treścią, ale czy miał taką możliwość¹⁹. Warto zaznaczyć, że złożenie oświadczenia woli następuje również w sytuacji, gdy adresat, który ma możliwość zapoznania się z treścią oświadczenia, z własnej woli nie podejmuje przesyłki pocztowej zawierającej to oświadczenie²⁰. Art. 61 § 2 KC stosuje się również do oświadczeń woli przesyłanych przy wykorzystaniu sieci teleinformatycznej, w tym również wiadomości SMS²¹.

W polskim prawie cywilnym umowa oznacza zgodne porozumienie dwóch lub więcej stron²². Do zawarcia umowy dochodzi poprzez zgodne oświadczenie woli stron złożone w dowolny sposób, zgodnie z zasadą swobody umów, wyrażoną w art. 353¹ k.c. W myśl tej zasady strony zawierające umowę mogą ułożyć stosunek prawny według swego uznania, byleby jego treść lub cel nie sprzeciwiały się właściwości stosunku, ustawie ani zasadom współżycia społecznego. Wskazana wyżej reguła nie ma jednak nieograniczonego charakteru i podlega różnym ograniczeniom zależnym od okoliczności zawierania konkretnej umowy. Pewien zakres opisanej wyżej swobody odnosi się do wyboru sposobu zawarcia umowy. Kodeks cywilny przewiduje następujące, podstawowe formy jej zawarcia: ofertę i jej przyjęcie, negocjacje oraz aukcję i przetarg.

Sprzedaż internetowa wiąże się przede wszystkim z ofertowym trybem zawarcia umowy. Zgodnie z art. 66 § 1 KC ofertę stanowi oświadczenie drugiej stronie woli zawarcia umowy. Oferta powinna określać istotne postanowienia umowy. Osobę, która oświadczyła drugiej stronie chęć zawarcia umowy nazywa się oferentem. Będzie nim

¹⁸ A. Janiak, [w:] A. Kidyba (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1: *Część Ogólna*, Warszawa 2009, s. 357.

¹⁹ W. Mendys, *Prawne aspekty e-biznesu*, Kraków 2005; M. Chudzik, *Prawo handlu elektronicznego*, Kraków 2005, s. 18.

²⁰ Wyrok SA w Białymstoku z dnia 31 stycznia 2019 r., sygn. akt: I ACa 673/18.

²¹ A. Stosio, *Umowy zawierane przez internet*, Warszawa 2002, s. 60.

²² Szerzej na ten temat zob.: Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 2008, s. 318-319.

przedsiębiorca, np. gdy wyśle konkretnej osobie oświadczenie o woli zawarcia z nią umowy²³. Oferentem będzie również konsument w sytuacji po dokonaniu wyboru określonego towaru w sklepie internetowym i wysłaniu oświadczenia o woli zawarcia umowy, której przedmiotem będzie dany produkt. Adresata oferty nazywa się oblatem. Może on odrzucić lub przyjąć ofertę i tym samym doprowadzić do zawarcia umowy.

W wyniku masowej produkcji i handlu, również internetowego, umowy indywidualne nie są w stanie sprostać wyzwaniom i skali oraz potrzebom obrotu. Coraz bardziej powszechne zastosowanie znajdują umowy adhezyjne i związane z nimi wzorce umowne. Umowę adhezyjną definiuje się jako kategorię umów, których najważniejsze warunki określa jeden z kontrahentów, zwykle ekonomicznie silniejszy występujący często w pozycji monopolistycznej, drugi natomiast może je zaakceptować i przystąpić do umowy lub zrezygnować z jej zawarcia. Cechą umów adhezyjnych jest ich powtarzalność, masowość i w zasadzie jednakowa treść²⁴. Stosowanie wzorców umownych gwarantuje usprawnienie obrotu pod względem procesu zawierania umów, ale niesie ze sobą zagrożenie w postaci wykorzystywania pozycji dominującej kontrahenta posługującego się wzorcem²⁵. Wzorce umów pojawiają się z użyciem różnych nazw: ogólne warunki umowy, wzór umowy lub regulamin. Sąd Apelacyjny wskazał definicję wzorca w wyroku z dnia 21 września 2017 r. Zgodnie z treścią orzeczenia wzorcami umownymi są klauzule, które zostały opracowane przed zawarciem umowy i wprowadzone przez jedną ze stron umowy do stosunku prawnego w ten sposób, że druga strona nie miała wpływu na ich treść, przy czym zwykle są one opracowywane w oderwaniu od konkretnego stosunku umownego i w sposób jednolity określają treść przyszłych umów indywidualnych, ułatwiając tym samym zawarcie transakcji²⁶. Zgodnie z art. 384¹ k.c. wzorec wydany w czasie trwania stosunku umownego o charakterze ciągłym wiąże drugą stronę, jeżeli został jej doręczony przed zawarciem umowy, a strona nie wypowiedziała umowy w najbliższym terminie wypowiedzenia²⁷.

²³ M. Zelek, *Zawarcie umowy sprzedaży przez Internet. Aspekty prawne*, Warszawa 2012, s. 90.

²⁴ Por. E. Łętowska, *Prawo umów konsumenckich*, Warszawa 1999, s. 292.

²⁵ Por. J. Barta, R. Markiewicz, *Handel elektroniczny. Problemy prawne*, Zakamycze 2005, s. 152.

²⁶ Wyrok SA w Łodzi z dnia 21.09.2017 r. sygn. akt: I ACA 328/17.

²⁷ Por. Uchwała SN z dnia 19.02.1991 r., sygn. III CZP 5/91, OSN 1992, nr 1, poz. 1.

Przyjmuje się, że wzorzec powinien być dostarczony w rozsądnym terminie, który umożliwi zapoznanie się z jego treścią²⁸. W celu ułatwienia obrotu gospodarczego ustawodawca przyjął regułę, że w sytuacji, gdy posługiwanie się wzorcem jest w stosunkach danego rodzaju zwyczajowo przyjęte, wiąże on także wtedy, gdy druga strona mogła z łatwością dowiedzieć się o jego treści.

Samo zawarcie jest jednym z dwóch głównych elementów mechanizmu realizacji umowy elektronicznej. Drugim ważnym elementem jest wykonanie umowy. Polega ono na przeniesieniu własności i wydaniu rzeczy przez sprzedawcę oraz odebraniu rzeczy i zapłacie ceny przez kupującego²⁹. Umowa sprzedaży jest umową wzajemną, co oznacza, że znajduje do niej zastosowanie art. 488 § 1 k.c., zgodnie z którym świadczenia będące przedmiotem zobowiązań wzajemnych powinny być spełnione jednocześnie, chyba że z umowy, z ustawy albo z orzeczenia sądu albo decyzji innego właściwego organu wynika, iż jedna ze stron obowiązana jest do wcześniejszego świadczenia³⁰. Umowa zawarta przez strony powinna zawierać zapisy określające termin i miejsce wydania przez sprzedawcę rzeczy sprzedanej kupującemu. W przypadku, gdy w umowie nie określono terminu i miejsca wydania rzeczy, wówczas stosuje się ogólne przepisy k.c. dotyczące wykonania zobowiązań. W odniesieniu do umów sprzedaży internetowej, wskazane wyżej kwestie regulowane są w regulaminach sklepów internetowych lub w ogólnych warunkach sprzedaży. Najczęściej ustala się, że wydanie przedmiotu sprzedaży następuje z chwilą i w miejscu nadania jej w formie przesyłki pocztowej lub kurierskiej. Jeżeli strony ustaliły termin i miejsce wydania przedmiotu umowy, a kupujący dopuścił się zwłoki z odebraniem rzeczy sprzedanej, sprzedawca może oddać rzecz na przechowanie na koszt i niebezpieczeństwo kupującego³¹.

Ustawowe prawo odstąpienia od umowy zostało uregulowane w art. 491 k.c. Jeżeli jedna ze stron dopuszcza się zwłoki w wykonaniu zobowiązania z umowy wzajemnej, druga strona może wyznaczyć jej odpowiedni dodatkowy termin do jego wykonania z zagrożeniem, iż

²⁸ M. Zelek, *Zawarcie umowy sprzedaży przez Internet. Aspekty prawne*, Warszawa 2012, s. 98.

²⁹ Ibidem, s. 108.

³⁰ W.J. Katner, [w:] J. Rajski (red.) *System Prawa Prywatnego*, tom 7: *Prawo zobowiązań – część szczegółowa*, Warszawa 2004, s. 99.

³¹ Art. 551 k.c.

w razie bezskutecznego upływu wyznaczonego terminu będzie uprawiona do odstąpienia od umowy. Może również bez wyznaczenia dodatkowego terminu albo po jego bezskutecznym upływie żądać wykonania zobowiązania i naprawienia szkody wynikłej ze zwłoki. W przypadku świadczeń podzielnych i sytuacji, w której jedna ze stron dopuszcza się zwłoki tylko do części świadczenia, uprawnienie do odstąpienia od umowy przysługujące drugiej stronie ogranicza się, według jej wyboru, albo do tej części, albo do całej reszty niespełnionego świadczenia. Strona ta może także odstąpić od umowy w całości, jeżeli wykonanie częściowe nie miałoby dla niej znaczenia ze względu na właściwości zobowiązania albo ze względu na zamierzony przez nią cel umowy, wiadomy stronie będącej w zwłoce³².

Umowne prawo odstąpienia od umowy reguluje art. 395 k.c. Wskazany przepis przekazuje możliwość zastrzeżenia, że jednej lub obu stronom przysługiwać będzie w ciągu oznaczonego terminu prawo odstąpienia od umowy. Do realizacji tego uprawnienia konieczne jest złożenie oświadczenia woli drugiej stronie. W razie wykonania prawa odstąpienia umowa uważana jest za niezawartą. Skutki odstąpienia nie mogą zostać uchylone, ponieważ stron nie łączy więź obligacyjna³³.

Zasady odstąpienia od umowy (zawartej również drogą elektroniczną) reguluje także u.p.k. w art. 27-38. Konsument, który zawarł umowę na odległość albo poza lokalem przedsiębiorstwa, może od niej odstąpić w ciągu 14 dni. Odstąpienie nie wymaga podawania przyczyny i nie wiąże się z poniesieniem kosztów, z wyjątkiem następujących: koszt dostawy w przypadku wyboru przez konsumenta sposobu dostawy innego niż najtańszy³⁴, bezpośrednie koszty zwrotu³⁵ oraz świadczenia spełnione do chwili odstąpienia od umowy³⁶. Omawiany termin na odstąpienie od umowy jest terminem zawitym, co oznacza, że jego upływ prowadzi do wygaśnięcia tego prawa³⁷.

³² Art. 491 par. 2 k.c.

³³ W. Popiołek, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks cywilny*, tom 1: *Komentarz do art. 1-449*, Warszawa 2011, s. 1516.

³⁴ Art. 33 u.p.k.

³⁵ art. 34 ust. 2 u.p.k.

³⁶ art. 35 u.p.k.

³⁷ W.J. Kocot, J.M. Kondek, *Nowe zasady zawierania umów z udziałem konsumenta*, „Przegląd prawa handlowego” 2014, LEX 213657/1.

Pojęcie niedozwolonych klauzul zostało zamieszczone w art. 385¹ k.c. W myśl tego przepisu postanowienia umowy zawieranej z konsumentem niezgodnione indywidualnie nie wiążą go, jeżeli kształtują jego prawa i obowiązki w sposób sprzeczny z dobrymi obyczajami, rażąco naruszając jego interesy. Ustawodawca wskazuje, że nie dotyczy to jednak postanowień określających główne świadczenia stron, w tym cenę lub wynagrodzenie, jeżeli zostały sformułowane w sposób jednoznaczny. Natomiast §3 precyzuje, że niezgodnione indywidualnie są te postanowienia umowy, na których treść konsument nie miał rzeczywistego wpływu. W szczególności odnosi się to do postanowień umowy przejętych z wzorca umowy zaproponowanego konsumentowi przez kontrahenta.

Definicja niedozwolonych klauzul została uzupełniona w art. 385³ katalogiem 23 poszczególnych niedozwolonych postanowień, które w razie wątpliwości uważa się za niedozwolone. Lista obejmuje najczęściej spotykane w praktyce klauzule uznane za sprzeczne z dobrymi obyczajami zarazem rażąco naruszające interesy konsumenta. Ich wspólną cechą jest nierównomierne rozłożenie praw, obowiązków lub ryzyka między stronami prowadzące do zachwiania równowagi kontraktowej³⁸. Są to takie klauzule, które jedną ze stron (konsumenta) z góry, w oderwaniu od konkretnych okoliczności, stawiają w gorszym położeniu. Wyliczenie to ma charakter niepełny, przykładowy i pomocniczy. Funkcja jego polega na tym, iż zastosowanie we wzorcu umowy postanowień odpowiadających wskazanym w katalogu znacząco ułatwia wykazanie, że spełniają one przesłanki niedozwolonych postanowień umownych objętych klauzulą generalną art. 385¹ §1 k.c. W razie wątpliwości ciężar dowodu, że postanowienia nie spełniają przesłanek klauzuli generalnej spoczywa na przedsiębiorcy³⁹. Jest to pogląd, który utrwalił się w orzecznictwie Sądu Ochrony Konkurencji i Konsumentów (SOKiK). Zasady uznawania konkretnych postanowień wzorca umowy za niedozwolone zostały uregulowane w ustawie z dnia 16 lutego 2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów. Przed wejściem w życie wskazanej wyżej ustawy w polskim systemie prawnym funkcjonowała uchwalona 2 marca 2000 r. ustawa o ochronie niektórych praw konsumentów oraz

³⁸ Wyrok SA w Warszawie z dnia 08.10.2008 r. sygn. akt VI ACa 772/08.

³⁹ Wyrok SOKiK z dnia 05.04.2013 r. sygn. akt: XVII AmC 4483/12.

o odpowiedzialności za produkt niebezpieczny⁴⁰. Wówczas ten akt normatywny odgrywał kluczową rolę w przypadku transakcji internetowych⁴¹.

Zgodnie z art. 23 b decyzje w sprawach o uznanie postanowień wzorca umowy za niedozwolone wydaje Prezes Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów i jednocześnie zakazuje wykorzystywania konkretnego wzorca. W wydawanych decyzjach Prezes UOKiK może również określić środki usunięcia trwających skutków bezprawnej praktyki przedsiębiorcy i nałożyć na przedsiębiorcę karę pieniężną. Przed wejściem w życie znowelizowanej ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów, czyli przed 17 kwietnia 2016 r., o niedozwolonym charakterze klauzul umownych decydował SOKiK. Postanowienia umowne uznane prawomocnym wyrokiem SOKiK za niedozwolone były wpisywane do rejestru klauzul niedozwolonych i od tego momentu ich stosowanie w obrocie z konsumentami było zakazane. Na analogicznych zasadach do 2026 r. do rejestru będą trafiały klauzule tylko w tych sprawach, w których wniesiono pozwy do SOKiK przed 17.04.2016 r.

W wielu sytuacjach powstają problemy skonstruowania jednoznacznych cech danego zjawiska prawnego. Szczególnie trudne jest określenie kryteriów, od których zależy jego kwalifikacja prawna. Podobnie jest w przypadku niedozwolonych klauzul umownych⁴². Jeżeli przedmiotem badań jest konkretne postanowienie umowne, przesłanki uznania abuzywności wskazane są w art. 385¹ k.c. Należą do nich: nieuzgodnienie indywidualne, sprzeczność z dobrymi obyczajami oraz rażąco naruszenie interesu konsumenta. Z analizy omawianego przepisu wynika, że do uznania danego postanowienia za niedozwolone wszystkie wskazane przesłanki muszą wystąpić łącznie. Potwierdza to fakt, że są one wymienione kolejno, po przecinkach, co przy uwzględnieniu zasady funkcjonujących w gramatyce języka polskiego oznacza, że do spełnienia hipotezy wskazanej w normie prawnej konieczna jest koniunkcja kryteriów⁴³. Przywołane z analizowanego przepisu warunki

⁴⁰ Ustawa z dnia 02.03.2000 r. o ochronie niektórych praw konsumentów oraz o odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną przez produkt niebezpieczny (Dz.U. 2000 nr 22 poz. 271).

⁴¹ M. Niedźwiedziński, *Globalny Handel Elektroniczny*, Warszawa 2004, s. 65.

⁴² M. Skory, *Klauzule abuzywne w polskim prawie ochrony konsumenta*, Zakamycze 2005, s. 124.

⁴³ Ibidem, s. 125.

stanowią przesłanki pozytywne, ponieważ muszą być spełnione, aby uznać dane postanowienie za niedozwolone. Natomiast w zdaniu drugim art. 385¹ §1 k.c. znajdują się przesłanki negatywne, których stwierdzenie, przy spełnieniu przesłanek pozytywnych, nie oznacza uznania danego postanowienia za niedozwolone. Należą do nich określenie głównych świadczeń stron, w tym cenę oraz wynagrodzenie oraz sformułowanie tych aspektów w sposób jednoznaczny.

Przed wejściem w życie znowelizowanej ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów, czyli przed 17 kwietnia 2016 r., o niedozwolonym charakterze klauzul umownych decydował SOKiK. Postanowienia umowne uznane prawomocnym wyrokiem SOKiK za niedozwolone były wpisywane do rejestru klauzul niedozwolonych i od tego momentu ich stosowanie w obrocie z konsumentami było zakazane. Na analogicznych zasadach do 2026 r. do rejestru będą trafiały klauzule tylko w tych sprawach, w których wniesiono pozwy do SOKiK przed 17.04.2016 r.

Zgodnie z aktualnym stanem prawnym postępowanie w sprawie o uznanie postanowienia wzorca umowy za niedozwolone jest prowadzone przez Prezesa UOKiK, który w drodze decyzji administracyjnej rozstrzyga, czy dana klauzula ma niedozwolony charakter oraz zakazuje jej dalszego wykorzystywania. Decyzja UOKiK uznająca postanowienie wzorca umowy za niedozwolone ma skutek tylko w stosunku do przedsiębiorcy, który ją stosował oraz wobec wszystkich konsumentów, którzy zawarli z nim umowę na podstawie klauzuli wskazanej w decyzji. Jest o tzw. kontrola abstrakcyjna postanowień wzorca umowy. Decyzje Prezesa publikowane są na stronie internetowej Urzędu.

Rozwój technologiczny, który doprowadził do przeniesienia znacznego obszaru handlu w przestrzeń wirtualną spowodował utworzenie pozycji dominującej przedsiębiorcy względem konsumenta. Odpowiedzią ustawodawcy na taki stan rzeczy było utworzenie mechanizmów obrony przed negatywnymi postanowieniami umownymi oraz ich skutkami. Egzekwowanie praw z nich wynikających skutkuje stopniowym powiększaniem bazy niedozwolonych klauzul i jednocześnie umożliwia analizę okoliczności prawnych, które decydują o ich abuzywnym charakterze. Tempo rozwoju technologicznego oraz coraz większy udział narzędzi on-line w codziennym życiu sygnalizuje potrzebę udoskonalenia mechanizmów służących ochronie interesu konsumenta.

Bibliografia

- Barta J., Markiewicz R., *Internet a prawo*, Wydawnictwo Universitas, Kraków 1999.
- Barta J., Markiewicz R., *Handel elektroniczny. Problemy prawne*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Zakamycze 2005.
- Cieszewski M., *Firma w Internecie*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2001.
- Gołaczyński J., *Prawo umów elektronicznych*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Zakamycze 2006.
- Katner W.J., [w:] Rajski J. (red.), *System Prawa Prywatnego*, Tom 7: *Prawo zobowiązań – część szczegółowa*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2004.
- Kocot W.J., Kondek J.M., *Nowe zasady zawierania umów z udziałem konsumenta*, „Przegląd prawa handlowego” 2014, LEX 213657/1.
- Konarski K., Świerczyński M., *Internet w firmie. Firma w Internecie*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2001.
- Lubosz D., *Handel elektroniczny. Bariery prawne*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2013.
- Łętowska E., *Prawo umów konsumenckich*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 1999.
- Mendys W., *Prawne aspekty e-biznesu*, Wydawnictwo WSIIZ, Kraków 2005.
- Niedźwiedziński M., *Globalny Handel Elektroniczny*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2004.
- Podrecki P., *Prawo Internetu*, Wydawnictwo Lexis Nexis, Warszawa 2004.
- Popiołek W., [w:] Pietrzykowski K. (red.), *Kodeks cywilny*, Tom 1: *Komentarz do art. 1-449*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011.
- Radwański Z., Olejniczak A., *Zobowiązania – część ogólna*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2008.
- Radwański Z., Panowicz-Lipska J., *Zobowiązania – część szczegółowa*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Radwański Z., [w:] Safjan M. (red.), *System Prawa Prywatnego*, Tom 1: *Prawo cywilne – część ogólna*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2007.
- Skory M., *Klauzule abuzywne w polskim prawie ochrony konsumenta*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Zakamycze 2005.
- Skory M., *Klauzule abuzywne. Ekspertyza*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2007.
- Stosio A., *Umowy zawierane przez Internet*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2002.
- Wytrębowski J., Wołoszyn M., Konopielko Ł., *Handel elektroniczny. Ewolucja i perspektywy*, Oficyna Wydawnicza Uczelni Łazarskiego, Warszawa 2016.
- Zelek M., *Zawarcie umowy sprzedaży przez Internet. Aspekty prawne*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012.

Międzynarodowe prawo upadłościowe – porównanie przepisów

Każde państwo ma własne przepisy dotyczące kwestii uregulowania sytuacji podmiotów, które stały się z różnych względów niewypłacalne. Zgodnie z podstawową zasadą prawa międzynarodowego, w każdym z państw, jeśli postępowanie, w tym przypadku postępowanie w sprawie niewypłacalności, dotyczy podmiotu mającego siedzibę (lub miejsce zamieszkania) oraz działającego tylko na terenie jednego danego kraju, należy stosować procedury zawarte w przepisach tego kraju. W Polsce regulacje dotyczące podmiotów niewypłacalnych odnaleźć można w prawie upadłościowym i w prawie restrukturyzacyjnym.

W obliczu globalizacji oraz powstawania podmiotów prawnych działających na obszarach wykraczających poza granice jednego państwa, konieczne stało się stworzenie uregulowań, które pozwoliłyby decydować, jakie prawo będzie właściwe w przypadku niewypłacalności podmiotów międzynarodowych, a także wskazać sposoby postępowania, które powinny być wspólne dla wszystkich państw. Rozporządzenie pozwala odpowiedzieć na wiele istotnych pytań, które pojawiają się od chwili otwarcia postępowania upadłościowego lub restrukturyzacyjnego międzynarodowego przedsiębiorcy aż do jego zakończenia.

Od 26 czerwca 2017 r. obowiązuje Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 2015/848 z dnia 20 maja 2015 r. w sprawie postępowania upadłościowego (dalej: Rozporządzenie). Rozporządzenie to zastąpiło Rozporządzenie Rady (WE) nr 1346/2000 z dnia 29 maja 2000 r. w sprawie postępowania upadłościowego (dalej: Stare Rozporządzenie), które było pierwszą próbą wprowadzenia uregulowań postępowania w sprawach niewypłacalności, które wykraczały poza granice jednego państwa. Nowe rozporządzenie nie zmieniło fundamentów poprzedniej regulacji dotyczącej niewypłacalności, wprowadziło jednak

* mgr Agnieszka Liskowicz, Wyższa Szkoła Prawa we Wrocławiu, e-mail: agnieszka.liskowicz@gmail.com

istotne zmiany, które zostały uwarunkowane zmianami w przepisach poszczególnych państw członkowskich oraz potrzebą usprawnienia niektórych przepisów, a także poprawą ich przejrzystości (pkt 1 preambuły Rozporządzenia).

Zakres przedmiotowy i podmiotowy

Przepisy Rozporządzenia powinny być stosowane do postępowań upadłościowych i restrukturyzacyjnych, które spełniają wymagania określone w Rozporządzeniu. Stare Rozporządzenie obejmowało zakresem jedynie postępowania upadłościowe, dopiero aktualne Rozporządzenie obejmuje również postępowania restrukturyzacyjne oraz różne postępowania „okołoupadłościowe”, które występują w niektórych porządkach krajowych. Wszystkie postępowania objęte Rozporządzeniem są wymienione w Załączniku A do Rozporządzenia, który podlega częstszym zmianom, stosownie do zmian wprowadzanych w przepisach państw członkowskich. Jednym z powodów wprowadzenia zmian w Załączniku A była nowelizacja ustawy Prawo upadłościowe i naprawcze, która nastąpiła w 2015 r. w Polsce i miała znaczący wpływ na uregulowania dotyczące dłużników niewypłacalnych lub zagrożonych niewypłacalnością poprzez wprowadzenie nowej ustawy Prawo restrukturyzacyjne.

Z polskich procedur Rozporządzeniu podlega, zgodnie z aktualnym Załącznikiem A, postępowanie restrukturyzacyjne oraz postępowanie upadłościowe obejmujące likwidację i z możliwością zawarcia układu, choć obecne przepisy polskiego prawa upadłościowego nie wprowadzają już podziału na upadłość likwidacyjną i układową w takiej formie, w jakie występował on wcześniej. Obecnie postępowanie upadłościowe ma z zasady charakter likwidacyjny, a zawarcie układu jest jedynie możliwością¹.

Dodatkowo zgodnie z pkt. 15 preambuły Rozporządzenia, obejmuje ono również postępowania o charakterze przejściowym lub tymczasowym, dopóki sąd nie orzeknie o kontynuowaniu takiego postępowania na zasadach ogólnych. Przepis ten umożliwia zastosowanie Rozporządzenia również w stosunku do postępowań w przedmiocie ogłoszenia upadłości, które w Polsce pełnią funkcje postępowań zabezpieczających w procedurze upadłościowej, chodzi tutaj o postępowania trwające już po złożeniu

¹ Zob. A.J. Witosz *Układ w upadłości*, [w:] A. Hrycaj, A. Jakubowski, A. Witosz (red.), *System Prawa Handlowego Prawo restrukturyzacyjne i upadłościowe*, t. 6, Warszawa 2016, s. 1121-1130.

wniosku o ogłoszenie upadłości, ale jeszcze przed faktycznym wszczęciem takiego postępowania. Postępowanie zabezpieczające wchodziło również w zakres obowiązywania Starego Rozporządzenia. W niektórych z pozostałych krajów UE występują dodatkowe rodzaje postępowań o charakterze upadłościowym i restrukturyzacyjnym, które również są objęte zakresem obowiązywania Rozporządzenia².

W kwestii określenia podmiotowego zakresu zastosowania Rozporządzenia, nie ma znaczenia, czy dłużnik w postępowaniu jest osobą fizyczną czy osobą prawną, przedsiębiorcą czy osobą niewykonywającą działalności gospodarczej. Zasada jest taka, że jeżeli postępowanie spełnia przesłanki zawarte w przepisach krajowych (w Polsce spełnia przesłanki postępowania upadłościowego lub restrukturyzacyjnego), a jednocześnie spełnia przesłanki określone w Rozporządzeniu, to do takiego postępowania będą miały zastosowanie przepisy Rozporządzenia. Kwestie zakresu podmiotowego w Rozporządzeniu nie uległy zmianie i są takie same, jak w Starym Rozporządzeniu.

Pojęcie głównego ośrodka podstawowej działalności

Podstawą do rozważań o otwarciu międzynarodowego postępowania upadłościowego w obu rozporządzeniach jest określenie głównego ośrodka podstawowej działalności lub centrum działalności życiowej, inaczej określanego jako COMI (z angielskiego *Center Of Main Interests*).³ Zgodnie z art. 3 Rozporządzenia „Głównym ośrodkiem podstawowej działalności jest miejsce, w którym dłużnik regularnie zarządza swoją działalnością o charakterze ekonomicznym i które jako takie jest rozpoznawalne dla osób trzecich”. W aktualnym Rozporządzeniu przepisy określające COMI są o wiele bardziej szczegółowe niż w Starym Rozporządzeniu, które pozostawiało zbyt duże możliwości wykładni pojęcia COMI i sprawiało niebezpieczeństwo nadużyć⁴.

COMI w przypadku osób prawnych jest zazwyczaj miejscem siedziby statutowej przedsiębiorstwa, ale domniemanie to ma charakter wzruszalny, ponieważ możliwa jest sytuacja, że centralna administracja

² Deloitte Legal, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ch/Documents/legal/ch-en-legal-guide-preinsolvency-proceedings.pdf>, [10.01.2020].

³ P. Filipiak *Międzynarodowe postępowanie upadłościowe*, [w:] A. Hrycaj, A. Jakubowski, A. Witosz (red.), *System Prawa Handlowego Prawo restrukturyzacyjne i upadłościowe*, t. 6, Warszawa 2016, s. 1363.

⁴ Deloitte Legal, op. cit.

przedsiębiorstwa znajduje się w innym miejscu, niż siedziba statutowa lub faktyczny główny ośrodek sprawowania zarządu i nadzoru nad przedsiębiorstwem oraz zarządzania jego interesami znajduje się w tym innym miejscu lub nawet w innym państwie (pkt 30 preambuły Rozporządzenia). Domniemanie COMI jako siedziby statutowej przedsiębiorstwa nie będzie również miało zastosowania w przypadku przeniesienia tej siedziby do innego kraju w trakcie 3 miesięcy poprzedzających dzień złożenia wniosku o ogłoszenie upadłości. Przepis ten został dodany do Rozporządzenia.

W przypadku osób fizycznych COMI najczęściej jest miejscem zwykłego pobytu, czasami jednak może być to miejsce, w którym znajduje się większość majątku dłużnika. Przepisy Rozporządzenia nie uzależniają określenia miejsca zwykłego pobytu od tego, na jakich zasadach osoba fizyczna przebywa w danym miejscu, co oznacza, że nie ma znaczenia np. obywatelstwo takiej osoby. W przypadku upadłości konsumenckiej domniemanie COMI jako miejsca zwykłego pobytu również nie będzie miało zastosowania w przypadku przeprowadzki w ciągu 6 miesięcy poprzedzających dzień złożenia wniosku o ogłoszenie upadłości lub w przypadku wykazania, że przeprowadzka do innego kraju nastąpiła w celu skorzystania w nim z korzystniejszej procedury upadłościowej i jednoczesnego zamiaru działania z pokrzywdzeniem materialnych interesów wierzycieli, którzy prowadzili z dłużnikiem transakcje przed jego przeniesieniem.

Forum shopping

Wyżej wskazane obostrzenia zostały wprowadzone, aby zapobiegać zjawisku tzw. *forum shoppingu*, który polega na poszukiwaniu najkorzystniejszej jurysdykcji dla przeprowadzenia postępowania upadłościowego⁵. Przed wprowadzeniem aktualnych przepisów, zjawisko to było popularne głównie w przypadku upadłości konsumenckich. Na przykład, obywatele Polski często ogłaszali w Wielkiej Brytanii, gdzie przepisy regulujące upadłość konsumencką są uważane za najkorzystniejsze w UE⁶.

⁵ H. Rosiak *Zagadnienie forum shopping z perspektywy transgranicznej upadłości*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2013, nr 2, s. 27-35.

⁶ S. Gładysz, *Bankructwo konsumenckie w Anglii ucieczką przed długami w Polsce?*, <https://www.i-kancelaria.pl/>, [10.01.2020].

Zjawisko *forum shoppingu* występuje w wielu dziedzinach prawa i choć samo w sobie nie jest zjawiskiem negatywnym, a jedynie korzystaniem z uprawnienia powoda do wybrania jednego z możliwych sposobów przeprowadzenia postępowania, to jednak w przypadku prawa upadłościowego zjawisko to może mieć bardzo negatywne skutki, ponieważ często może prowadzić do pokrzywdzenia wierzycieli m. in. poprzez wybór takiego systemu prawnego, w którym odpowiedzialność za długi i forma ich spłaty jest o wiele mniej korzystna dla wierzycieli niż w kraju właściwym. Prawo upadłościowe w obrębie Unii Europejskiej bardzo różni się. Jednym z głównych motywów, dla których korzystniejsze może się wydawać prawo innego kraju jest między innymi czas postępowania czy odpowiedzialność za zobowiązania po zakończeniu postępowania upadłościowego. Przykładowo średni czas trwania postępowania upadłościowego w Polsce wynosi około 3 lat, w Anglii natomiast postępowanie upadłościowe ma duże szanse zakończyć się już w trakcie 12 miesięcy⁷.

Forum shopping został uznany za tak istotny problem na gruncie międzynarodowego prawa upadłościowego, że pojawił się wprost wspomniany w pkt 5 i 29 preambuły Rozporządzenia, która wskazuje, że w Rozporządzeniu należy zawrzeć szereg zabezpieczeń mających zapobiegać nielegalnemu lub nieuczciwemu wybieraniu sądu pod kątem korzystniejszej sytuacji prawnej (tzw. *forum shopping*). Zabezpieczenia te faktycznie zostały wprowadzone, choć w tym miejscu należy zaznaczyć, że pojęcie to pojawiło się również wcześniej w Starym Rozporządzeniu.

Podział międzynarodowych postępowań upadłościowych

Pierwszym istotnym pytaniem, jakie pojawia się przy otwarciu międzynarodowego postępowania upadłościowego jest kwestia właściwości sądu. W ustaleniu odpowiedniej jurysdykcji stosuje się wyżej opisane COMI, a więc zgodnie z art. 3 Rozporządzenia – sądy państwa członkowskiego, na którego terytorium znajduje się główny ośrodek podstawowej działalności dłużnika, posiadają jurysdykcję do wszczęcia postępowania upadłościowego określanego jako „główne postępowanie

⁷ Badania własne na podstawie statystyk Informatora Statystycznego Wymiaru Sprawiedliwości oraz *Insolvency Act 1986*.

upadłościowe”. Państwo wszczęcia postępowania pozostaje właściwe aż do zakończenia postępowania.

Międzynarodowe postępowanie upadłościowe zgodnie z Rozporządzeniem dzieli się na postępowanie upadłościowe główne, wtórne i uboczne, co nie uległo istotnym zmianom w stosunku do Starego Rozporządzenia. Główne postępowanie upadłościowe jest postępowaniem wszczętym w kraju, w którym znajduje się COMI, ma ono skutek uniwersalny i rozciąga się na cały majątek dłużnika położony na obszarze Unii Europejskiej, co oznacza, że wywołuje ono skutki prawne w innych państwach bez konieczności dopełniania dodatkowych formalności, ponieważ orzeczenie wydane w zakresie postępowań upadłościowych w jednym z państw członkowskich Unii Europejskiej podlegają uznaniu przez sądy w pozostałych państwach⁸.

Postępowanie wtórne jest postępowaniem, które wszczyna się w państwie, w którym przedsiębiorstwo posiada swój oddział. Zgodnie z definicją legalną zawartą w art. 2 Rozporządzenia oddział przedsiębiorstwa to „każde miejsce działalności, w którym dłużnik wykonuje lub w ostatnich trzech miesiącach przed złożeniem wniosku o wszczęcie głównego postępowania upadłościowego wykonywał przy wykorzystaniu zasobów ludzkich i majątkowych działalność gospodarczą niemającą charakteru tymczasowego”. Postępowanie takie jest ograniczone do składników majątku znajdujących się na terenie państwa, w którym zostało wszczęte. Postępowanie wtórne wszczyna się po ogłoszeniu postępowania głównego w innym kraju.

Postępowanie uboczne to postępowanie wszczęte przed otwarciem postępowania głównego w kraju, w którym znajduje się oddział przedsiębiorstwa. Po ogłoszeniu postępowania upadłościowego głównego w innym państwie, postępowanie uboczne zamienia się na postępowanie wtórne.

Wtórne postępowanie upadłościowe

Postępowanie wtórne nie zawsze zostanie wszczęte, czasami nie jest ono konieczne. Co do zasady postępowanie wtórne jest formą ułatwienia przeprowadzenia postępowania głównego zarówno dla zarządcy powołanego w postępowaniu głównym, jak i dla wierzycieli miejsco-

⁸ P. Filipiak, *Międzynarodowe postępowanie upadłościowe*, [w:] A. Hrycaj, A. Jakubowski, A. Witosz (red.), op. cit., s. 1370.

wych. W przypadku ogłoszenia postępowania wtórnego staje się ono właściwie w dużej mierze samodzielnym postępowaniem upadłościowym przeprowadzanym zgodnie z prawem miejscowym. Aby zapewnić właściwy przebieg międzynarodowego postępowania upadłościowego, zarządca w postępowaniu głównym powinien ściśle współpracować z zarządcami w postępowaniach wtórnych. Taka sama ścisła współpraca powinna występować pomiędzy sądami właściwymi do postępowania głównego i postępowań wtórnych.

Zarządca w postępowaniu głównym ma również dodatkowe uprawnienia pozwalające wpłynąć na przebieg postępowania wtórnego, Rozporządzenie wskazuje, że m. in. zarządca powinien móc zaproponować plan restrukturyzacji lub układ, bądź wystąpić o wstrzymanie likwidacji masy we wtórnym postępowaniu upadłościowym. Dodatkowe uprawnienia zarządcy postępowania głównego mają na celu zapewnienie nie wiodącej roli postępowania głównego.

Czasami postępowanie wtórne może spowodować trudności w skutecznym zarządzaniu masą upadłości. Rozporządzenie przewiduje dwie konkretne sytuacje, w których sąd otrzymujący wniosek o wszczęcie wtórnego postępowania upadłościowego powinien móc dokonać – na wniosek zarządcy w głównym postępowaniu upadłościowym – odroczenia lub odmowy wszczęcia takiego postępowania (pkt 41 preambuły Rozporządzenia).

W aktualnym Rozporządzeniu została wprowadzona instytucja zobowiązania wydanego przez zarządcę w każdym kraju, w którym mogłoby zostać wszczęte postępowanie wtórne, instytucja taka nie występowała w Starym Rozporządzeniu. Zobowiązanie jest zapewnieniem wierzycieli z danego kraju, że pomimo nieszczęścia postępowania wtórnego, będą oni traktowani w taki sposób, jakby to wtórne postępowanie upadłościowe zostało wszczęte. Zobowiązanie jest jednostronne, a zobowiązanym jest zarządca. Instytucja ta jest stosowana przez zarządców w celu uniknięcia otwarcia wtórnego postępowania upadłościowego np. ze względu na niewielki majątek upadłego, jaki znajduje się na terenie innego państwa członkowskiego niż państwo głównego postępowania upadłościowego.

Zobowiązanie jest dokumentem składanym w formie pisemnej w języku (lub jednym z języków) urzędowym państwa, w którym mogłoby zostać wszczęte postępowanie wtórne. Zobowiązanie podlega za-

twierdzeniu przez wierzycieli miejscowych zgodnie z obowiązującymi przepisami krajowymi. Jeśli wierzyciele zatwierdzą zobowiązanie, staje się ono wiążące względem masy upadłościowej.

Drugim przypadkiem, gdy sąd może odmówić wszczęcia wtórnego postępowania upadłościowego jest sytuacja, gdy w głównym postępowaniu upadłościowym przyznano tymczasowe zawieszenie indywidualnych postępowań egzekucyjnych, niniejsze rozporządzenie powinno dawać sądowi możliwość tymczasowego zawieszenia wszczęcia wtórnego postępowania upadłościowego, aby zawieszenie przyznane w ramach głównego postępowania upadłościowego nie utraciło skuteczności. W takim przypadku wszystkich wierzycieli, na których może mieć wpływ wynik negocjacji dotyczących planu restrukturyzacji, należy poinformować o negocjacjach i należy im umożliwić udział w nich (pkt 45 preambuły Rozporządzenia).

Postępowanie upadłościowe grupy przedsiębiorstw

Kolejną kwestią, która pojawiła się dopiero w aktualnym Rozporządzeniu, a w Starym Rozporządzeniu nie była poruszana, jest kwestia postępowania upadłościowego członków grupy przedsiębiorstw. Polskie prawo upadłościowe przewiduje możliwość połączenia do wspólnego rozpoznania kilku postępowań upadłościowych, jeśli dotyczą one przedsiębiorców działających w ramach grupy. Możliwość ta jest dość mocno ograniczona, ponieważ *de facto* i tak postępowania te są oddzielne. Każde przedsiębiorstwo, nawet jeśli działa o obrębie jednej grupy, musi złożyć własny wniosek o ogłoszenie upadłości, samo indywidualnie musi spełniać przesłanki do ogłoszenia upadłości, niezależnie od reszty grupy, a w postępowaniu, choć teoretycznie połączonym, wciąż tworzone będą osobne listy wierzytelności czy plany podziału funduszy masy upadłościowej⁹.

Postępowanie upadłościowe grupy przedsiębiorców według Rozporządzenia również nie jest bardziej połączone. Przepisy Rozporządzenia zakładają, że jeżeli wszczęto postępowanie upadłościowe kilku przedsiębiorstw z tej samej grupy, powinna istnieć współpraca pomiędzy zarządcami, sądami, a także samymi upadłymi. Współpraca ta powinna przebiegać na zasadzie współpracy pomiędzy tymi podmiotami w przypadku

⁹ Zob. M. Korcył *Połączone postępowanie upadłościowe w grupie handlowych spółek powiązanych*, „Transformacje prawa prywatnego” 2019, nr 3.

upadłości głównej i wtórnych dotyczących jednego dłużnika, ale w określonych działaniach może być rozszerzona m.in. zarządcy mogą uzgodnić między sobą podział niektórych zadań, jeżeli przepisy dopuszczają taką możliwość. Współpracę taką należy jednak ograniczyć w przypadku, gdy byłaby ona sprzeczna z przepisami mającymi do niej zastosowanie lub wiązałyby się z konfliktem interesów.

Zarządca może złożyć wniosek o wszczęcie grupowego postępowania koordynacyjnego bazując na przepisach krajowych państwa, w którym został on powołany. Wniosek taki może złożyć każdy z zarządców któregośkolwiek członka grupy przedsiębiorców. Każdy z zarządców może również złożyć sprzeciw wobec objęcia postępowania upadłościowego, w którym został powołany, przez grupowe postępowanie koordynacyjne. W przypadku orzeczenia o wszczęciu grupowego postępowania koordynacyjnego, sąd ustala koordynatora oraz określa podstawowe zasady koordynacji grupowej.

Koordynatorem może zostać osoba uprawniona do pełnienia funkcji zarządcy zgodnie ze swoim prawem krajowym, ale nie może nim zostać dotychczasowy zarządca postępowania upadłościowego któregośkolwiek z członków grupy przedsiębiorców, gdyż to mogłoby prowadzić do uzyskania pozycji dominującej przez jednego z członków grupy przedsiębiorców, a podstawową zasadą prowadzenia takiego postępowania jest równość wszystkich członków grupy, ponieważ postępowanie koordynacyjne nie może prowadzić do pokrzywdzenia wierzycieli któregośkolwiek z członków grupy lub do preferencyjnego traktowania wierzycieli innego członka.

Do zadań koordynatora należy w szczególności zaproponowanie planu koordynacji grupowej wskazującego, opisującego i zalecającego kompleksowy zbiór środków pozwalających podjąć wspólne działania w celu zakończenia upadłości członków grupy. Koordynator może również m. in. brać udział (zwłaszcza uczestnicząc w zgromadzeniu wierzycieli) w każdym z postępowań wszczętych względem członka grupy, a także prowadzić mediacje w sporach między zarządcami poszczególnych członków grupy.

Zawiadomienie wierzycieli i zgłaszanie ich wierzytelności

Drobne zmiany nastąpiły również w kwestii zawiadamiania wierzycieli przez zarządcę oraz zgłaszania przez nich wierzytelności. Tak jak

wcześniej, zarządca ma obowiązek poinformowania każdego znanego mu wierzyciela o wszczęciu postępowania upadłościowego oraz o możliwości zgłoszenia swojej wierzytelności, zgodnie z aktualnym Rozporządzeniem do zawiadomienia dodaje się również kopię formularza zgłoszenia wierzytelności lub informację, skąd można taki formularz pobrać.

Zgłoszenie wierzytelności zazwyczaj następuje za pomocą konkretnego formularza, którego treść jest szczegółowo określona w Rozporządzeniu. Zmienił się również fakt, że obecnie zgłoszenia wierzytelności można dokonać w dowolnym języku urzędowym instytucji Unii, choć wciąż sąd, zarządca lub dłużnik sprawujący zarząd własny, mogą zażądać od wierzyciela przetłumaczenia zgłoszenia na język urzędowy państwa wszczęcia postępowania. Dodany został też termin do dokonania zgłoszenia wierzytelności, który ustala każde państwo członkowskie indywidualnie, ale nie może on być krótszy niż 30 dni od dnia, w którym wszczęcie postępowania upadłościowego ogłoszono w rejestrze upadłości państwa wszczęcia postępowania lub od dnia zawiadomienia wierzyciela.

Europejski portal „e-Sprawiedliwość”

W obliczu postępującej digitalizacji większości danych, Rozporządzenie wprowadza pojęcie europejskiego portalu, gdzie każdy będzie mógł uzyskać informacje o toczącym się postępowaniu upadłościowym w każdym z państw członkowskich. Portal ma być połączeniem rejestrów upadłości każdego z państw członkowskich. System „e-Sprawiedliwość” ma oferować wyszukiwanie informacji w każdym z języków urzędowych Unii Europejskiej, aby umożliwić dostęp do informacji obowiązkowych oraz wszelkich innych dokumentów i informacji zawartych w rejestrach upadłości.

W Polsce na dzień dzisiejszy nie istnieje jeszcze system informacyjny, w którym dostępne byłyby wszystkie informacje na temat postępowań upadłościowych i restrukturyzacyjnych. W tej chwili najważniejsze informacje można sprawdzić w Monitorze Sądowym i Gospodarczym, ale zgodnie z najnowszą nowelizacją prawa upadłościowego i uchwaleniem ustawy o Krajowym Rejestrze Zadłużonych, rejestr taki ma zostać stworzony i oddany do użytku 1 grudnia 2020 r.

Podsumowanie

Rozporządzenie, które weszło w życie 26 czerwca 2017 r. zmieniło oblicze międzynarodowych postępowań upadłościowych, zaktualizowało wcześniejsze przepisy oraz wprowadziło nowe rozwiązania, które zostały uwarunkowane ciągłym rozwojem prawa i koniecznością stałego uaktualniania przepisów. Niektóre zmiany były jedynie czysto „kosmetyczne”, poprawiały jedynie czytelności i przejrzystość Rozporządzenia. Aktualne przepisy są dostosowane do obecnych czasów, choć minęły już ponad 2 lata od ich wejścia w życie.

Powoli przedstawiciele doktryny zaczynają wskazywać na nowe zmiany, które powinny zostać wprowadzone, a osoby odpowiedzialne za prawodawstwo Unii Europejskiej myślą nad rozwiązaniami, które pozwolą jeszcze bardziej wpłynąć na procedury upadłościowe w państwach członkowskich, stopniowo prawdopodobnie dążąc do ich unifikacji wewnątrz Unii. Wszystko to jest naturalnym zjawiskiem i koniecznością, aby prawo było stale na jak najwyższym poziomie i odpowiadało na zapotrzebowanie osób, które będą z niego korzystały.

Bibliografia

- Deloitte Legal*, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ch/Documents/legal/ch-en-legal-guide-preinsolvency-proceedings.pdf/>.
- Filipiak P., *Międzynarodowe postępowanie upadłościowe*, [w:] A. Hrycaj, A. Jakubowski, A. Witosz (red.), *System Prawa Handlowego Prawo restrukturyzacyjne i upadłościowe*, tom 6, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2016, s. 1363-1370.
- Gładysz S., *Bankructwo konsumenckie w Anglii ucieczką przed długami w Polsce?*, <https://www.i-kancelaria.pl/publikacje/bankructwo-konsumentckie-w-anglii-ucieczka-przed-dlugami-w-polsce/>.
- Korcył M., *Połączone postępowanie upadłościowe w grupie handlowych spółek powiązanych*, „Transformacje prawa prywatnego” 2019, nr 3.
- Rosiak H., *Zagadnienie forum shopping z perspektywy transgranicznej upadłości*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2013, nr 2.
- Witosz A.J., *Układ w upadłości*, [w:] A. Hrycaj, A. Jakubowski, A. Witosz (red.), *System Prawa Handlowego Prawo restrukturyzacyjne i upadłościowe*, tom 6, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2016.

**Ujawnianie beneficjentów rzeczywistych
podmiotów gospodarczych na gruncie polskich
regulacji prawnych w świetle przestępstwa
prania brudnych pieniędzy**

Spółeczność międzynarodowa może być rozumiana na wiele sposobów. W ujęciu prawnym można powiedzieć, że to zbiór osób fizycznych, osób prawnych lub innych jednostek organizacyjnych uczestniczących na rynku międzynarodowym, czyli takim gdzie pojawia się czynnik transgraniczny. Może on się materializować przy umowie zawieranej pomiędzy podmiotami mającymi swoje siedziby bądź miejsca zamieszkania w różnych państwach. Z innej strony sam skutek zawartej umowy może wystąpić w innym państwie niż w państwie jej zawarcia. Na potrzeby artykułu mówiąc o społeczności międzynarodowej grupa podmiotów zostanie zawężona do osób prawnych, w szczególności spółek prawa handlowego, które w dzisiejszym rozwijającym się gospodarczo świecie stanowią główną formę prawną prowadzenia działalności gospodarczej. Dzięki możliwości swobodnego przepływu kapitału nie tylko w ramach Unii Europejskiej, otwarciu granic, powszechnym dostępie do informacji, m.in. prawnej z powodzeniem tworzone są rozbudowane struktury kapitałowe napędzające rozwój gospodarczy i prowadzące do bogacenia się społeczeństwa. Nierzadko korzysta się z form takich jak oddziały, filie, przedstawicielstwa, ale także inkorporuje się spółki-córki w innych państwach by rozszerzać działalność podmiotów. Zmieniające się stale przepisy prawa mają na celu utrzymanie w ryzach pędzącej rzeczywistości oraz uporządkowanie rynku tak, aby zapewnić możliwie najszerokie bezpieczeństwo obrotu. Jedną z nowych instytucji, która już weszła w życie w Polsce, jest centralny rejestr beneficjentów rzeczywistych (zwany w dalszej części artykułu „Rejestrem”), który został utworzony na gruncie ustawy z dnia 1 marca 2018 r. o przeciwdzia-

* mgr Dominika Cedrońska, Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, e-mail: cedronska_d@o2.pl

łaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu (Dz.U. 2019 poz. 1115) („Ustawa”). Utworzenie Rejestru jest skutkiem implementacji do polskiego porządku prawnego przepisów dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2015/849 z 20 maja 2015 r. w sprawie zapobiegania wykorzystywaniu systemu finansowego do prania pieniędzy lub finansowania terroryzmu (tzw. IV dyrektywa AML¹). Przepisy unijne nakładają na państwa członkowskie, w tym na Polskę, obowiązek przechowywania informacji na temat beneficjentów rzeczywistych w centralnym rejestrze oraz udostępniania tych informacji właściwym organom i jednostkom. Analizie tego aspektu przemian na gruncie międzynarodowym i sposobom przeciwdziałania przestępstwu prania brudnych pieniędzy poświęcony jest niniejszy artykuł.

Pranie brudnych pieniędzy

Problematyka prania brudnych pieniędzy jest zjawiskiem występującym w sferze międzynarodowej. Swoboda działania na rynku, systemy telekomunikacyjne czy wreszcie wprowadzenie pieniądza elektronicznego spowodowało znaczne ułatwienie dokonywania transgranicznych transakcji, szczególnie gdy w grę wchodzi międzynarodowe struktury kapitałowe. Wśród nich można wyodrębnić przestępstwo w postaci działania, za pomocą którego ukrywane jest istnienie, nielegalne źródło lub nielegalne pochodzenie dochodu w taki sposób, aby wydawało się ono legalne. Jest to przestępstwo wywodzące się ze Stanów Zjednoczonych z lat 20. XX wieku. Historycznie łączy się ono z działalnością mafii i znanym ze świata przestępczego gangsterem – Al Capone. Środki pochodzące z nielegalnych źródeł były wprowadzane wówczas do obrotu za pośrednictwem punktów usługowych, takich jak pralnie, gdzie ciężko było oszacować realne dochody². Co ciekawe, z tego względu mówimy o „praniu” brudnych pieniędzy, po którym następowało wprowadzenie ich do obrotu jako „czyste”.

Polskie przepisy dotyczące prania brudnych pieniędzy ewaluowały od roku 1994. Obecnie obowiązująca Ustawa nie definiuje tego zjawiska, ale w art. 2 ust. 2 pkt 14 odwołuje się do art. 299 ustawy z dnia

¹ ang. Anti-Money Laundering (AML).

² K. Wąsowski, W. Wąsowski, *Pranie brudnych pieniędzy. Poradnik dla bankowców (wraz z tekstem ustawy z 16 listopada 2000 r.)*, Warszawa 2001.

6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. 2019 poz. 1950) („KK”). Zgodnie z nim, przestępstwem prania pieniędzy jest:

a) przyjmowanie, posiadanie, używanie, przekazywanie lub wywożenie za granicę, ukrywanie, dokonywanie transferu lub konwersji środków płatniczych, instrumentów finansowych, papierów wartościowych, wartości dewizowych, praw majątkowych lub innego mienia ruchomego lub nieruchomości, pochodzących z korzyści związanych z popełnieniem czynu zabronionego („Wartości Majątkowe”);

b) pomaganie w przenoszeniu własności Wartości Majątkowych;

c) posiadanie Wartości Majątkowych;

d) podejmowanie innych czynności, które mogą udaremnić lub znacznie utrudnić stwierdzenie przestępnego pochodzenia lub miejsca umieszczenia Wartości Majątkowych, ich wykrycie, zajęcie.

Zgodnie z art. 299 KK, karane jest ponadto przygotowanie do dokonania przestępstwa prania pieniędzy.

Zjawisko, z uwagi na znamienny wpływ na gospodarkę, bezpieczeństwo obrotu i zaufanie do podmiotów działających za rynku jest szeroko opisywane w literaturze od strony teoretycznej. Wskazuje się na trzy fazy prania pieniędzy: (I) lokowanie, (II) maskowanie, (III) integracja³. Na każdym etapie istnieje wiele różnych czynności jakie można dokonać, aby zrealizować poszczególny cel każdej fazy przestępstwa, a w efekcie doprowadzić do wprowadzenia do obrotu środków finansowych pozyskanych z nielegalnych źródeł. Co warto podkreślić, wszystkie dokonane czynności w ramach każdej z faz stanowią przestępstwo z art. 299 KK. Pieniądze pozyskane w wyniku dokonania czynu zabronionego, np. z prostytutki, handlu narkotykami, czy też bronią posiada się zazwyczaj w gotówce. Dlatego właśnie ukształtował się w praktyce pewien ciąg czynności, w wyniku których przestępcy mogą skorzystać z tych wartości finansowych na rynku. Celem lokowania (I) jest wprowadzenie do obrotu środków pieniężnych i zatarcie śladów przestępstwa. Pozostawanie w posiadaniu znaczącej gotówki pochodzącej z nielegalnych źródeł stwarza dla przestępców znaczne ryzyko. Można to zrobić za pomocą transakcji gotówkowych, wielu drobnych lub jednej większej, np. wymianie waluty czy poprzez wpłatę gotówki na rachunek bankowy. Tutaj jednak pojawia się ryzyko zidentyfikowania czynności jako podejrzanej

³ J. Grzywacz, *Pranie pieniędzy. Metody, Raje podatkowe, Zwalczanie*, Warszawa 2010.

przez specjalistyczne działy AML instytucji finansowych. Aby temu zapobiec, wpłaty są zazwyczaj dokonywane partiami, systematycznie, co nosi miano *structuring*⁴. Mogą je dokonywać tzw. „słupy”, o których mowa poniżej. Jeżeli wpłat dokonuje wiele osób, mówimy o zjawisku smerfowania. Warto to podkreślić, gdyż przestępstw na taką skalę nie dokonuje się w pojedynkę. Pranie pieniędzy możemy zidentyfikować wśród działań zorganizowanych grup przestępczych. Celem drugiej fazy (II) prania pieniędzy jest uniezależnienie środków pieniężnych od ich źródła pochodzenia. Aby to zrealizować, dokonuje się szeregu różnych transakcji finansowych, aby korelacja czynności i osób była nie do zidentyfikowania. W tej fazie stosuje się pieniądź elektroniczny wprowadzony wcześniej na rachunek. Transakcje jednakże nie mają uzasadnienia ekonomicznego. Ostatnia (III) faza to stworzenie usprawiedliwienia dla dokonanych czynności. Takie wytłumaczenie umożliwia stwierdzenie, że środki finansowe pochodzą z legalnych źródeł, gdyż zaciera się granica „brudnych” i „czystych” pieniędzy. Prawne uzasadnienie dokonania transakcji jest preparowane w taki sposób, żeby nie budzić podejrzeń. Wskazuje się tutaj przykładowo: fikcyjne transakcje kupna-sprzedaży, kredyty i pożyczki, które spłacane są za pomocą środków pochodzących z przestępstwa, transakcje w rodzinie, czy pożytkowanie gotówki w kasynie⁵. Można wyróżnić jeszcze jedną fazę, która chronologicznie w zestawieniu z opisanymi powyżej, występowałaby jako pierwsza, tj. faza przygotowawcza. Polega ona na przewiezieniu gotówki pochodzącej z nielegalnych źródeł z ich miejsca pochodzenia do innego regionu, miasta czy kraju, gdzie następnie dokona się wszystkich kolejno opisyanych czynności⁶.

Instytucja „słupów”

W procedurze prania brudnych pieniędzy wykorzystuje się tzw. „słupy”. Mogą to być osoby fizyczne bądź osoby prawne, przedsiębiorstwa (wówczas mówi się o „przedsiębiorstwach symulujących”), które

⁴ P. Siejczuk, *Problematyka prania brudnych pieniędzy w regulacjach prawno międzynarodowych, europejskich i krajowych*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr III-IV (23-24).

⁵ J. Sawicka, E. Marcinkowska, A. Stronczek, *Ujawnianie przestępstw prania pieniędzy przez pracowników zawodów księgowych*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2017, nr 345.

⁶ A. Kowalewska, J.A. Konopka, *Pranie brudnych pieniędzy*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” 2018, nr 2.

dokonują czynności w poszczególnych fazach procederu. Pozwala to na oddzielenie podmiotów faktycznie dokonujących czynności od beneficjentów przestępstwa i znacznie utrudnia organom ścigania identyfikację rzeczywistych przestępców⁷.

Wskazuje się, że osoby wybierane do uczestnictwa w procederze mają fragmentaryczną wiedzę o całym ciągu czynności jakie są dokonywane. Mają za zadanie wykonać jedną z nich, za co otrzymują niewielkie wynagrodzenie⁸. Często nie znają bezpośredniego mocodawcy, gdyż zadania zlecają im pośrednicy. Jeżeli natomiast znają, osoby te niekoniecznie są skore ujawnić wszystkie informacje. Te działania mają na celu ukrycie tożsamości osób odpowiedzialnych za przestępstwo. Zadania „słupów” mogą być wykonywane pośrednio bądź bezpośrednio. Kryterium rozróżnienia stanowi okoliczność, czy „słup” ma kontakt z przestępcami bądź pośrednikami czy nie. Bezpośrednio oznacza, że otrzymuje zlecenie fizycznie od osoby, która jednocześnie nadzoruje jego działania, np. otwarcie rachunku bankowego, wpłatę gotówki i dokonanie przelewu na inny rachunek. Pośrednie działanie sprowadza się do komunikacji internetowej, np. udostępnianie atrakcyjnej oferty pracy drogą mailową na stanowiska takie jak *financial menager*, polegające na przyjmowaniu przelewów, wypłacie gotówki i przekazaniu jej dalej za pośrednictwem innych kanałów.

Podobnie działają „przedsiębiorstwa symulujące”, czyli spółki czy inne osoby prawne bądź przedsiębiorcy, którzy pod pozorem prowadzenia zgodnej z prawem działalności dokonują czynności w ramach procederu prania brudnych pieniędzy. Na podstawie publikacji Generalnego Inspektora Informacji Finansowej można wskazać trzy rodzaje „przedsiębiorstw symulujących”⁹. Po pierwsze będą to jednoosobowe działalności gospodarcze zakładane w celu prania brudnych pieniędzy. Najczęściej będą to osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą, które w jej ramach otwierają rachunek bankowy i dokonują przesunięć środków pieniężnych. Po drugie mogą to być spółki prawa handlowego założone już wcześniej, działające na rynku, w których nabywa się

⁷ R. Lizak, *Pranie pieniędzy w prawie polskim na tle europejskim, międzynarodowym i amerykańskim*, Warszawa 2018.

⁸ J. Duży, *Ściganie przestępczości zorganizowanej w zakresie obrotu złodem i paliwami*, „Prokuratura i Prawo” 2010, nr 7–8.

⁹ R. Lizak, *Pranie...*, op. cit.

udziały. Pod wpływem groźby, dotychczasowi wspólnicy sprzedają swoje udziały „słupom”, co jest pozornie elementem normalnej działalności spółki, znanej dotychczas na rynku, działającej zgodnie z prawem. W takich „spółkach wydmuszkach” nie tylko udziałowcami, ale także członkami zarządów są „słupy” mające jak najmniej powiązań osobowych z przestępcami. Trzecim rodzajem są przedsiębiorstwa, które jednocześnie prowadząc zgodną z prawem działalność, wykorzystują swoje zaplecze do prania brudnych pieniędzy. Stosują wówczas metodę określaną jako „mieszanie dochodów” pochodzących zarówno z legalnych źródeł jak i z przestępstwa.

Przeciwdziałanie praniu brudnych pieniędzy

IV dyrektywa AML jest jedną z międzynarodowych regulacji przyjętych w celu zwiększenia bezpieczeństwa rynku i przeciwdziałania przestępstwom, zgodną z działaniami OECD, strategią BEPS (*Base Erosion and Profit Shifting*) Grupy G20, czy przepisami FATCA (*Foreign Account Tax Compliance Act*)¹⁰.

Zgodnie z art. 10 ust. 1 Ustawy, organami administracji rządowej właściwymi w sprawach przeciwdziałania praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu są: (I) minister właściwy do spraw finansów publicznych oraz (II) Generalny Inspektor Informacji Finansowej („GIIF”).

GIIF powoływany jest przez Prezesa Rady Ministrów na wniosek ministra właściwego do spraw finansów publicznych po zasięgnięciu opinii ministra – członka Rady Ministrów właściwego do spraw koordynowania działalności służb specjalnych, jeżeli został wyznaczony przez Prezesa Rady Ministrów. Jest to instytucja będąca centralnym elementem systemu przeciwdziałania praniu pieniędzy¹¹. Zajmuje się przetwarzaniem informacji w trybie Ustawy oraz podejmuje działania wskazane w art. 12 Ustawy, m.in. przeprowadza procedury, sprawuje kontrole, wydaje decyzje, współpracuje z instytucjami krajowymi i międzynarodowymi w realizacji swoich celów. Istotnym zadaniem GIIF jest wymiana informacji z zagranicznymi instytucjami o analogicznych kompetencjach, czyli z jednostkami analityki finansowej („JAF”). Współpraca opiera się na

¹⁰ J. Grynfelder [w:] W. Kapica (red.), *Przeciwdziałanie praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu. Komentarz*, Legalis, 2020.

¹¹ *Krajowa Ocena Ryzyka Prania Pieniędzy oraz Finansowania Terroryzmu*, Ministerstwo Finansów, Warszawa 2019, <https://www.gov.pl/web/finanse/krajowa-ocena-ryzyka-prania-pieniedzy-oraz-finansowania-terroryzmu>, [12.12.2019].

dwustronnych porozumieniach dotyczących wymiany informacji podpisanych pomiędzy GIIF a JAF. GIIF może także przekazywać oraz pozyskiwać informacje od właściwych organów innych państw, instytucji czy organizacji i w tym celu zawierać stosowne porozumienia. Wsparciem dla GIIF jest Komitet Bezpieczeństwa Finansowego, który ma za zadanie wydawać przedmiotowe opinie oraz prowadzić bieżące doradztwo¹².

Instytucje obowiązane, obok GIIF, mają obowiązek realizować szereg czynności wynikających z Ustawy, aby wspierać przeciwdziałanie praniu pieniędzy. Ustawa w art. 2 ust. 1 wskazuje na 25 kategorii instytucji obowiązanych, którymi głównie są instytucje finansowe, podmioty działające na rynku kapitałowym, podmioty o działalności ubezpieczeniowej, niektóre zawody zaufania publicznego lub podmioty dokonujące płatności gotówkowej za towary o znacznej wartości. Stosują one środki bezpieczeństwa finansowego w określonych sytuacjach, współpracując przy tym z GIIF. Przystępstwo prania brudnych pieniędzy jest trudne do wykrycia, a instytucje obowiązane są narażone na nieświadomy udział w działaniach przestępczych¹³. W ramach swojej działalności muszą zatem wykonywać ustawowe obowiązki kontrolne, aby temu zapobiec. W ramach środków bezpieczeństwa finansowego Ustawa wskazuje m.in. identyfikację klienta i beneficjenta rzeczywistego oraz bieżące monitorowanie działalności klienta. Warto na tym etapie podkreślić znaczenie określenia beneficjenta rzeczywistego, co bywa znacznie utrudnione, szczególnie w skomplikowanych strukturach kapitałowych, w których osoby rzeczywiście podejmujące decyzje i kierujące całym procederem świadomie chcą ukryć swoją tożsamość. W praktyce można natrafić na problem opisanych powyżej „słupów”, czyli wskazać osobę jako beneficjenta rzeczywistego zgodnie z Ustawą, ale nie zidentyfikować przy tym prawdziwego źródła przestępczej działalności zorganizowanej.

GIIF współpracuje także z jednostkami współpracującymi, którymi zgodnie z Ustawą są organy administracji rządowej, organy jednostek samorządu terytorialnego oraz inne państwowe lub samorządowe jednostki organizacyjne, dodatkowo Narodowy Bank Polski (NBP), Komisja Nadzoru Finansowego (KNF) i Najwyższa Izba Kontroli (NIK), a także z innymi instytucjami krajowymi.

¹² Ibidem.

¹³ M. Bazylczuk, *Przeciwdziałanie praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu – wybrane zagadnienia*, „Monitor Podatkowy” 2019, nr 10.

Centralny Rejestr Beneficjentów Rzeczywistych

Kluczowym pojęciem zarówno na gruncie IV dyrektywy AML jak i w kontekście stworzonego niedawno Rejestru jest pojęcie beneficjenta rzeczywistego. Należy go odnieść do zawartej także w Ustawie definicji klienta (art. 2 ust. 2 pkt 10 Ustawy), zgodnie z którą jest nim każdy podmiot, któremu instytucja obowiązana w ramach swojej działalności zawodowej świadczy usługi i z którym nawiązuje ona stosunki gospodarcze. Za dokonywaną transakcją po stronie klienta może stać inny podmiot, który ma realny wpływ na podejmowane przez klienta działania. Beneficjentem rzeczywistym klienta w przypadku spółki będzie osoba fizyczną będącą udziałowcem spółki, której przysługuje, bezpośrednio lub pośrednio (za pośrednictwem innych spółek lub innych osób prawnych), prawo własności więcej niż 25% ogólnej liczby udziałów. Definicja obejmuje także osoby fizyczne dysponujące więcej niż 25% ogólnej liczby głosów na zgromadzeniu wspólników spółki, także jako zastawnik albo użytkownik, lub na podstawie porozumień z innymi uprawnionymi do głosu. Zakresem definicji objęto także podmioty sprawujące kontrolę nad klientem poprzez posiadanie w stosunku do niego uprawnień jednostki dominującej w rozumieniu ustawy z dnia 29 września 1994 r. o rachunkowości (Dz.U. 2019 poz. 351). Jeżeli w powyższych przypadkach nie będzie możliwe ustalenie osób fizycznych spełniających jedną z przesłanek zakwalifikowania ich jako beneficjentów rzeczywistych lub powstaną co do tego wątpliwości, za beneficjentów rzeczywistych mogą być uznane osoby fizyczne zajmujące wyższe stanowiska kierownicze w strukturze podmiotu. W przypadku klienta, który jest trustem, za beneficjenta rzeczywistego uznaje się założyciela, powiernika, nadzorcę, beneficjenta oraz inną osobę sprawującą kontrolę nad trustem. Natomiast w przypadku klienta będącego osobą fizyczną prowadzącą działalność gospodarczą, co do którego nie istnieją przesłanki ani okoliczności wskazujące, że kontrolę nad nim sprawuje inna osoba lub osoby, beneficjentem rzeczywistym będzie sam klient.

Ustawa powołała do życia Rejestr, funkcjonujący od 13 października 2019 r., który ma znacznie ułatwić realizację przez instytucje obowiązane obowiązków w zakresie identyfikacji beneficjenta rzeczywistego¹⁴. Szczegółowy sposób jego działania określają akty wykonawcze¹⁵.

¹⁴ M. Bazylczuk, *Przeciwdziałanie...*, op. cit.

Rejestr prowadzi Minister Finansów będący jednocześnie administratorem danych, które się w nim znajdują. Zgodnie z art. 59 Ustawy są to: w zakresie beneficjenta rzeczywistego jego imię i nazwisko, obywatelstwo, państwo zamieszkania, numer PESEL (data urodzenia, w przypadku nieposiadania numeru PESEL), informację o wielkości i charakterze udziału lub uprawnieniach przysługujących beneficjentowi rzeczywistemu. Do zgłaszania informacji o beneficjentach rzeczywistych zobowiązane są spółki jawne, komandytowe, komandytowo-akcyjne, z ograniczoną odpowiedzialnością, akcyjne (z wyjątkiem spółek publicznych), a od 1 marca 2020 r. także nowoutworzone proste spółki akcyjne. Zgłoszenia wskazanych danych spółki muszą dokonywać w terminie 7 dni od dnia wpisu do rejestru przedsiębiorców Krajowego Rejestru Sądowego. Istniejące w dniu 13 października 2019 r. podmioty mają czas do dnia 13 kwietnia 2020 r. Zgłoszenia dokonuje osoba uprawniona do reprezentacji spółki, nieodpłatnie, za pomocą systemu teleinformatycznego. Przetwarzanie informacji o beneficjentach rzeczywistych odbywa się bez wiedzy osób, których te informacje dotyczą. Ustawodawca wprowadził zasadę jawności danych udostępnionych w Rejestrze, które udostępniane są nieodpłatnie. Art. 68 Ustawy wprowadza domniemanie prawdziwości danych zawartych w Rejestrze. Nie został jednak przewidziany tryb weryfikacji ich poprawności¹⁵. Oznacza to, że pomimo wprowadzonej przez ustawodawcę odpowiedzialności osoby dokonującej zgłoszenia za szkodę wyrządzoną ujawnieniem w Rejestrze nieprawdźwych danych, w Rejestrze takie dane mogą się pojawić. Przewidziana kara w wysokości nawet 1 mln złotych obejmuje jedynie uchybienie w postaci niezgłoszenia danych do Rejestru w odpowiednim terminie. Wydaje się, że złożenie oświadczenia o prawdziwości podawanych informacji pod rygorem odpowiedzialności karnej nie jest wystarczającą gwarancją. Jest to jeden z potencjalnych problemów, jakie już na tym etapie można wskazać. Ciekawym rozwiązaniem jest przykład z ustawodawstwa szwedzkiego, gdzie przewidziana jest możliwość zgłaszania przez użytkowników tego rejestru wykrytych nieprawidłowości. Niedo-

¹⁵ m.in. rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 16.05.2018 r. w sprawie zgłaszania informacji o beneficjentach rzeczywistych (Dz.U. 2018 poz. 968).

¹⁶ J. Ojczyk, *Rejestr beneficjentów rzeczywistych nieprzyjazny dla cudzoziemców*, sekcja: Prawo w biznesie, serwis prawo.pl, 22.10.2019.

chowanie należytej staranności przy dokonaniu zgłoszenia przez podmiot do tego zobowiązany skutkuje nałożeniem kary finansowej¹⁷.

Kolejnym praktycznym problemem jest niemożliwość dokonania zgłoszenia przez pełnomocnika. Uprawnione są do tego jedynie osoby reprezentujące spółkę, co w przypadku cudzoziemców może stanowić problem. Gdy organ zarządzający składa się z większej ilości członków, zgłoszenie musi podpisać elektronicznie każdy z nich¹⁸. Członkowie zarządu podejmują decyzje biznesowe, nie zawsze zajmują się kwestiami formalnymi działalności spółki. Warto wskazać, że np. niemiecki rejestr beneficjentów dopuszcza taką możliwość, co wydaje się w praktyce znacznie ułatwiać podmiotom zobowiązanym dokonywanie zgłoszenia¹⁹.

Istotną kwestią jest zasada jawności Rejestru w kontekście prawa do prywatności osób fizycznych. Publiczny i nieograniczony dostęp do danych osobowych może stanowić naruszenie prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, określonego w art. 7 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 389)²⁰. Jednocześnie należy wskazać sprzeczność instytucji jawnego Rejestru z założeniami RODO²¹, co potwierdził w swojej opinii 1/2017 Europejski Inspektor Ochrony Danych²². W tym kontekście szczególnie należy zwrócić uwagę na art. 5 i 13 RODO.

O ile w przypadku prostej struktury właścicielskiej, wskazanie osoby fizycznej posiadającej odpowiednią ilość udziałów w spółce nie stanowi problemu, tak w przypadku rozbudowanych struktur kapitałowych, szczególnie gdy wchodzi w grę podmioty zagraniczne, w praktyce może się to okazać skomplikowane. Gdy współnikiem jest inna osoba prawna należy odkrywać po kolei powiązania właścicielskie, aż natrafi się na osobę fizyczną, która sprawuje faktyczną kontrolę nad podmiotem. Należy się wykazać dużą wiedzą o specyfice każdego z rodzajów

¹⁷ J. Ojczyk, *Centralny rejestr nie ułatwi walki z praniem pieniędzy*, sekcja: Prawo w biznesie, serwis prawo.pl, 12.10.2019.

¹⁸ Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, <https://www.gov.pl/web/finanse/iii-pozostale-informacje-o-centralnym-rejestrze-beneficjentow-rzeczywistych-zwanym/>, [1.12.2019].

¹⁹ J. Ojczyk, *Rejestr...* op. cit.

²⁰ J. Grynfelder [w:] W. Kapica (red.), *Przeciwdziałanie...* op. cit.

²¹ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych).

²² Opinia EIOD, https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/17-02-02_opinion_aml_en.pdf, [11.12.2019].

osób prawnych, założonych i funkcjonujących w innych państwach w reżimach innych porządków prawnych. Niektóre fakty ponadto są trudne do ustalenia. Istnieją bowiem akty wewnętrzne spółki, które są zawierane właśnie w celu zachowania w tajemnicy informacji o funkcjonowaniu spółki, np. umowa wspólników, która w przeciwieństwie do umowy spółki nie jest ujawniana w Krajowym Rejestrze Sądowym. Taka umowa może wprowadzać szczegółowe regulacje co do sprawowania w spółce kontroli, a być ciężka do zidentyfikowania. Kolejną trudnością w terminowym zgłaszaniu zmian do Rejestru są dynamiczne zmiany w strukturach właścicielskich podmiotów²³. Zmiany w tej sferze w jednej spółce mogą wpływać na wszystkie inne spółki z grupy kapitałowej. Wydaje się więc, że termin 7 dni na dokonanie zgłoszenia to zbyt mało, aby zdążyć z pełną aktualizacją danych. Ponadto dochodzi kwestia ochrony danych osobowych. O ile o numerze PESEL dowiemy się także z innych publicznych rejestrów, np. z rejestru przedsiębiorców Krajowego Rejestru Sądowego, tak obywatelstwo czy np. numer dokumentu tożsamości, który jest wymagany w innych niż Polska państwach członkowskich Unii Europejskiej, zależy od ujawnienia ich przez samego beneficjenta rzeczywistego, który chcąc chronić swoją prywatność może odmawiać ich przekazania. Wskazuje się także na trudności w ustaleniu beneficjenta rzeczywistego funduszy inwestycyjnych zamkniętych, funkcjonujących na gruncie ustawy z dnia 27 maja 2004 r. o funduszach inwestycyjnych i zarządzaniu alternatywnymi funduszami inwestycyjnymi (Dz.U. 2018 poz. 1355) i odmowę przekazywania przez nie informacji o uczestnikach funduszy w związku z tajemnicą zawodową²⁴. Problematiczne jest określenie kompromisu pomiędzy tajemnicą zawodową, a obowiązkiem przekazywania danych osobowych do publicznego rejestru.

Podsumowanie

Ustawodawca unijny idzie dalej, opublikowano już kolejną dyrektywę, zwaną dyrektywą AML V²⁵. Weszła ona w życie 9 lipca 2018 r.

²³ J. Ziemska, B. Gruza, *Trudności w zidentyfikowaniu beneficjenta rzeczywistego, którego trzeba zgłosić [ANALIZA]*, Dziennik „Gazeta Prawna”, 24.10.2019, nr 207.

²⁴ *Krajowa Ocena...*, op. cit.

²⁵ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/843 z 30.5.2018 r. zmieniająca dyrektywę (UE) 2015/849 w sprawie zapobiegania wykorzystywaniu systemu finansowego do prania pieniędzy lub finansowania terroryzmu oraz zmieniająca dyrektywy 2009/138/WE i 2013/36/UE (Dz.U. UE nr L 156/43).

i powinna zostać implementowana do krajowych porządków prawnych do 10 stycznia 2020 roku. Z kolei 28 listopada 2018 r. opublikowano tzw. dyrektywę AML VI²⁶, której termin wdrożenia upływa 3 grudnia 2020 r. Mają zostać m.in. uszczegółowione zasady prowadzenia Rejestru, w tym w zakresie weryfikacji danych, ich przechowywania, kar za nieposiadanie dokładnych i aktualnych informacji o ich beneficjentach rzeczywistych przez podmioty do tego zobowiązane, integracji Rejestru z rejestrami innych krajów UE za pomocą europejskiej platformy.

Wraz z rozwojem gospodarczym, ekspansją podmiotów gospodarczych na rynki zagraniczne oraz wzmocnieniem znaczenia sektora finansowego, rozwija się także przestępczość w tych obszarach. Pranie brudnych pieniędzy ma cechy przestępczości międzynarodowej i wpływa na funkcjonowanie społeczności międzynarodowej na rynku. Ustawodawca unijny, a w ślad za nim krajowy, stara się przeciwdziałać zdarzeniom o charakterze przestępnym, jednakże w praktyce proponowane rozwiązania mają niedociągnięcia. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest fakt, że rzeczywistość zmienia się szybciej niż możliwe jest tworzenie kolejnych regulacji prawnych. Jednym z głównych zadań utworzonego rejestru beneficjentów rzeczywistych jest przeciwdziałanie praniu pieniędzy i finansowaniu terroryzmu. Ujawnienie beneficjentów rzeczywistych ma przy tym kluczowe znaczenie, jednakże odszukanie ich w grupach kapitałowych spółek mających swoje siedziby w różnych krajach to nie lada wyzwanie. Praktyka pokaże czy proponowane rozwiązania, ich modernizacje i sposoby wdrożenia będą wystarczająco skuteczne.

Bibliografia

- Bazylczuk M., *Przeciwdziałanie praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu – wybrane zagadnienia*, „Monitor Podatkowy” 2019, nr 10.
- Duży J., *Ściganie przestępczości zorganizowanej w zakresie obrotu złomem i paliwami*, „Prokuratura i Prawo” 2010, nr 7–8.
- Grynfelder J., [w:] W. Kapica (red.), *Przeciwdziałanie praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu. Komentarz*, Legalis, 2020.
- Grzywacz J., *Pranie pieniędzy. Metody, Raje podatkowe, Zwalczanie*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2010.
- Kowalewska A., Konopka J.A., *Pranie brudnych pieniędzy*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” 2018, nr 2.

²⁶ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/1673 z 23.10.2018 r. w sprawie zwalczania prania pieniędzy za pomocą środków prawno karnych (Dz.U. UE nr L 284/22).

- Krajowa Ocena Ryzyka Prania Pieniędzy oraz Finansowania Terroryzmu*, Publikacja Ministerstwa Finansów, Warszawa 2019.
- Lizak R., *Pranie pieniędzy w prawie polskim na tle europejskim, międzynarodowym i amerykańskim*, wydanie 1, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa 2018.
- Ojczyk J., *Centralny rejestr nie ułatwi walki z praniem pieniędzy*, sekcja: „Prawo w biznesie”, serwis prawo.pl, 12.10.2019.
- Ojczyk J., *Rejestr beneficjentów rzeczywistych nieprzyjazny dla cudzoziemców*, sekcja: „Prawo w biznesie”, serwis prawo.pl, 22.10.2019.
- Sawicka J., Marcinkowska E., Stronczek A., *Ujawnianie przestępstw prania pieniędzy przez pracowników zawodów księgowych*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2017, nr 345.
- Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, <https://www.gov.pl/web/finanse/iii-pozostale-informacje-o-centralnym-rejestrze-beneficjentow-rzeczywistych-zwanym-dalej-crbr/>.
- Siejczuk P., *Problematyka prania brudnych pieniędzy w regulacjach prawno międzynarodowych, europejskich i krajowych*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr III-IV (23-24).
- Wąsowski K., Wąsowski W., *Pranie brudnych pieniędzy. Poradnik dla bankowców (wraz z tekstem ustawy z 16 listopada 2000 r.)*, Biblioteka Menedżera i Bankowca, Warszawa 2001.
- Ziemska J., Gruza B., *Trudności w zidentyfikowaniu beneficjenta rzeczywistego, którego trzeba zgłosić [ANALIZA]*, Dziennik „Gazeta Prawna”, 24.10.2019, nr 207.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**МІЖНАРОДНА СПІЛЬНОТА В УМОВАХ ЗМІН:
БАГАТОВИМІРНИЙ ПІДХІД**

ТОМ 5

За редакцією: О. Кордонської, Р. Кордонського

Рецензенти:

Тереза Астравович-Лейк – доктор політичних наук, професор, Вармінсько-Мазурський університет в м. Ольштин, Польща.

Наталія Хома – доктор політичних наук, професор, Львівський національний університет ім. І. Франка, Україна.

Проект обкладинки: доц. Ростислав Романюк

Міжнародна колективна монографія видана у співпраці Інституту політичних наук Вармінсько-мазурського університету в місті Ольштин та Факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка.

Міжнародна спільнота в умовах змін: багатовимірний підхід: колективна монографія: том 5 / за ред. О. Кордонської, Р. Кордонського. – Ольштин, Львів: Інститут політичних наук Вармінсько-Мазурського університету в м. Ольштин (Польща), 2020. – 280 с.

ISBN 978-83-66259-16-4

e-mail: *monografia.interdyscyplinarna@gmail.com*

Формат 60X84/16. Папір офс.
Гарнітура Georgia
Ум. др. арк. 14,82
Тираж 50 прим.